

ОНА ЮРТ ФИДОЙИЛАРИ

Абдулла АВЛОНИЙ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Абдулла
АВЛОНИЙ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдулла
АВЛОНИЙ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

2 ЖИЛДЛИК

2-ж и л д

**ПАНДЛАР, ИБРАТЛАР, ҲИКОЯТЛАР, НАБИЙЛАР
ХАЁТИ, ДРАМАЛАР, МАҚОЛАЛАР,
САЁХАТ ХОТИРАЛАРИ**

2-нашри

ТОШКЕНТ «МАЊНАВИЯТ» 2006

Таҳрир ҳайъати:

*Наим Каримов, Нажмиддин Комилов, Дилором Алимова,
Бойбўта Дўсқораев, Суннат Аҳмедов,
Шуҳрат Ризаев, Усмон Кўчкоров*

Абдулла Авлонийнинг таълимий-ахлоқий асарлари, хусусан, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи асрий қадриятларимиз, миллий маънавиятимиз тикланаётган бугунги кунларимиз учун фоят долзарб бўлиб турибди. Машхур маърифатчининг «Биринчи муаллим», «Икинчи муаллим» дарслекларидан келтирилган ихчам ҳикоялар, «Тарихи анбиё»сидаги маълумотлар ёш авлод тарбияси учун фойдадан холи эмас. Адаб драмалари эса ўзбек театрчилигининг тамал тошини қўйган театр арбобининг интилиш ва имкониятларини, ўзбек драмачилигининг ilk қадамларини яқинроқдан кўриш ва англашга ёрдам беради.

Ниҳоят, ушбу 2-жилдан ўрин олган «Афон саёҳати» кундаликлари хиёнат ва алдов, қилич ва қон билан дунёга келган қизил салтанатнинг фожиаларга тўла 1919 йили ҳақидаги ёрқин хужжатdir.

Тўпловчи ва нашрға тайёрловчи – **Бегали Қосимов**

Изоҳлар ва лугатни **Олим Тўлабоев** тузган.

A 22

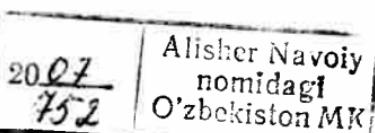
Авлоний, Абдулла.

Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2-нашри. 2-жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари // Таҳрир ҳайъати: Н. Каримов ва бошқ.; Тўпловчи: Б. Қосимов; Изоҳлар ва лугатни О. Тўлабоев тузган/. – Т.: «Маънавият», 2006. – 304 б.– (Истиқлол қаҳрамонлари).

Ўз2

A 4202620204 – 18
M 25(04) – 06

© «Маънавият», 2006 й.

ПАНДЛАР, ҲИКОЯТЛАР, ИБРАТЛАР

**«БИРИНЧИ МУАЛЛИМ»^{*}
КИТОБИДАН**

* 1915 йилги 3-нашри (Т., Порцев литогр.) асосида тайёрланди.

МУАЛЛИМ АФАНДИЛАР ДИҚҚАТИНА

Мұхтарам мұаллим афандиларимиздан риже қылурман-
ки, бизнинг «Биринчи мұаллим» имиздан ҳам олуб, таж-
риба қылуб, ўқутуб күрсалар. Чунки ҳар гулнинг бир иси,
ҳар меванинг бир таъм ва мазаси вордур. Бу «бўй» ва таъм
эса тажриба соҳибларина кашф ва маълум ўлур. Шояд,
миллат болаларина фойдабахш ўлур умидинда бир неча
муаллимларимизнинг илтижолари ила кўб вақт тажриба
сўнгиндан бу рисолаи ожизонамни «Биринчи мұаллим»
исми-ла майдони интишора қўйдим. Маорифпарвар мұ-
аллим биродарларимиз илтифотсиз қолдурмасалар керак.
Инсон нуқсондан холи ўлмадиги каби қылғон амали ҳам
кусур ва хатодан ори(й) ўлмас. Шул сабабли мұаллим
афандиларимиз ҳар бир қусур ва камчиликларимдан тан-
биҳ ва танқид ила огоҳ қылсалар эди.

Тошканд, мұаллим Абдулла Авлоний.

ЯМОНЛИҚ ЖАЗОСИ

Бир кишининг Қосим исмли бир ўғли бор эди. Ота ва
онасининг сўзига кирмасдан ҳар хил ямон ишларни қылур
эди. Болалар бирла урушуб, яқолашуб, кийимларини йир-
туб келар эди. Уйда онаси меҳмон учун асраб қўйган та-
омларини егон вақтда, онаси:

— «Қосим ўғлум! Таомни сен едингму?» — деса, —
«Мен еганим йўқ, мушук егандир», — дер эди. Бир куни
отаси устол устига бир танга пул қўюб, ўзи ухлаган киши
бўлиб ётди. Қосим келуб, секин тангани олиб оғзига солди.
Шул вақт отаси ушлаб олмоқчи бўлгонда тангани ютуб
юборди. Танга боруб, Қосимнинг ҳалқумига тиқилиб, жон
берди.

Эй болалар! Кўрдингизми, ямоннинг ямонлиғи ўз бо-
шига етди.

ҚАНОАТ

Бир кишининг Али ва Вали исмли ики ўғли бор эди. Али қаноатли, Вали қаноатсиз эди. Бир кун отаси бозордан олма олуб келуб, болаларини синамоқ учун чақиrub, мана, сизга олма бераман, – деди. Вали тезлик била келуб: «Отажон, менга ҳаммасини беринг», – деди.

Али секингина келуб, манга биргина олма берсангиз бўладур, – деди. Отаси Алининг қаноатига офарин қилуб, кучогига олуб, пешонасидан ўпбу, ики олма берди. Аммо Валига олма бермак қайда, балки қаноатсиз бўлма, деб адаб берди.

Қаноат бирла қорин тўйғузурсиз,
Қаноат бўлмаса, кўп оч қолурсиз.
Қаноатсиз киши бағрини доғлар,
Қаноатлик киши оғзини ёғлар.

ЗАР ҚАДРИНИ ЗАРГАР БИЛУР

Бир кун бечора Хурус аёғлари ила хашак аросини ахтаруб тургон замонда бир дона марварид топди. Ул марваридни чўқуб-чўқуб, нола қилуб: «Оҳ, ақлсиз одам болалари! Ҳеч нарсага ярамайдургон нарсаларни қадрлик билуб, энг қадрлик нарсаларни қадрин билмаслар. Ҳозирда ман буни тобғунча, бир дона буғдой тобсам эди, манга овқат бўлур эрди», – деб хафа бўлурди.

Ҳар киши ўз нафсига бир пул учун ғавғо қилур,
Бошқага минг сўм зарар келса, қачон парво қилур.
Ҳар ким ўз қорнин адосидур, агар эшондур,
Кушдур, инсондур, ўзининг қорнига қурбондур.

ЯХШИЛИК ЕРДА ҚОЛМАС

Бир ари сув устинда учуб борур эди. Бирдан сувга йиқилуб кетди. Қанотлари ҳўл бўлиб учарга кучи етмади. Ўлар ҳолатга етди. Буни бир Кабутар кўруб, Арига раҳми келуб, дарҳол бир чўбни тишлаб, сувга ташлади. Бечора Ари бу чўбни кема қилуб, сув балосидан қутулди. Ародан кўп ўтмади. Бир бола тузоқ қўюб, Кабутарни тутмоқчи бўлди. Ари буни кўргон замон келуб, болани қулоғини чоқди. Бола қулоғининг аламидан тузоқни тишлаб, қулоғини ушлади. Кабутар вақтни ғанимат билуб, учуб кетуб ўлимдан қутулди.

Яхшилик қылсанг, бўлур жонинг омон,
Яхшиликдан ҳеч киши қилмас зиён,
Яхши сўз бирлан илон индан чиқар,
Сўз ямон бўлса, пичоқ қиндан чиқар.

ТЎҒРИЛИК

Бир кампирнинг уйинда бир туп балх тути бор эди. Ниҳоятда тўғри ўсган эди. Бечора кампирнинг шул тутдан бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди. Пишган вақтда қурутуб олуб, бордонга солуб, бойларга тортуқ қилуб, пул олуб, бутун авқотини тут сотуб ўткарур эди. Бир кун ул шаҳарнинг подшоҳи бир айвон солмоқчи бўлуб, устун охтарганда кампирнинг тути тўғри келди. Подшоҳ тутни минг олтунга сотуб олди. Бечора кампир бой хотун бўлуб қолди. Бир кун тутни кўргали борди. Кўрдики, тути жаннат каби бир айвон ўртасинда турубдур. Кампир тутига қараб дедики:

Эй тутим, тўғрилиғинг қилди бизи давлатга ёр,
Эгри бўлсанг, сан ўтун бўлғай эдинг, ман хор-зор,
Тўғрилар жаннатнинг айвониндадур,
Ўғрилар ранжу алам кониндадур.

ИТТИФОҚ

Ҳайвонлар ичинда энг кичиклари чумолилардур. Лекин ўзлари кичик бўлсалар ҳам ниҳоятда файратлик, иттифоқ ҳайвонлардур. Ўзларича подшоҳлари, катталари, аскарлари бўладур. Улуғлари нимани буюрса шуни қилур. Иттифоқ ва файратлари соясинда ўзларидан катта-катта душманлардан қўрқмаслар. Агар ари каби душман келуб, бирларига тегса, ҳаммалари бирдан душманга ёпушуб, бири қўлини, бири аёғини, бири қанотини қаттиқ тишлаб, ўзлариндан неча баробар катта бўлса ҳам тезгина қочурлар.

Кўрдингизми, юнг ўзи хўб майдадур,
Бирлашуб арқон бўлса, фил бойланур.
Иттифоқа куч-куvvват кор айламас,
Иттифоқа жин ҳам озор айламас.

«ҚЎШМА СЎЗЛАР»ДАН

Ҳозирги асрда илмсиз кишилар бошқаларга қул ва асир бўлувдан бошқа ҳеч ишга ярамаслар.

*Шавкати инсон эрур илму адаб,
Эътибор этмас анга молу насаб.*

ИКИНЧИ МУАЛЛИМ^{*} КИТОБИДАН

*Биринчи мактабларимизнинг шогирдларина алифбодан
сўнг ўқутмак учун очуқ тил ва осон таркиб ила ёзилуб, ах-
лоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланмуш ЎҚУВ
КИТОБИдур.*

* 1915 ийлги (Т., «Мактаб» нашриёти, Ильин литогр.) иккинчи наш-
рига асосландик.

МУҚАДДИМА

Ерни ва кўкни, ер ва кўкдаги нарсаларни(нг) барчасини яратгон ёлғуз Аллоҳ таоло ҳазратлари дур. Кўзларимизга кўринган ва кўринмаган катта ва кичик нарсаларни, инсон ва ҳайвонларни, кўкдаги куёш, ой ва юлдузларни, ерни ёрутмак ва бизларни тарбия қилмак учун яратқучи яна жаноб Ҳақдур. Бизлар шул Аллоҳ таолонинг бандасимиз, Аллоҳ таоло бизнинг Тангри миздур. Жаноб Ҳақ бизларга ниҳоятда кўп неъматлар бермишдур. Бизларга берган неъматларининг мингдан бирини санаб – ҳисоблаб битирмак мумкин эмасдур. Аммо, бизга берган неъматларин орасинда **АҚЛ**дан азиз ва қимматли неъмат йўқдур. Расули акрам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Аллоҳ таоло бандаларга берган неъматлари орасинда **АҚЛ**дан яхшироқ нарса йўқдур», – демишлар. Эй ўғлонларим! Сиз ҳам улуғ неъмат қадрини билингиз! Жаноб Ҳақ бизларни ақлли инсон қилиб бошқа ҳайвонлардан ортуқ қилди. Ва бу ақлни нурландирмақ ва орттурмақ учун ўқумақ, ёзмақ, илму маърифат ҳосил қилмак керак. Ва бу неъматларни қўлға олмақ учун ёшлиқдан ҳаракат қилмак, чолишмак ва бу улуғ неъматлар баробарига Аллоҳ таолога шукр қилмак ҳар биримизга вожиб ва лозимдур.

АҚЛ

Бир кун отамиз Одам алайҳиссаломга жаноб Ҳақ тарафиндан ҳазрат **Жаброил АҚЛ, ДИН** ва **ҲАЁНИ** келтуруб: «Аллоҳ таоло сизга бу уч нарсадан бирини олиб қолурга сизни ихтиёрлик қилди. Хоҳлаганингизни олиб қолингиз, сизга ҳадядур», – дедилар. Одам алайҳиссалом: «Ақлни ихтиёр қилдим», деганларида, ҳазрат Жаброил Дин ила Ҳаёга бокуб: «Сизлар ўз жойингизга кетингиз. Одам сизларни қабул қилмади», – десалар, алар: «Жаноб Ҳақ бизларни, Ақл қайда бўлса, сизлар ҳам шунда бўлурсиз, деб амр қилган эди, бизлар Ақлдан айрилмасмиз», – дедилар. Эмди

очуқ маълум бўлдики, Ақл қайда бўлса, Дин ва Ҳаё ҳам шунда бўлур экан. Ақл қанча ортса, юқориланса, Дин ила Ҳаё ҳам шунча қувват топар экан.

Ҳар киши қилса илм учун ҳаракат,
Версун Аллоҳ ақлина баракат.

САЛАВОТ

Ҳадсиз-ҳисобсиз раҳматлар пайғамбаримиз Мұҳаммад алайҳиссаломга бўлсунки, бизларга шариат йўлларин кўрсатган ва дин ҳукмларин ўргатган, бизларни мусулмон бўлишимизга сабаб бўлган, Ислом динин тарқатмак учун қанча машаққатлар чеккан, Макка коғирларининг жабру жафоларига сабр қилган, Аллоҳ амрин тутуб ўз ватанларин ташлаб, Мадинаға кўчган, Уҳуд тогиндаги урушда муборак тишлари синган, бутун умрларинда Аллоҳнинг амриндан бир қилча ойрилмаган, бор кучларини(нг) дини Ислом йўлинда сарф этган. Бизларга энг муқаддас китоб Куръони карим ила суннатларин қолдириб кетган, баданлариндан жонлари чиқғунча «уммат», «уммат» деб оламдан ўтган бизнинг пайғамбаримиз Мұҳаммад алайҳиссалом афандимиз ҳазратларидурлар. Мана бизларга шул суюкли пайғамбаримизга, авлоду саҳобаларига доим Аллоҳ таоло тарафиндан раҳмат сўрамак лозимдур. Бизлар шул зотнинг умматларидурмиз. «Умматман» демак фақат қуруқ тил ила бўлмас. Балки жону дил ила пайғамбаримизни(нг) буюрган ишларини қилур, кўрсатган йўллариндан айрилмаслик, тандан жонимиз чиқғунча биз ҳам «миллат», «миллат» деб дунёдан кетмаклик ила бўлур.

МАКТАБ

Мактаб уйи – доруламон,
Мактаб ҳаёти жовидон,
Мактаб сафойи қалбу жон,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб эрур доруладаб,
Мактаб эрур эҳсони Раб,
Мактаб эрур гулзор ажаб,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб сиза жаннат очар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб сизи инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами вайрон қилур,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб берур Қуръон сиза,
Мактаб берур имон сиза,
Мактаб берур ҳурон сиза,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб ўқувни кўрсotур,
Мактаб ёзувни ўрготур,
Мактаб уйқудин уйғотур,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактабдадур илму камол,
Мактабдадур ҳусну жамол,
Мактабдадур миллий хаёл,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб демак масжид йўли,
Мактаб эрур жаннат гули,
Мактабни сизлар булбули,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб миси тилло қилур,
Мактаб сизи мулло қилур,
Мактаб сил(л)иқ салло қилур,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

САХИЙЛИК

Бир кишининг Сайд исмли ўғли бор эди. Отаси ҳар кун мактабда таом олиб емак учун ўн тийин пул берур эди. Бир кун мактабга кетуб борганда, бир фақир киши йўлукуб:

— Ўғлум, ики кундан бери очман. Таом олиб ей десам, устимдаги йиртиқ чакмондан бошқа ҳеч нарсам йўқ. Бир оз оқчанг бўлса, берсанг, савоб топур эдинг, — деди.

Сайд фақирнинг сўзига тоқатсиз бўлуб, ҳолига раҳми

келуб, атоси берган ўн тийин пулни фақирга берди. Фақир бу ёш Сайднинг қылғон шафқату марҳаматига оғарин қилуб, йифлай-йифлай дуолар қилуб кетди. Сайд ул кун ўзи оч қолса ҳам очлигини ҳеч кимга билдурмай, сабру қаноат ила ўткарди. Мактабдан озод бўлуб, уйига борган замон қылғон ишини отасига сўзлади. Отаси ҳам «сахий Сайдим», деб хурсанд бўлуб, дуо қилди ҳам бундан сўнг Сайдга ҳар кун йигирма тийиндан берурга вавъда қилди. Саодатлик Сайд отаси берган йигирма тийиннинг ўн тийинини еб, бешини фақирларга беруб, бешини йифуб, тездан бой бўлуб кетди.

БАХИЛЛИК

Бир бахил кишининг уйига бир неча яқин дўстлари меҳмон бўлуб келди. Ул бахил меҳмонларни(нг) зиёфат қилмак ўрнига бехуда сўзларни(нг) сўзлаб ўлтурди. Ародан кўп вақт ўтгандан сўнг хизматчисини чоқириб:

— Бор, таом пишган бўлса, олиб кел! — деди.

Шул вақт хизматчи бир табоқ устида пишгон хурусни олиб келган замон, бахил хизматчига боқуб:

— Бошини нима қилдинг? — деди. Хизматчи: — Афандим, нима қилур эдим, ташладим. Бахил: — Нодон! Киши хуруснинг бошини ҳам ташларми? Агар бир киши товукнинг аёғини ташласа, ман боруб олур эрдим. Бош деган аъзоларнинг хўжасидур. Ул боши ила қандай яхши қичқирап эди. Маржон каби тожи ҳам бошинда эди. Энг ширин аъзолариндан саналгон тили, энг улуғ аъзолариндан мияси, ики шаҳло кўзлари барчаси бошинда эди. Бор, топиб кел! Биз емасак, меҳмонларга едуурмиз! — деди.

Кўрдингизми, бу бахил киши ҳеч нарсага арзимайдургон бир хурус бошидан бир неча хосиятлар баён қилуб, ўзининг қандай киши эканлигини билдурди.

АХЛОҚИЙ ҲИКОЯ

Эшийтдимки, машҳур Мажнун зор
Бўлуб мавти Лайлосидан бекарор,
Кетуб ҳушидан бўлди ҳоли хароб,
Равон бўлди Лайлони қабрин сўроб.
Йўлиқди: бир ўғлон эди ҳушёр,
Замондан хабардор эди, ақли бор.

Деди: «Эй ўгул! Қабри Лайло қаён?»
Үгул кулди, берди жавобин равон.
Деди: «Сизмусиз ишқ лофин уран?!
Топар сүрмайин ишқ кайфин суран.
Мазора боруб иста ҳар гүрдан,
Олиб хокини иска мазкурдан.
На ердан ке(л)са ишқ-савдо иси,
У туфроғ эрур Лайлонинг турбаси».

АРСЛОН ИЛА АЙИҚ

Бир кун Арслон ила Айиқ икиси дўст бўлуб, ов қилмоқчи бўлдилар. Саҳрого чикуб, югуриб-елиб бир кийикни тутдилар. Емакчи бўлуб тургон вақтларинда ароларинда уруш пайдо бўлди. Арслон: — Ман каттаман. Манга кўбрօғ берурсан. Айиқ: — Ман кичик бўлсан ҳам сандан кўб ҳаракат қилдим, югурдим, елдим. Сан бир жойда қараб турдинг. Сергўшт ерини ман ерман, деб уруш бошладилар. Шу дарражага етдиларки, икиси ҳам ўлар ҳолатга етуб, ерга йиқи-луб, қимирилашга мажоли қолмади. Буларнинг ҳолидан бир неча бўрилар хабардор бўлуб, келишуб тайёргина кийик гўштини еб, суягини қўюб кетдилар. Бу ики жанжол қилгон бечоралар бир-бирларига дер эдиларки, агар бизлар урушмагон бўлсак эди, икимизнинг ҳам қорнимиз тўйгон бўлур эди. Мана, урушгонимиз учун икимиз ҳам оғзимиздаги ошимиздан айрилдуқ, деб афсус қилуб, охирда сурголиб боруб, молимизнинг сўлакайи деб, қуруқ суякни чайнадилар.

Урушгонлар суякни зўрға чайнар,
Тамошочи суяксиз этни пойлар.
Кетиб қаймоғи, сут қолгай ўзига,
Сут ҳам ширин кўрингай оч кўзига.

БУЛБУЛ ИЛА ЭШАК

Бир куни Булбул ила бўлди Эшак ўртоғлар,
Юрдилар айлаб тамошо, ҳар тараф гулбоғлар.
Бир замон Эшак дейди: Эй, Булбули ширин забон,
Сайрагил, дўстим, бу дам, кетсун юракдан доғлар.
Ўлтуруб гул шохига Булбул чунон қилди фифон,
Бўлди ҳайвонларда иш ташлаб қулоқ солмоғлар.
Барча қушлар оғаринлар қилди Булбул товшига,

Гул бўлиб очди у дам гул фунчаси яфроелар.
Бир замон Булбул садосини(нг) қилиб эрди тамом,
Ҳангради Эшак, ҳама қочди йифилгон зоғлар.
Кўрди Эшак ул замон, ҳеч кимса йўқ гулзорда,
Ерга оғнаб сочти бошига қуму туфроелар.
Айтди: Эй Булбул, ажойиб! Сайрашинг яхши экан,
Ман каби товшинг сани қилмас димоғ(н)и чоғлар.
Сайрашинг ишсиз кишиларга эшитмак яхшидур,
Ман бақирсам, ишларига қилдилар кетмоғлар.
Кўйлаги йўқлар тизи йиртуқ кишилардан кулар,
Хоҳ ҳайвон, хоҳ инсондур – ўзини соғлар.
Ҳар киши ўз айбини кўрмас, киши айбин кўрап,
Ўзгани бир игнача айби кўрингай тоғлар.

НАФСИ БУЗУҚ ҲАЙИТДА ЎЛАР

Бир қишлоқи тоғдан ўтун кесмак учун борди. Бир кўзада олиб борган сутини дараҳт остига кўюб, ўзи ўтун кесмак учун кетди. Шул вақт бир тулки келуб, кўзага бошини суқуб, сутдан бир оз ичган замонда ақли дедики, бас, бундан нари борсанг, балога йўликурсан. Нафси айтдики, ичабер, камбағалнинг бир тўйгони – чала бой бўлғони, деди. Тулки ақлин сўзига кирмасдан, нафсин йўлиға юрди. Бир вақт сут тамом бўлғондан сўнг тезгина қочмоқчи бўлғон замонда кўза бошини маҳкам сикуб қолди. Бечора тулки ҳанча ҳаракат қилса, кўза асло яқосини бўшатмади. Югарди, елди, ёлборди, кўза асло яқосини бўшатмади. Охирда аччиғи келуб, – сани сув ичинда бўйуб ўлдумасам бўлмас экан, – деб кўзани олиб боруб бир катта сувга суқғон замонда, кўза тулкини тўғри сув остига олиб кируб кетди. Тулки сув остинда дер эдики:

Балойи нафс учун, охир, сурундим,
Келуб сайёд домига илиндим.
Агар ақлим сўзига кирсам эрди,
Азиз жоним саломат бўлгай эрди.

АҚЈИЛИ ҚАРҒА

Кунлар ёз фасли ўлдигиндан ҳар ерда сувлар қурумиш. Бечора Қарға сув йўқлигиндан ниҳоятда сувсамиш эди. Тиллари осилуб, ҳар тарафдан сув ахтармоқда экан, би-

ровнинг олдинда тургон кўзанинг кўруб, ёнига келуб боқса, ичинда суйи бор. Лекин бўйинни суқуб ичай деса, бўйи етмайди. Бир оз ўйлади-да тумшуғи ила тошларни йигуб, кўзанинг ичига ташлай бошлади. Оз вақт ичинда кўзанинг остиндаги сув устига чиқуб, тоша бошлади. Ақлли қарға сувдан ичуб, ташналик балосидан қутулуб, учуб кетди.

БОҒЧА

Боғчаларнинг хўб яхшидур ҳавоси,
Жонга роҳат верур завқи, сафоси.
Яғочлар-да яшил яфроғ ичинда,
Ранг-баранг гулларинг яшнар зиёси.
Сабза ўтлар аросинда очилган
Бинафшау қизил гулу раъноси.
Лекин гулнинг ёшлиқ каби умри оз,
Тез йўқ бўлур хуш қомати зебоси.
Яхши верур боғ, ишласа боғбон,
Чўнчокинда кўб бўлғуси ақчоси.
Ёшлигида кўб ўқуғон болани
Қариганда обод ўлур дунёси.

ҲАСАД БАЛОСИ

Бир кун Зоғча инсонлар кабутарларни(нг) боқуб, аларга дон беруб, яхши уялар ясаб берганларига ҳасад қилуб, кўролмади. Бул ҳам кабутар бўлуб, текин донлардан еб, роҳатда яшамоқ бўлди. Ўзини оқ бўрга бўяб, кабутархонаға келуб, кабутарлар ила бирга яшамоқға бошлади. Бир кун осмонда учуб борадурғон бир неча зоғчаларни кўруб, бирдан «чарф» деб кичқириб юборди. Ҳамма кабутарлар буни зоғча эконин билуб, ҳар тарафдан ёпишуб чўқий бошладилар. Бечора Зоғча кабутарлар аросиндан зўрга қочуб, зоғчалар аросига боруб қўшилди. Зоғчалар ҳам буни зоғча эконига ишонмадилар. Ҳар қанча «чар... чарф...» деб ёлборса ҳам: — Ҳо нодон, бизни(нг) алдайман дерсанми? Бор, зоғча бўлсанг оқ чопонингни ешиб кел! — деб булар ҳам (анинг) бошларига чўқуб-чўқуб жўнатдилар.

Ҳисса: Бечора Зоғча ҳасад балосига йўлукуб, ики жаҳон овораси бўлиб қолди.

АҚЛЛИ БОЛА

Бир бола қўшнининг уйига ўралмиш табақда таом олиб борур эди. Бир киши учраб:

— Эй ўғлум, табақда нима олиб борурсан? — деди.

Ақлли бола жавоб бериб:

— Эй отажон, табақ ичиндаги нарсани(нг) кишига айтмоқ ва кўрсатмоқ мумкин бўлса эди, усти ўралмаган, очиқ бўлур эди, — деди.

ҚАЛАНФИР ИЛА ЧЎЛ ЯЛПИЗИ

Саҳрода ўсган Чўл ялпизидан сўрдиларки: «Сан аввалда ярамас бир ўт эрдинг, бу хушбўй исни қайдан олдинг?» — деб. Ялпиз жавоб бердики, «Рост, ман аввалда ямон бир ўт эрдим. Лекин бир неча вақт қаланфир ёнинда ўсуб, бирга яшадим. Аромизда дўстлик пайдо бўлди. Шул сабабли аввалги ямон исларим кетуб, дўстимнинг яхши ислари манга юкуб қолди», — деди.

Яхшиларнинг суҳбати — жон роҳати,
Сўзлари — дарду аламнинг офати.

ОВОЗ

Бир бола мактабдан келуб, китобларини қўюб, таомларини еб, ўйнамоқ учун боғга кируб, шул кун ўқугон сабақини қичқириуб ўқугон замон қулоғига қўшнининг девори тарафиндан бир боланинг ўқугон товши келди. Бу овозни эшитган замон боғда мандан ҳам бошқа бола бор экан деб суюнуб:

«Кел ўртоғ! Икимиз бирга ўқушуб, бирга ўйнаймиз», деса ул ҳам шул сўзни айтди. Боланинг бир оз аччиғи чиқуб, атрофни охтара бошлади. Кўп вақт излади, ўзидан бошқа ҳеч кимни кўрмади. Охирда жаҳли чиқуб, ямон сўзлар айтса, ул тарафдан ҳам ямон сўзлар эшитди. Бола ниҳоятда хафа бўлуб, йиғлаб, боруб онасиға айтди: «Эй онажон! Боғда бир ямон бола бор экан, ман нимани сўзласам, шуни айтур. Манга ямон сўзлар сўзлади. Қанча изласам ҳам тополмадим», — деди. Онаси боланинг ўзининг овози эканин билуб: «Эй ўғлум! Сан анга ямон сўз айтма. Яхши сўз айтсанг, ул ҳам санга яхши сўзлар ила жавоб берур», — деди. Бола яна боғга боруб яхши сўзлар сўзласа, жавобига яхши сўзлар эшитди. Ақллик бола билдики, яхши

сүзга инсонлар яхши жавоб, ямон сүзга ямон жавоб бे-
рурлар эмиш. Бундан сүнг бола ҳеч кишига ямон сүз айт-
майдурғон бўлди.

ЯЛГОН ДЎСТ

Бир вақт ики киши дўст бўлуб, сафарга чиқмишлар
эди. Бир тоғ ичиндан кетуб боргонларинда узоғдан бир
йўлбарсни кўрмишлар. Дўстларнинг бири дарҳол югуруб бир
дараҳт устига чиқмиш. Икинчиси шошилуб қолуб, нима
қилишин билмай, ерга чўзулуб, ўликга ўхшаб ётмиш.
Йўлбарс келуб исказб-исказб ўлук гумон қилуб қайтуб кет-
миш. Ўртоғи дараҳтдан тушуб: «Биродар, йўлбарс кулоғин-
га нима деб сўзлаб кетди?», — деб сўрамиши. Йўлдоши: «Оҳ,
дўстим! Шодлиғингда ўртоғ бўлуб, ғам вақтингда ташлаб
қочадурғон номард кишилар ила йўлдош бўлма!» — деб
сўзлаб кетди, деб жавоб бермиш.

ЧИН ДЎСТ

Ики одам бир-бирига дўст бўлдилар чунон,
Бир нафас айрилмас эрди бир-биридан ики жон.
Маслаҳат бирла сафар қилмоқни айлаб ихтиёр,
Бўлдилар сахро тамошоси учун бир кун равон.
Йўлда бир дарёдан ўтмак тўғри келди дўстлара,
Ўлтуруб бир кемага кетмоғда эрдилар ҳамон.
Бир замон тўлқун келуб ул кемани қилди хароб,
Ул ики ўртоғ йиқилдилар сув узра ногаҳон.
Сув юзинда ул замон кетмакда эрдилар оқиб,
Сувчилар келдилар ушлаб олғали сувдан амон.
Ул ики дўстнинг бирини тутса, сувчиға деди:
Қўй мани, аввал боруб, дўстумни қутқар безиён.
Сувчи боруб ушласа ўртоғини,
Ул ҳам айлар дўст қутулсун деб фифон.
Кўрдингизми, эй сучук ўғлонларим,
Дўстлиғдан бу сиза бир достон.

ХУРУС ИЛА БЎРИ

Бир Бўри дараҳт устинда ўлтурғон Хурусни кўруб, ту-
туб емак учун дараҳт остига келди. Ҳийла бирла бечора
Хурусни дараҳтдан тушурмақчи бўлуб: «Эй, Хурус ўртоғ!

Ман санга бир яхши хабар келтурдим, ҳайвонлар ила қушлар орасинда сулҳ бўлди. Бир-бирига зулм қилмасга, бири икинчисин тутуб емасга қарор верилди. Кел, биродар, пастга туш! Бир-бирилизга дўст бўлуб, бирга ўйнашайлук», — деди. Хурус Бўрининг сўзига алданадурғон даражада нодон ва аҳмақ бўлмадигиндан Бўрига боқуб дедики:

— Дўстим, сўзинг ростдор, тўғридур. Лекин бир оз сабр қил. Сандан бошқа ики ит ҳам сулҳ хабарин кетурурлар. Алар ҳам келсунлар. Ҳаммамиз бирга ўйнашурмиз, — деди. Бўри Хурусадан бу сўзни эшитган замон думини орқасига қўйиб қоча бошлади. Хурус: «Хо, биродар, нима учун қочурсан, ародা сулҳ бор-ку?» — деса, Бўри:

— Оҳ дўстим! Бу золим итлар сулҳни бузгонга ўхшайдур, — деб қочуб кетди. Хурус орқасиндан «қуққ... курии... қуу...» деб қичқириб қолди.

Ақл эгаси ҳийлага алданмагай,
Ҳийлагарнинг ҳийласи бошин егай.
Дўст ила душман сўзининг фарқи бор,
Фаҳм этар ҳар кимки, ўлса ҳушёр.

ЖАНЖАЛЧИЛИК ЗАРАРИ

Бир сув устига кўпрук каби бир тахта қўйилмиш эди. Бу тахтанинг устиндан ўтмак учун ики эчки ики тарафдан келуб, бир-бирига йўлуқти. Бири дедики: — «Ман сандан каттаман, сан ёшсан, арқангга қайт. Манга йўл бер», — деди. Икинчиси:

— Сан катта бўлсанг, улуғлигинг ўзингфа. Ман сандан кувватли. Сан қайт. Мандан сўнгра ўтарсан, — деб ароларинда зўр favfo чиқди. Икиси ҳам бўйинларин эгишуб, шохларин шохларига қўюшиб, чунон сузишдиларки, охирда сувга юмалаб тушуб, икиси ҳам сувда фарқ бўлди.

ТАМАЬ БАЛОСИ

Бир Сичқон қофқонни кўрган замон:

«Ёху, инсонлар қандай ҳийлакордурлар. Ажабо, манга ов учун ичига бир парча ёғ қўймишлар-да, мани алдаб қофқонга туширмак истарлар. Амон, ё Раб! Ман яхши билурманки, бу ов эмас, манинг учун қурилмиш бир тузоқдур. Хайр, бу ҳийла ила мани алдай олмассиз», — деб қайтуб

кетмак бўлди. Шул вақт бир оз ўйлаб, ўз-ўзига дедики: «Бу ёдан емасам ҳам бир оз искамак мумкин. Аммо ман ёф исини кўб яхши кўраман. Кел, буни искамакда нима зарар бор», – деди-да, қофқон ёнига келуб, ёни исказ бослади. Ёнинг иси думоғига хуш келуб, тез-тез исказ турган замон бурни ёни туртиб юборуб, қофқон «шарт» этуб кетди. Бечора Сичқон тамаъ балосига гирифткор бўлиб қолди.

Б а й т

Оз тамаъ кўб заарлари кетиур,
Нафсини тиймаган ўзин йитиур.

АҚЛСИЗ БОЛА

Бир киши ўғлина бериб теша,
Ўғлин ақлин қилурға андиша.
Деди: «Ишлат бу тешани, ўглум.
Бундан ақлинг менга бўлур маълум».
Ўғлон ушлаб қўлига тешасин,
Кўр, нечук кўрсатур тамошосин.
Борди масжид деворининг тагина,
Ковлади теша бирла яхшигина.
Кўрди ул дам ота ўғил ҳолин,
Бўлди маъюс, бузди аҳволин.
Ўғлин ики қулоғидан бурди,
Оҳ тортуб бу сўзни айтурди:
«Теша бердим: ўтун кесу бовла,
Ким деди, масжид остин ковла».
Ибрат олмақ керак бу ўғлондан,
Ҳақ бизи мамнун этди эҳсондан.
Тутмака қўл, юрар учун по(й)лар,
Берди бир неча бошқа аъзолар.
Ҳар бирин ишлатур ери бордур,
Ишлатур билмаган киши хордур.
Ўйламай миллат уйини бузсак,
Йиқилур уйимиз ипин узсак.

БОЛАЛАР БОҒЧАСИ

Йигитликда ўкувдан қолсанг, ўғлон,
Қариганда пушаймонсан, пушаймон.
Улуғлик молу давлат бирла эрмас,

Саломат бўлса ақлинг, сенга шул бас.
Гўзалик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз ўлсуну кўб маъни бўлсун,
Эшитганлар қулоғи дурга тўлсун.
Такаббур бўлмағил, бўлғил мулойим,
Бўлурсан шоду хуррамлиқда доим.
Бирор қилса газаб сен сўкма они,
Будур яхши кишиларнинг нишони.
Ямонлик қилсалар, сан яхшилик қил,
Ямонлиғни хўқузни бўйнига ил,
Насиҳатни қулоғингға илиб ол,
Ямон сўзни эшитмай тез кетиб қол.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун,
Миси чиқғай, сўзинг кўб бўлса бир кун.
Кўпайган сўзни бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидин ози бўлур соз.
Бирордик бир нимарса сўрма зинҳор,
Кишининг миннати санга на даркор?!
Талаб қилғил муродингни Худодан,
Гадосан, сўр муродинг подшодан.
Жадал қил илм учун ўғлум, ҳамиша,
Кучинг борида файрат бирла пеша,
Экин вақтида ухлаб ётса деҳқон,
Ўроқ вақтида бўлғай кўзлари қон.

ТАҚСИМ

Бир кун ики бола кўчада ўйнаб юрган замонда бир агад янгоқ топдилар. Бири айтди: «Ман олурман, аввал ман кўрдим». Икинчиси: «Йўқ биродар, ман олурман, ердан ман олдим», – деб икиси фавро қилуб туруб эдилар. Бир йигит келуб: «Эй чароғларим! Шошманг, талашманг, ман сизларга яхшилаб тақсим қилуб берурман», – деб янгоқни қўлларидан олуб, ики палла қилуб, бир палла пўчоғини биринчи болага, икинчи палла пўчоғини икинчи болага беруб: «Мана, қолгони тақсим қилгон кишига», – деб мағзини оғзига солуб, жўнаб кетди. Болалар бўлса, пўчоғини ушлаб, бақраюшуб қолдилар.

Ҳисса: Озга қаноат қилмаган кўбдан қолур.

БОЛАРИ ИЛА ПАШША

Бир Пашша қир тарафдан учуб келмакда ўлан Арини күрүб:

«Дўстим, қайдан келурсан?» – деди. Ари: «Кирдан келурман. Бир оз бол йигдим. Уй ясамоқ учун мум ҳам ҳозирлаб келдим», – деди. Пашша: «Оҳ биродар! Бир бошинг учун мунча ҳаракат қилурсан! Нима бўлурки, сан ҳам ман каби роҳатда яшасанг. Чунки менинг яшамоқимда ҳеч бир машаққат йўқ. Инсонлар тарафиндан ҳозирланган дастурхонлардан ҳар хил таомларни еб-ичуб умр ўткаурман. Баъзи вақтларда сани ясаган болингдан ҳам тўйганимча ерман. Мана! Яшамоқ мана! Умр кечурмақ учун оламда мундан яхши турмуш бўлурми? На манда бол ҳозирламак машаққати ва на уя солмак кулфати бор», – деди. Ари бу сўзларга жавобан дедики:

«Оҳ дўстим! Бу сани турмушинг ўз бошингдан бери келмасун. Машаққатсиз таомда лаззат бўлурми?!

Инсонлар сани суфрадан қуварлар, урарлар, ўлдирурлар. Сан оламда ўтирилар каби умр ўткаурсан. Охирида бир ўргумчак лукмаси бўлмақдан бошқа бир нарсага ярамазсан. Аммо манинг тайёрлаган мумим ҳамма ибодатхоналарни ёрутар. Болим дунёнинг ҳамма еринда мақбулдур. Инсонларнинг оғизларини тотли қилур. Шул сабабли инсонлар мани ўзлари тарбия қилурлар ва ҳар ерда мани мақтарлар», дедида, «Қўй, биродар, мани ишим кўб, сан ила беҳуда сўзларни сўзлашуб тууруга вақтим йўқ», – деб учуб кетди.

Ҳисса: Мехнат – охири роҳат, ялқовлик – охири хорликдур.

ЙИЛ, САНА

Бир йил ўн ики ойдур. Бир ой тўрт ҳафта, бир ҳафта етти кундир. Шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, жумъа. Бир кун йигирма тўрт соат, бир соат олтмиш дақиқа – «минут»дир. Ой ҳисоби ики хил бўлур. Бири қамарий, икинчиси шамсий.

ҚАМАРИЙЯ ҲИСОБИ

Қамарийя ҳисоби ила ойларнинг арабча исмлари: муҳаррам, сафар, рабиъул-аввал, рабиъул-охир, жумодул-аввал, жумодул-охир, ражаб, шаърон, рамазон, шаввол, зулқаъда, зулҳижжа.

Қамарийя ойларининг олтиси 30 кундан, олтиси 29 (кун)дан келадур. Бу ҳисоб ила бир йил уч юз эллик тўрт кун бўладур. Бу ҳисоб мусулмонларнинг диний ибодат, байрамлари учун юритилур. Мусулмонча йил боши биринчи муҳаррамдан ҳисобланур. Ўнинчи муҳаррамда ҳазрати имом Ҳусайннинг Карбалода шаҳид бўлган кунлариidor. Бу кун мусулмонларнинг мотам ва дуо кунидур. Рабиъуль-аввалнинг ўн икинчи куни Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг туғулган кунлариidor. Бу кун мусулмонларнинг улуғ байрам ва шодлиғ кунлариidor. Биринчи рамазондан бошлаб биринчи шавволгача рўза тутилур. Биринчи шавволда Ийди фитр намози ўқилур. Уч кун мусулмонларнинг улуғ байрамлари бўлур. Ўнинчи зулхижжада Ийди қурбон намози ўқилур. Қурбон(лик)лар сўйилур. Тўрт кун байрам қилинур.

Санаи шамсийя ҳисоби ила ойларнинг исмлари

АРАБЧА	РУСЧА	РУМЧА ¹	КУН
Ҳамал	Март	Март	31
Савр	Апрел	Нисон	30
Жавзо	Мой	Маис	31
Саратон	Июн	Ҳазиран	30
Асад	Июл	Таммуз	31
Сунбула	Август	Оғстус	31
Мезон	Сентабир	Эйлул	30
Ақраб	Ўқтабир	Тишрини аввал	31
Қавс	Нўябир	Тишрини соний	30
Жадий	Декабир	Конуни аввал	31
Далв	Январ	Конуни соний	31
Ҳут	Феврал	Шубот	28

¹Туркия туркчасида

Санаи шамсийя ойларининг баъзилари 30 ва баъзила-ри 31 кун. Ёлғуз ҳут ойи 28 кундур. Ҳар тўрт йилда ҳут 29 (кун бўлуб) келур. Бу йилни зўр йил деб аталур. Арабчада йил боши биринчи ҳамалдан, русчада биринчи январдан, румчада (биринчи) конуни сонийдан бошланур.

ЙИЛНИНГ ФАСЛИ

Бир йил тўрт фаслга бўлинур. Бири ёз, икинчиси куз, учинчиси қиш, тўртинчиси баҳордур. Ёз ойлари: июн, июл, августдур. Куз ойлари: сентябр, ўқтабир, нўябирдур. Қиш ойлари: декабр, январ, февралдур. Баҳор ойлари: март, апрел, майдур.

ЁЗ ФАСЛИ

Ёз фаслида дарахтларнинг барги яшил бўлуб, яшил барглари орасида мевалари тарам-тарам қизоруб, экинлар фишиб, оқил инсонлар каби бошларини эгуб салом қилурлар. Боғлар ўзларини гуллаб, ранг-баранг яфроғлар ила ясатурлар. Мактаб ва мадрасаларда ўқушлар тўхталуб, шогирдлар ҳар тарафга саёҳат қилурлар.

КУЗ ФАСЛИ

Куз фаслида кунлар қисқарур, биринчи сентябрдан бошлаб ҳар ерда мактабу мадраса очилур. Шогирдлар ел-каларига жилдларини осуб, одобу яхши ният ила мактабларига борурлар. Ҳаволар салқинланиб, экинлар ўрилуб, дарахтлардан мевалари, барглари тўкилуб, яшил ўтлар сарғаюб, ҳар нарсадаги гўзал манзара – кўриниш тамом бўлур.

ҚИШ ФАСЛИ

Қиш фаслида қуёш биздан йироқлашур, ҳаволар со-вур, сувлар музлар, ер юзи қор ила қофланур, учар қушлар оз қолур, сахрода ўтгайдурғон жониворларга, сафарда юрадурғон савдогарларга кун кўрмак машаққат бўлур. Курту қумурсқалар ер остига киарлар. Пашиб ва арилар баҳоргача ўлган каби қотуб ётурлар.

БАҲОР ФАСЛИ

Баҳор фаслида кунлар узаюр, дараҳтлар барг чиқарур, қишининг зулмидан ҳар тарафдан қочган қушлар келур, ер устига ўтлар яшил гилам каби ёзилур, сувлар тошар, ёқимли еллар туар, гуллар яшинар, отлар кишинар, булбуллар сайрап. Ер юзидағи инсонлару ҳайвонларнинг юзида шодлигу севинч бир асар кўрилур. Хусусан, саҳрову боғларнинг манзараси, ҳар тарафдан сувларнинг шалоласи, гулларнинг хуш иси, қушларнинг гўзал овоз-нағмаси инсонларнинг думоғларини чоғ қилуб, янги ҳаёт, янги руҳ, янги сафо берур.

МАКТАБА ДАЪВАТ

Боқди гунаш панжарадан бизлара,
Ётма! Деюр барча ўғил-қизлара.
Нолаи фарёд қилиб барча күш:
— Мактабингиз вақти, деюр сизлара.
Бошлади ҳар ким ўз ишин ишлара,
Сиз-да, туриңг мактабингиз излара.
Учди ари боғчалара бол учун,
Бузов туурур уйда чўкуб тизлара.
Сиз-да, китобларни(нг) олинг шавқ ила,
Тез югуринг илм йўлин гезлара.
Дангасани сўймаюр Аллоҳ ҳеч,
Кетсун оқуб дангаса денгизлара.

БЎРИ ИЛА ХОТУН

Бир оч Бўри таом охтаруб юргон замонда бир уйдан бир хотуннинг товшин эшитурки, боласига боқуб: «Йифлама, сани бўрига берурман», — дер. Бечора Бўри қачон боласини менга чиқоруб берур экан, деб эшигига ўлтирур эди. Ародан бир неча соат ўтар. Хотун яна боласига боқуб: «Йифлама, қўзим, ман сани бўрига бермасман. Бўрининг ўзи ҳам бу ерга кела олмас. Агар келуб қолса, ман ани бошига калтак бирла уруб, ўлдуурман», — дер. Бўри хотундан бу сўзларни эшитуб, дер: «Оҳ, ёлғончи инсонлар, ҳеч бир тўғри сўзламассиз! Ҳозир бир хил сўзлаб туруб, бир нафасдан сўнг бошқа сўзга кўчурсиз! Оламда сиздан айёр жонивор йўқтур!» — деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар киши бу оламда ўз нафсин балосига қолмишдур.

ИКИ ДЕВОНА

Ўтган замонда бир девона бир шаҳарга боруб, ҳар кимни уруб, сўкуб, нима учун одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрмаслар. Бири бу тарафга кетса, бири у тарафга кетар, деди. Одамлар жавоб бердиларки, ҳар ким ўз иши бор тарафга борур, бири бозорга борса, бири уйига қайтур, дедилар. Девона буларнинг сўзини қабул қылмади. Охирда аролариндан бири туруб, бу девонадур. Девонанинг сўзига шояд девона жавоб берса, деб бир девонани олиб келди. Биринчи девона сўрдики: «Ер юзидағи одамлар нимага бир тарафга қараб юрмаслар?» Икинчи девона: «Ер кемага ўхшаш сув устинда турадур. Агар одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрсалар, барчамиз сувга оғдарилуб кетармиз», – деб жавоб берди. Биринчи девона: «Балли, дўстим! Ҳаммадан сан яхши жавоб бердинг!» – деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар кишига ўз маслақдошининг сўзи мақбулдур.

БЎРИ ИЛА УЗУМ

Бир бўри боғни айланурди кириб,
Боқди ҳар ёнга кўзларини йириб.
Кўрди: Бир бош узум ажаб пишгон,
Турланур қизил бўлуб тизилиб.
Нафси қилди анга қараб ҳаракат,
Оғзидан келди сувлари сизилиб.
Ирғиди, сакради узумга қараб,
Нафаси оғзи-бурнига сиқилиб.
Бўйи етмай ололмади, жўнади,
Қайта-қайта боқиб-боқиб, тикилиб.
Йўлда айтур Бўри узумга қараб:
– Хомсан ва гўрасан, бўлмайди тегиб,
Тишласам, тишларим қамаштирасан,
Пишмагансан экан ҳануз эзилиб.
Бўйи етмай узумга бечора,
Кетди навмид ўлуб суюк қидириб.

ЯХШИЛИК

Бир кун бир яхши киши кўчадан ўтиб борғонида бир неча ҳаёсиз кишилар орқасидан ямон сўзлар ила сўкиб қолдилар. Бу киши аларнинг сўзини(нг) эшитиб, кўлини

күтариб: «Ё Раб, бу нодонларға ўзинг ақл бергил ва түгри йўлға солғил!» — деб дуо қилди. Бу ҳолдан хабардор бир киши сўрадики, «Нима учун сиз ул кишиларнинг ҳаққига яхши дуо қилдингиз?» — деб. Ул киши: «Эй биродар, ҳар ким ўзида борини берур. Менда яхшилик бор эди, шуни бердим, онларда ямонлиғ бор экан, они бердилар. Ўзингда йўқ нарсани қайдан олиб берурсан, ҳар ким қилганича топар, ямоннинг ямонлиғи ўз бошига етар», — деб жавоб берди.

Ҳаё-номус имона далиллур,
Ҳаёсиз доимо хору залиллур.

ОЧКЎЗЛИК

Бир бола кўчада йиғлаб ўлтурууб эди. Ўтуб-кетуб тургон кишилардан бири: «Ўғлум, санга нима бўлди? На учун мунча йиғларсан?» — деб сўради. Бола: «Бир тийин оқчам бор эди, йўқотиб қўйдим. Шунинг учун йиғларман», — деди. У кишининг болага раҳми келуб, «Мана ўғлим, оқчанг йўқолган бўлса, ман санга бошқасини берурман», — деб чўнтағидан бир тийин оқча чиқоруб берди. Бола оқчани олуб, яна аввалгидан ортуқ йиғламоқға бошлади. Ул киши: «Дахи нимага йиғларсан?» — деса, бола: «Оҳ, отажон! Агар ўз оқчам йўқолмаган бўлса эди, ҳозир оқчам ики тийин бўлур эди», — деди.

Кўзинг оч бўлмасун, ўғлум, кўзинг оч,
Қаноатсиз кишини ухлатуб қоч.

ИЛМСИЗЛИК БАЛОСИ

Бор эди бир киши, хат билмас эди бечора,
Бўлди бетоб, юрак-бағрига чиқди ёра.
Эртаси ўғлина айтдики, аё тифл адиб,
Бор, кетур боқмоқ учун қошима бир яхши табиб.
Ўғли келтурди табибни атосин қошиға,
Ўлтурууб боқди табиб, ул дам, аёғу бошиға.
Ики хил дору ёзиб берди ўшал бемора,
Бирини ичмак учун, бирисини суртора.
Ўғли дору уйидан олди ики шиша даво:
Бириси шарбат эди, бириси оғуйи бало.

Шиша устинда давонинг бор эди таърифаси,
Ўқумоқдан йўқ эди хастанинг ҳеч маърифаси.
Шишалардан бирини ушлади аввал қўлина,
Ичди шарбат дебон оғуни – сурарди дилина,
Ул замон бағри ёниб, айлади фарёду фифон,
Бўлди бир неча нафас, сўнг танидан жони равон.
Отаси ўлди, ўғил йиглади фарёд айлаб,
Қўшниси олим эди, чиқди белини бойлаб.
Қилди ўғлона насиҳат, деди: эй, тифл забун,
Илмсизликдан отанг жонидан айрилди букун.
Ўқумоқ, ёзмоқ билсайди отанг, эй ўғлон,
Балки бошига қазо келмас эди ушбу замон.
Қувватинг борида хат билмоқ учун қил ҳаракат,
Сан жадал қилсанг, ўзи бергуси Аллоҳ баракат.
Ибрат ол, ўғлим, отангдин, бўлмағил сан ярамас,
Қилмағил умрингни зое, дема қиши-ёз, ўқу, ёз!

АҚЛЛИ БОҒБОН

Бир боғбоннинг уч ўғли бор эди. Учи ҳам дангаса ва ишёқмас эдилар. Боғбон бир кун касал бўлди. Ўғилларин ишга солмак учун ёнига чоқириуб: «Ўғлонларим, мани ажалим етган ўхшайдур. Ман сизларга васият қилуб кетайин. Боғнинг ичига бир кўза олтун кўмуб қўйғонман. Мандан сўнгра ўзингиз кавлаб, топуб, бўлишуб олурсиз», – деди. Ародан бир неча кун ўтмай, боғбон дунёдан ўтди. Ўғиллари олтун ахтаруб, боғни чунон қазидиларки, туфроғлари кул бўлиб кетди, лекин токнинг илдизидан бошқа ҳеч нарса тополмадилар. Аммо шул йили ток чунон узум қилдики, оқчаси неча кўзага тўладургон олтун бўлди. Сўнгра бу ялқовлар билдиларки, олтун ерда эмас, ишловда экан.

Ҳисса: Ҳамма ямонлиқларнинг оноси – дангасалик, кўрқоқлик – отосидур.

БЁРИ ИЛИ ҚЎЗИ

Бир Бўри сув ичмак учун сув бошиға келди. Паст тарафда сув ичуб турган бир Кўзини кўрди. Они(нг) бир ҳийла билан тутиб емакчи бўлуб: «Эй ярамас, нима учун

ман ичодургон сувни булғотурсан?», — деди. Қўзи: «Афандим, бу қандай сўз! Сиз сувнинг юқори ёғинда, ман қуий ёғинда бўлсам, ман қандай сувни булғатурман?!» — деса, Бўри яна қичқириуб: «Ўтган йил сан манинг отамни(нг) ҳам сўккан эдинг, эмди манга ҳам қаршилик қилурсан», — деб келуб, Қўзига ёпушди. Бечора Қўзи:

«Афандим! Ман ўтган йил отангизни сўкмак қайди, ўзим онадан ҳам туғилғоним йўқ эди», — деса ҳам: «Ҳа, нодон, ҳоло ҳам адабсизлик қилурсан», — деб бечора Қўзини парча-парча қилиб, еб қўиди.

Ҳисса: Ямоннинг кучи япалоқға етар.

ШАЙХ САЪДИЙ

Шайх Саъдий ҳазратлари кичиклик вақтларинда оталари ила бирга саҳар туруб ибодат қилур эдилар. Бир кун уйларига бир неча меҳмонлар келуб, ётуб қолмиш эди. Ул кеча турган вақтларинда меҳмонларнинг «пиш-пиш» ухлаб ётганларин кўруб, оталарига: «Булар қайдоқ¹ инсон-дурларки, ибодат учун ҳеч бирлари бошларини кўтармаслар, ибодатдан ғафлатни яхши кўрурлар экан», — деганларида, оталари: «Эй ўғлум! Ибодат қилурман деб саҳар туруб, бирорни айбини кўрганингдан, сан ҳам булар каби тошдек қотиб ётганинг яхши эди», — дедилар.

Ҳисса: Ўз қабоҳатини кўрган кишини(нг) ўзгаларнинг қабоҳатларини кўрмакка вақти бўлмас.

ҚЎРҚОҚ

Бир киши фоят қўрқоқ ва юраксиз ўлуб, кечалари асло кўчага чиқмас эди. Бир куни ўртоғлариндан бири: «Биродар, сан ҳам кечаси кўчага чиқ, нимадан қўрқасан. Агар бир киши санга қараб қорайиб келур бўлса, сан ҳам онинг устига босуб боравер. Сан қандоқ қўрқсанг, ул ҳам сандан шундоқ қўрқар. Санинг юраклик ва ботирлиғингни кўруб, сандан қочар», — деб они юраклик қилмак учун насиҳат қилса... «Оҳ дўстим, бу иш асло бўлмас. Агар бу насиҳатни ул одам ҳам эшитган бўлса, ул ҳам манинг устумга қараб бостуруб келса, ман ул вақтда қайга қочуб

¹Қандоқ

кутулурман. Қўй, биродар, санинг билгонинг ўзингга, мени билгоним ўзимга», — деди.

Тарбият қилгон била ноасл одам бўлмагай,
Ифни юз алвон ила ранг этсалар бўлмас ифак.

ИТ ИЛА ГАДО

Бир Ит эгасининг эшигини пойлаб ётмиш эди. Елкасида хуржин, қўлида таёқ қўтарган бир Гадо кириб келди. Ит буни кўргон замон вовуллай бошлиди. Бечора Тиланчи Итга боқуб, ёлворуб: «Ҳе, жонивор, манга бок, марҳамат қил. Ики кундан бери таом егоним йўқ», — деди. Ит Тиланчига боқуб: «Бу мани санга қилгон марҳаматим эмасму? Уйдаги кишилар мани товушимни эшитуб, чиқуб санинг қорнингни тўйғазурлар», — деди.

Ҳисса: Баҳоси арzonни сўзи қимматли бўлур.

МАҚТАНЧОҚ ФОЗ

Бир Фоз сувда сузуб юруб: «Оlamда мандан ҳунарманд қуш йўқтур. Ерда югуарман, сувда сузарман, ҳавода учарман. Бир ўзимнинг уч хил ҳунарим бор», — деди. Фознинг бу сўзини бир Курбақа эшитуб: «Биродар, сан мунча мақтанмасанг... балиқдек сузолмайсан, кийикдек югоролмайсан, лочиндек учолмайсан. Чала-чулпа уч ҳунарни билгунча, бирини яхшилаб билгонинг яхши эди», — деди.

Мақол: Мақтанма фоз, ҳунаринг оз.

АЙИҚНИНГ ДЎСТЛИГИ

Бир Қишлоқи Айиқ бирла йўлдош бўлуб, икиси бирга яшар эдилар. Ҳар вақт Қишлоқи ухласа Айиқ тепасида, дўстимга бир нарса зарап қилмасун, деб пойлаб ўлтирас эди. Бир кун Қишлоқи ухлаб ётканда бир пашша келуб пешонасига қўнди. Ҳар қанча қувса кетмади. Охирда аччиғи келуб: «Бу золимни уруб ўлдурмасам бўлмас», — деб, бир катта тошни олиб келуб, Қишлоқининг бошига чунон урдики, пашша учиб кетуб, Қишлоқи ўлуб қолди.

Ҳисса: Дўсти нодондан душмани зийрак яхши.

КАЛАМУШ ИЛА СИЧҚОН

Бир кун Сичқон Каламушнинг уйига боруб: «Кўшни, ман сизга бир яхши хабар кетурдим. Мушук Йўлбарснинг кўлига тушган эмиш... Бизларга Мушук каби золим душмандан қутулмоқ зўр шодлиғдур», – деди. Каламуш Сичқонга боқуб:

«Эй кўзим, сан ҳоло ёшсан, ҳеч нарсадан хабаринг йўқ. Йўлбарс Мушукни ўлдуур, деб ўйлайсанми? Йўқ, жоним, алданурсан. Бутун оламда Мушукдан зўр ҳайвон йўқдур. Ман бир-ики марта синаганман. Аллоҳ ҳеч кимни онинг чанголига гирифтор қилмасун», – деди.

Ҳисса: Ҳар киши ўз кушандасидан кўрқар.

Кесак қаноти синик қуш кўзига тош кўринур,
Элакда турса кефак, оч кўзига ош кўринур.

КЎР КИШИ

Ҳазрат Мусо алайҳиссалом Тур тоғига борурларида йўлларидан тўсуб бир кўр киши оёғларига йиқууб: «Мени ҳақимга дуо қилинг, кўзим очилсун», – деб ёлборди. Ҳазрат Мусо дуо қилдилар, кўзи очилди. Эртаси яна Тур тоғига боришларида кўрдиларки, ул кўр киши қўчада ким кўрунса, шуни уруб, ҳамани тўполон қилуб юрибдур. Мусо алайҳиссалом: «Аллоҳ сени билиб кўр қилган экан. Неъмат қадрин билмас экансан, сендеқ кишиларнинг кўзини очудан кўр бўлгани яхшироқдур», – деб яна дуо қилдилар, аввалгидек кўр бўлуб қолди. Ҳисса:

Мушукни бўлса гар ики қаноти,
Қолурми дунёда чумчуқни зоти.
Эшак бўлса хўқиздек ики шохлик,
Берурми бошқа ҳайвонларга соғлик.

АҲМАД ИЛА ОТАСИ

Бир кишининг Аҳмад исмлиқ ўғли бор эди. Аҳмад бир кун мактабдан келурида бир бола бирла урушуб, бир мушт уруб, бошини ёруб кўйди. Ул бола келуб Аҳмаднинг отасига арз қилди. Отаси Аҳмадни чақириуб, маҳкам ики қулогини(нг) бураб: «Эй ўғлум, ман ҳам ёш вақтимда санга ўхшаш муштзўр эдим, чанголимга тушгон кишини амон қўймас эдим. Иттифоқо, бир кун ўзим ҳам бир муштзўр-

нинг қўлига тушуб қолдим, чунонам адабимни бердики, икинчи ўзимдан кучсизларга асло муштзўрлик қилмай-дургон бўлдим», — деди.

Ҳисса:

Улуғларни адаб сақлаб, қил иззат,
Кичикларга мурувват қил, мурувват,
Ўқувни ёқасини қўйма зинҳор,
Кучинг етса, қаламнинг бошини ёр.

СОҚИ ИЛА ОНАСИ

Соқи бир кун мактабдан келуб, оносидан таом сўради. Оноси олдига бир коса шўрбо кетуруб қўйди. Соқи шўрбодан бир қошуқ оғзига олуб: «Она, ман бу мазасиз шўрбонгни ичмасман», — деди. Оноси: «Ичмасанг қўй, ўғлум. Бошқа пишириуб берурман», — деб олдидан олуб қўйди. Соқини(нг) кечгача хазон тошитуб, ишлатди. Соқи ҳоруб, чарчаб қорни очуб ўлтургон эди. Оноси яна шул шўрбони иситиб олиб келуб, олдига қўйди. Соқи шўрбодан бир оз ичиб кўриб: «Мана, онажон! Бу қандай тотли шўрбо бўлмиш. Умримда асло мундоғ ширин шўрбони ичконим йўқ», — деди. Оноси кулуб: «Эй, ўғлум, бу бояги ўзинг ичмагон шўрбодур. Ҳозир сан ҳаракат қилдинг, ишладинг, қорнинг очди, иштаҳанг очилди. Шўрбо ҳам ширин бўлди», — деди.

Ҳисса:

Ишламак иштаҳа очар,
Дангаса ишдан қочар...

КЎР ИЛА ЧЎЛОҚ

Бир кўр киши ила чўлоқ — икиси бир катта сув лабидан кетуб борур эдилар. Буларга сув устига ташланган яғочдан ўтмак лозим бўлди. Чўлоқ айтдики: «Биродар бу яғоч устидан ўтарга мани аёғим ярамас». Кўр айтдики: «Агар менинг кўзим бўлса эди ўтар эдим», — деди. Чўлоқ айтдики: «Бўлмаса, сан (мани) орқангга офиҷ, ман санга йўл кўрсатуб, оёқ қўёдурғон ерингни айтуб турай, икимиз ҳам ўтиб кетармиз», — деди. Шундай қилуб бир-бирларини ёрдамлари ила ики ёрти бир бутун бўлуб сувдан ўтдилар.

Ҳисса: Жаноб Ҳақ ер юзидағи инсонларни бир-бирига муҳтоҷ қилуб яратмишдур. Муҳтоҷ вақтида қўлдан келганча бир-бирига ёрдам қилмак, ҳожат чиқармак лозимдур.

ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ*

Мен бу асари нөчизонамни биринчи мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳабблари, ахлоқ ҳаваскорларининг анзори олийларина тақдим қилдим.

*Ҳар кун ўлурам шомғача мен ғамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнарам оташа парвона каби зор.
Ҳеч кимса эмас бу мени аҳволима воқиғ,
Мен хастаяму миллатим ўлмиш нега bemor?*

* 1917 йилги 2-нашри (Тошкент, Нар. Соц. Рев. литогр.) асосида нашрга тайёрланди.

БИСМИЛЛАХИР РОҲМАНИР РОҲИМ

АХЛОҚ

Инсонларни(нг) яхшиликга чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладургон китобни ахлоқ дейилтур. Ахлоқ илмини ўкуб, билуб амал қилган кишилар ўзининг ким эканин, жаноби Ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билуб, икрор қилуб, тузатмакға саъй ва кўшиш қилган киши чин баҳодир, паҳлавон кишидур. Расули акрам набийи муҳтарам афандимиз: «Мезон тарозисига қўйиладурган амалларнинг ичиди яхши хулқдан оғирроқи йўқдур. Мўъмин банда яхши хулқи сабабли кечаси ухламасдан, кундузлари рўза тутуб ибодат қилган кишилар даражасига етар», демишлар.

Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқинг эрур яхши.
Ўйласанг, яхши фикрлар ўйла,
Йўқса, гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг, ишла яхши ишларни,
Йўқса, бекорлифинг эрур яхши.

ХУЛҚ

Инсон ики нарсадан мураккабдур. Бири жасад, икинчиси нафсдур. Жасад кўз ила бор нарсаларни кўрар. Аммо нафс идрок ила яхшини ёмондан, оқни қорадан айиур. Жасаднинг ҳам, нафснинг ҳам бирор сурати бордурки, ё яхши ва ё ёмон бўладур. Жасаднинг сурати ҳаммага маълум бир нарсадурки, ҳар вақт кўзга кўриниб турадур. Аммо нафснинг сурати кўзга кўринмайдурган, ақл ила ўлчана-дурган бир нарсадурки, буни хулқ деб аталур. Агар бир киши ёшлигида нафси бузулуб, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлуб ўсдими, «Аллоҳу акбар», бундай кишилардан яхшилик

кутмак, ердан туруб юлдузларга қўл узатмак кабидур. Ра-
сули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васал-
лам афандимиз:

«Бир тоғнинг ўрнидан кўчиб кетганини эшитсангиз,
ишонингиз, аммо бир одамнинг хулқи бошқа бўлди деб
эшитсангиз, ишонмангиз», — демишлар.

Хулқи ёмон юз, кўзлидин на суд,
Юз, кўзли хулқни қилмас кащуд.
Хулқ маризига даво истасанг,
Марг давосин берилур қистасанг.

Хулқи ёмоннинг кетурар кўп зарар,
Хулқинг ўзи бошинг(г)а калтак урар,
Хулқи фано бўлса дегил, алҳазар,
Хору залилликда қолур дарбадар.

ЯХШИ ХУЛҚ, ЁМОН ХУЛҚ

Ахлоқ уламоси инсонларнинг хулқларини икига
бўлмишлар: агар нафс тарбият топиб, яхши ишларни
қилурга одат қилса, яхшиликға тавсиф бўлуб «яхши хулқ»,
агар тарбиятсиз ўсуб, ёмон ишлайдурган бўлуб кетса, ёмон-
ликға тавсиф бўлуб «ёмон хулқ» деб аталур. Жаноби Ҳақ
инсонларнинг асл хилқатда истеъод ва қобилиятли, яхши
ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадур-
ган қилуб яратмишдур. Лекин бу инсондаги қобилиятни
камолга еткурмак тарбия ила бўладур. «Куш уясинда кўрга-
нин қиладур». Инсон жавҳари қобилдур. Агар яхши тарбия
топиб, бузук хулқлардан сақланиб, гўзал хулқларга одат-
лануб, катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул, баҳтиёр бир
инсон бўлуб чиқар. Агар тарбиятсиз, ахлоқи бузулуб ўssa,
Аллоҳдан қўрқмайдурган, шариатга амал қилмайдурган,
насиҳатни қулоғига олмайдурган, ҳар хил бузук ишларни
қиладурган, нодон, жоҳил бир расвойи олам бўлуб қолур.

Расули акрам набийийи муҳтарам афандимиз: «Имони
комил бўлган кишилар яхши хулқли бўлурлар. Сизнинг
энг яхшиларингиз хотунларига яхшилик қилганларингиз-
дур», — демишлар.

Худонинг раҳмату файзи ҳама инсонга яксардур,
Ва лекин тарбият бирла етушмак шарти акбардур.

Туғуб ташлов ила бўлмас бола, бўлгай бало сизга,
Вужуди тарбият топса, бўлур ул раҳнамо сизга.

Темурчининг боласи тарбият топса, бўлур олим,
Бузулса хулқи, Луқмон ўғли бўлса, бўлғуси золим.
Ёмонларга қўшулди Нуҳнинг ўғли ўлди беимон,
Юруди Каҳф ити хўблар ила бўлди оти инсон.

ТАРБИЯ

Тарбия – «Педагўгия», яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Илми ахлоқнинг асоси тарбия ўлдуғиндан шул хусусда бир оз сўз сўйлаймиз. Боланинг саломи ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўсдурмакдур. Тарбия қилгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгани каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл мара-зига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмак лозимдур. Зероки, «Ҳассину ахлоқакум» амри шарифи узра хулқимизни ту-затмакга амр ўлинганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўли-шининг асосий панжаси тарбиядур.

Ахлоқимиз(нинг) биносининг гўзал ва чиройли бўли-шига тарбиянинг зўр таъсири бордур. Баъзилар «тарбия-нинг ахлоқقا таъсири йўқ, инсонлар асл яратилишида қандай бўлсалар, шундай ўсралар, табиат ўзгармас»,

Ёмон хў тузалмайди дармон ила,
Ипак ўлмас ип, ранги алвон ила,
Боқинг, бир дараҳт мевасидур ёмон,
Бўлур яхши пайванд, парво билан.
Билур ҳар киши аслини рангидан,
Ва ёким улангандаги зангидан», –

демишлилар.

Лекин бу сўз тўғри эмасдур. Чунки тарбиянинг ахлоқга, албатта таъсири бўладур. Аромизда масал борки, «Сут ила кирган, жон ила чиқар», мана бу сўз тўғридур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бешикдан то мозорга боргунча илм ўрган», – демишлилар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Ҳука-молардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатлар-

нинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдур», — демиш. Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмак фарзи кифоядур. Пайғамбаримиз: «Болаларингизни етти ёшида намозга ўргатингиз. Агар ўн ёшида ўқумаса урингиз», — демишлар.

Хар кишининг дунёда ороми жони тарбият,
Балки охирида эрур доруламони тарбият.
Тарбият ҳамроҳ этадур ҳур ила рузвонлара,
Гар десам бўлмас хато жаннат макони тарбият.

Э, оталар! Жонларингиздан сучук фарзандингиз,
Файрат айланг ўтмасун вақт-замони тарбият.
Мояи зилли ҳумодур тарбиятнинг сояси,
Бизда анқо тухмидек йўқ ошиёни тарбият.

ТАРБИЯНИНГ ЗАМОНИ

Эмди очуқ маълум бўлдики, тарбияни туғилган кундан бошламак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизи нурландумак, ахлоқимизи гўзалландумак, зеҳнимизи равшанландумак лозим экан. Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилинур? — деган савол келадур. Бу саволга, «биринчи — уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Икинчи — мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳуқумат вазифасидур», деб жавоб берсак, бир киши деюрки, «қайси оналарни айтурсиз, билимсиз боши паҳмоқ, қўли тўқмоқ оналарми? Ўзларида йўқ тарбияни қайдан олиб берурлар», дер. Мана, бу сўз кишини юрагини эзар, бағрини ёндурур. Отасига нима дерсиз, десак, «қайси ота? Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқутмак, тарбия қилмак лозимдур», — дер. Мана бу сўзни эшитгач, умид қўллари қўлтиқга урилур.

Хайр, бўлмаса, муаллим-чи десак, «қайси муаллим? Мақсади пул, маслаги шуҳрат, юқори мактабларда ўқимаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимларни айтурсизми? Аввал ўзлари «дорилмуаллимин»ларда ўқимаклари сўнгра дарс бермаклари лозимдур», — дер. Мана бу сўз инсонни ҳайрат дарёсига фарқ қилур.

Мударрисларга не дерсиз десак, «қайси мударрис? Матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрисларни айтурсизми? Булар ўз вазифаларини билуб, нафсларидан кечуб, замонға мувофиқ равища дарсларини ислоҳ қилуб, имтиҳон бирла ўқутмаклари лозимдур», — дер. Мана бу сўз ҳар кимни «Ал-ислоҳ» демакка мажбур қилур. Бўлмаса, ҳукумат-чи? десак, «хайр, ҳукумат ҳамманинг отасидур. Ўз фуқароси-нинг болаларини тарбия қилмак лозим. Шунинг учун бизнинг Русия ҳукумати ўтгай бўлсак ҳам, ҳар ерда бизлар учун ҳам мактаблар очуб, болаларимизни текин ўқитур. Лекин ўзимиз иш билмаган, ялқов, уйда она тарбияси, отадан пул тарбияси, муаллимдан ахлоқ тарбияси, мударрисдан фунун тарбияси кўрмаганимиздан, ҳукумат мактабларидан ҳам ўз ҳиссаларимизни ололмаймиз», — дер. Мана бу сўз бизларни тарбиядан маҳрум, ҳуқуқнинг на эканин билмаганлигимизни билдирур.

Ал-ҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё најот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидур. Расули акрам набийий мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Инсонларнинг карами динидадур, муруввати ақлиндадур, ҳасаби ахлоқиндадур», демишлар.

Агар бир қүшнинг ёш боласин олиб,
Бўлур тарбият бирла йўлга солиб.
Онасин олиб асрағон бирла ром
Қилмас, киши саъй қилса мудом.

Керак тарбият ёшлиқдан демак,
Улуғ бўлса лозим келур ғам емак.
Эгур bemашаққат киши навдани,
Тўғунчи¹ эгур куйдириб кавда² ни.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқумоқ, ўқутмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларинда, ишларинда, ибодатларинда камчилик қилурлар. Майшатимиз-

¹ Темирич маъносида

² Тақа

ни роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлидур. Биз сиҳатимизни сақламак ила амр ўлинганмиз, шунинг учун вужудимизни ҳифзи сиҳатга зид бўлган ёмон одатлар ила чурутмакдан сақланмаклигимиз лозимдур.

Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ икиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювуб овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур. Шунинг учун ота-оналар болалари касал бўлган замон бепарволик қилмай, тезлик ила табиб ё дўхтурга боқизмак керак.

Имом Шофеъи ҳазратлари: «Илм ики хилдур: бири бадан илми, икинчи дин илми», – демишлар. Бунга қараганда энг аввал ҳифзи сиҳат қоидаларини билмак, саломатликга терс бўлган нарсалардан сақланмак ила бўладур.

Ичкулик, кўкнор, наша, афюн, тарёқ, чилим, нос, попирус каби баданинг саломатликиға заарли, оғулик, баъзиси ҳаром, баъзиси макруҳ, баъзиси исроф бўлган нарсалардан қочмак, сақланмак шариат, ақл, ҳикмат юзасидан лозимдур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллалоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ҳар нарса кўп ичганда маст қиласурғон бўлса, ман сизни онинг озгинасиндан ҳам наҳийи қиласман», – демишлар.

Саломатликни сақлов лозим ишдур,
Гунаҳдан сақла жисминг ёзу қишишдур.
Касал бўлсанг, бўлур дунё қоронғу,
Маишат талҳ ўлуб ҳасрат чекишишдур.

Ҳарому шубҳадан пок эт ўзингни,
Бу дунё айшу ишратдан кечишишдур.
Ҳама ишратчи ҳижронлиқда кетди,
Бу оламдан бир иш ишлаб кетишишдур.

ФИКР ТАРБИЯСИ

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига сяялган, вижданларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг

даражада мухтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлидур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, икиси бир-биридан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон или тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичида ўтирум мумкин ўлмадиғи каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ўлтурушга ярамайдур. Башарти ўлтурулса, инсонлар: «Эски уйга янги золдевор», «кир кўйлакка жун жияқ», «мис қозонга лой тувоқ» деб «ҳажв» кулги қилурлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикринг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлур бенур.

АХЛОҚ ТАРБИЯСИ

Ахлоқ тарбияси: инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даражада бергувчи ахлоқ тарбиясидур. Биз аввалги дарсда тарбия ила дарс орасида фарқ бор, дедук, чунки: дарс олувчи – билувчи, тарбия олувчи – амал қилувчи демакдур.

Шунинг учун тарбия қилувчи муаллимларнинг ўзлари илмларига омил бўлуб, шогирдларга ҳам берган дарсларини амал ила чоқуштуруб ўргатмаклари лозимдур. Бу равиш таълим ила берилган дарс ва маълумот шогирдларнинг дилига тез таъсир қилуб, муллойи боамал бўлурлар.

Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Энг ёмон кишилар илмига амал қилмайдурган кишилар», – демишилар. Агар тарбия қилувчи муаллим ўзи олим бўлуб, амалсиз бўлса, бунинг ҳам шогирдларнинг ахлоқига зўр таъсири бўладур. «Домланинг ўзи фалон жойда фалон ишни қилди. Аммо бизларга қилманглар, ҳаромдур, деб ваъз айтадур», деб фикр ва хаёлларига бўйла шак ва шубҳа тушуб қоладур.

Байт

Минбар узра жилва айлаб ваъз этарлар қилма деб,
Ўзларин хилватда кўрсанг, они қилмоқда эмиш.
Ичма сув дерлар биза олтун-кумуш асбобда,
Билсамиз мақсадлари қўлтиқға урмоқда эмиш.

ЯХШИ ХУЛҚЛАР

Яхши хулқ – бир қисми ўз нафсимизга, бир қисмини бир-бirimizga қарши ишлатмак учун керакли бўлган яхши хулқлар: фатонат, диёнат, исломият, назофат, гайрат, риёзат, қаноат, шижаот, илм, сабр, ҳилм, интизом, миқёси нафс, виждан, ватанни суймак, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок ва зако, ҳифзи лисон, иқтисад, викор, хавф ва ражо, итоат, ҳақшунослик, хайри-хоҳлик, мунсилик, садоқат, муҳаббат ва афвдур. Мана бу ёзидимиз яхши хулқлар ақл ва шаръи шарифга мувофиқ, Аллоҳ таоло ҳам бандалар қошида мақбул ва мўътабардур. Эмди бу яхши хулқларни қўлга олмак учун ота-она, муаллим устодларимиз ҳазратларининг ҳикматли насиҳатларини жон қулоғи бирла тинглаб, доим хотирда тутмак, ахлоқи яхши кишилар бирла улфат бўлмак, ахлоқи бузук ёмон кишилардан қочмак лозимдур. Бизим шариати исломияда «ахлоқи ҳасана» – яхши хулқлар ила хулқланмак, ҳар нарсага ибрат кўзи ила боқуб, хулқини тузатмак вожибдур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Исломиятда бузуклик йўқдур, бузукликни устига олув ҳам йўқдур. Исломиятда энг мўътабар кишилар яхши хулқ эгаларидур», – демишлар.

Б айт

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар ила бир кун боруб қотил бўлур.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузук бир беадаб жоҳил бўлур.

ФАТОНАТ

Фатонат ақл эгаси бўлув демакдир. Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди ягонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидур. Инсон ақли ила дину эътиқодини(нг) маҳкам қилур, шариат ҳукмларига бўюнсунар. Ақлсиз, жинни кишилар буларга бўюн қўймас, шариатдан ташқари ишларин ҳам қилур. Жаноби Ҳақ инсонни ҳайвонлардан сўз ва ақл ила айримишдур. Ҳайвонлар ўзларига бўлаклар тарафидан келадургон зулм ва жабрларни шоҳ, тиш, тумшук, тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин инсон жаноби Ҳақ тарафидан берилмиш ақл ва идроки соясида ўзига

келадургон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қылуб, бүюнидан бойлаб, ипларини уни құлларига берган инсонларнинг ақлидур.

Илм инсонларнинг мадори ҳәёти, раҳбари нажотидур.

Илм ўрганмак, олим бўлмак учун мактабга кирмак, муаллимдан таълим олмак лозим, ақлсиз кишилар на мактабга кирап ва на муаллимни(нг) билур.

Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоху алайхи васаллам афандимиз: «Эй инсонлар! Ақлингизга тавозеъ қилингиз. Сиз жаноби Ҳақ буюрган ва қайтарған нарсаларни ақлингиз ила билурсиз», – демишлар.

Хукамолардан бири: «Агар ақлингни қўли нафсингни жиловини ушласа, сани ёмон йўлларга кирмоқдан сақлар. Ҳар нарса кўп бўлса, баҳоси арzon бўлур, ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», – демиш.

Ақлдек зебо сифатни кўрди Ҳақ, инсонга эб,
Оқил инсонлар билан берди жаҳон – оламға зеб.
Ақл нури бирла тўлди дунёга илму ҳунар,
Ақлсиз инсон қачон билгусидир нафъу зарар.
Ақлсизлар билмагайлар дин надур, дунё надур?
Бўлмаса ақли билурми фарз ила суннат надур?

ДИЁНАТ

Диёнат Аллоҳ ҳузурина яқин қиласурган муқаддас эътиқоддурки, оламда мундан суюкли нарса йўқдур.

Дин ва эътиқоди саломат бўлмаган кишилар ҳақни ботилдан, фойдани заардан, оқни қорадан, яхшини ёмондан айира олмас, мундай кишилардан на ўзига ва на бошқа кишиларга ва на миллатга тариқча фойда йўқдур. Дин жаноби Ҳақ тарафидан бандалари учун қурилмиш тўғри йўлдирки, банда дунё ва охиратда бу йўл ила соҳили саломатга чиқар. Дин уламолари диний китобларда Аллоҳ таолога ибодат қилишни йўл ва қоидаларини баён қиласурлар. Ибодат ики турли бўладур. Бири тан ибодати, икинчи руҳ ибодати. Тан ибодати таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж каби амаллардурки, буларнинг ҳар бирини ўз вақтида шариатга мувофиқ равишда миннат қиласдан, риё қиласдан дилни поклаб, ниятни холис қилиб, шавқу завқ ила адo қиласурлар. Руҳ ибодати қалб ила

адо қилинадурган ибодатдурки, эътиқодни маҳкам, дилни пок қилуб, Куръон, Ҳадис, фиқҳ каби диний китоблар ўқилганда жон қулоги ила тинглаб асарланмакдур. Бир киши тан ибодатини қилуб, руҳ ибодатини қилмаса, ё руҳ ибодатини қилуб, тан ибодатини қилмаса ўз вазифасини адо қилмаган бўладур. Ақл дин ила, дин амал ила, амал тақво ила камол топар. Дин инсонларнинг дилидан саховат, марҳамат, шафқат, улфат, мурувват эшиклари ни очуб, саодату саломат бўстонига олиб борур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳни кўз олдингда кўриб тургандек ибодат қил, зероки, сан они кўрмасанг ҳам, албатта, ул сани кўрадур, нафсингни ўлган ҳисоб эт», — демишлар.

Б айт

Пок қилғил дининг(н)и, имонингни,
Кул хува-р-раҳмон оманно биҳ.
Динингни ёқмасун ҳавас зинҳор,
Ва қино, раббано, азоба-н-нор.

ИСЛОМИЯТ

Исломият бутун инсониятдур. Инсоният эса яхши хулқидан иборатдур. Исломиятни Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимизнинг ёлғуз ўзлари бутун дунё юзига яхши хулқлари соясида тарқатдилар. Саҳобалар ҳам пайғамбаримизнинг орқаларидан эргашуб, маҳкам эътиқодлари, яхши ахлоқлари, пок қалблари, ўткур шиҷоатлари ила ер юзини титратдилар. Кундан-кун исломиятнинг шавкат ва қуввати ортди. Оламга маданият, маърифат, мусовот, адолат уруглари Арабистон ярим отосидан¹ ёйилди. Бунинг сабаби саҳобалардаги метин эътиқод, бузулмас иттифоқ, соф қалб, яхши амал, холис ният, туганмас файрат, гўзал ахлоқ эди. Ҳар нарсанинг офати ўлдиги каби замонларнинг ўтуви ила исломиятнинг иттифоқина кўз тегди.

Мусулмонлар орасига тафриқа тушди. Ҳикмат эгалари, фунун соҳиблари исломиятдан қувланди. Илму ҳикмат хазиналари қулфланди. Жаҳолат, адоват ҳукм сурди-да, бўйла ўлди:

Афсус экинзорни селоб олибдур,
Дехқонни фалокат босуб, уйқуда қолибдур.

¹ Оролдан маъносида (Б. К.)

Мусулмонларнинг дилига иттифоқ ўрнига нифоқ, адолат ўрнига зулм, муҳаббат ўрнига адоват, файрат ўрнига атолат, муруват ўрнига ғазаб, саховат ўрнига булх, тавозеъ ўрнига кибр, садоқат ўрнига ифтиро, шафқат ўрнига ҳасад, ҳилм ўрнига ҳамоқат, ҳурмат ўрнига хусумат, қаноат ўрнига тамаъ, сабр ўрнига фуур, иқтисод ўрнига исроф, афв ўрнига даҳшат, саъй ўрнига сафоҳат, файрат ўрнига хурофот ерлашди. Мана, шул ёмон ҳулқлари сабабидин аслири саодатдан буён исломият кейин қараб кетди. Фарид миллатнинг чин хулафоси, уламоси, ҳукамоси тахтидан, мансабиндан, мазҳабиндан сурулди. Одиллар ерина золимлар, олимлар ерина абу жаҳулар, булбуллар ерина қарғалар, қумрилар ерина бойқушлар, билмам ва ҳокимлар ерина кимлар ўтурди. Шул сабаблара мабни исломият дунёси инқироз саҳросина юзланди. Ислом ҳукуматларида бирин-бирин кўздин ниҳон ўлди.

Етса навбат ўлтурап бойқуш Сулаймон томига,
Ўрмагучлар¹ ин қўяр Афросиёб айвонига.

НАЗОФАТ

Назофат деб аъзоларимизни, кийимларимизни, асбобларимизни пок ва тоза тутмоқни айтилур.

Поклик зеҳну идрокингни кенг ва ўткур қилур. Ҳалқ орасида эътибору шуҳратга сабаб бўлур. Поклик ила ҳар хил касалилардан қутулуб, жонимизнинг қадрини билган бўлурмиз. Пок бўлмак саломатимиз, саодатимиз учун энг керакли нарсадур. Пок бўлмаган киши Аллоҳ ҳам ҳалқ қошида севимсиздур. Йиртик, эски кийимлар киймак айб эмас, янги кийимларни кир қилуб ёғини чиқаруб юрмак зўр айб ва гуноҳдур. Чунки бу иш шариатга терс, тарбияти баданга зид, ажнабийлар кўзига исломиятни чиркин қилиб кўрсатмоқ бўладур, ҳам бир йилга етадурган кийимлар олти ойга етмай, қирқулуб тамом бўладур. Бу исроф, мол қадрини билмасликдур. Ифлослик балосидан поклик давоси ила қутулмоқ керак. Балиқнинг ҳаёти сув ила ўлдиғи каби, инсоннинг саломатлиги ҳаво иладур. Агар тан пок бўлуб ювилуб турмаса, қулоқ кир бўлса, эшитмагани каби бадан ҳам ўзига керак бўлган ҳавони ичига ололмас, ичидаги рутубат ҳам кирдан

¹ Ўргумчак

үтуб чикуб кетолмас, чунки бадан элак каби кўзликдур. Агар кўзи кир олса, ун туруб сув ҳам ўтмас, шунинг учун тамиз бўлмаган кишилар қўрқинч касалларга тезгина гирифтор бўлурлар. Шодлиқлари фамда, олтундан қадрли умрлари ка-салхоналарда ўтар. Мана шуларни риоя қилуб, шариатимиз бизга покликни фарз қилмишдур. Поклик мусулмонлиғнинг илдизидур. Шунинг учун тани, кийими, жойнамози пок бўлмаган кишининг ибодати ҳам дуруст бўлмайдур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ислом дини пок диндор. Бас, пок бўлингиз, пок бўлмаган киши жаннатка кирмас», — демишлар.

Халқи олам суйгусидур тозалик ва покни,
Поклик орттургусидур фаҳм ила идрокни.
Ҳар кишини қўксига поклик нишони бўлмаса,
Тозалик майдонидан қувғайлар ул бебокни.

САЙЙ ВА ФАЙРАТ

Саъй ва файрат деб устига юкланган ибодат ва хизматларни ҳаракат бирла адо қилмакни айтилур.

Шариат ҳам ақл юзасидан ялқовлик қилуб, ишсиз, бекор юрмак дуруст эмасдур. Зероки Қуръони карим бизларни саъй қилмоқга амр этмишдур. Дангасалик ҳар вақт инсонни хор, тамаъ балосига гирифтор қилур. Бир ишга машғул бўлган кишилар вақтни ўтганини билмас, ялқов кишилар учун бир соат вақт ўткармак қиёматдан қийиндур. Файрат вужудимизга қувват, масъуд ва баҳтиёр бўлишимишзга сабабдур. Шунинг учун ҳар биримиз саъй қилуб, ўз кучимиз ила машнатимизга керак бўлган нарсаларни топуб, бошқаларга муҳтоҷ бўлмай роҳат-роҳат яшамоқ лозимдур. Сиҳатимиз, саодатимиз, сарватимиз, қаноатимиз, сабримиз, фазилатимиз, алҳосил, бутун ҳаётимиз ҳаракатимизга боғлидур. Ҳаракатсиз кишилар ҳар нарсадан маҳрум. Доим бошқаларнинг ёрдамига муҳтоҷ бўлуб хорликда қолурлар. Киши ўш вақтида илму маърифат, хунару санъатга бўйин қўймаса, тарааддуд қилмаса, албатта, қора ишчи бўлуб қолур. Шариатга терс, қонунга зид бўлмаган хизматларни қилмак айб эмасдур. Агар бунга ҳам бўйин қўймай, бу кўмурчилик, бу темирчилик, манга муносиб иш эмас деб, дангасалик қилуб, ишсиз юрса, зўр айб, файратсилиқдур. «Файратликдан имон қутулмас» деган ма-

сал бор. Бунга қараганда дунё ва охиратимиз учун ғайратни қўлдан бермаслик лозимдур. Ғайрат имона, салобати виждана далолат этар. Ҳазрати Умар эшик олдида бекор ўтирган бир кишини кўруб: «Ғайратсиз кишилардан Худо безор, исломият ғайрат ила ривож топди, сенек ялқов кишилардан исломият ҳазар қилур», — демишлар.

Ҳақ буюрди: «Лайса лил-инсони илло мо саъо»,
Ғайрат ила ўтди оламдан Муҳаммад Мустафо.
Биз-да умматмиз, қиласалар шояд шафоат соҳиби рўзи жазо.

РИЁЗАТ

Риёзат деб савоб ишларни қилуб, гуноҳ ишлардан сақланмоқни айтилур. Риёзат адабнинг кони, руҳнинг дармонидур. Инсонларни тўғри йўлга солуб, эгри йўлдан қайтаргувчи риёзатдур. Шул сабабли риёзат қилғувчилар оқил ва фозил бўлур. Аллоҳ ҳам ҳалқ қошида мақбул ва мўътабардур. Ялқовлик, кўп ухламак, ёмон одамлар ила юрмак, вақтни бекор ўткармак, айшу ишрат қилмак, кўп ошамак, фойдасиз сўзлар сўзламак, самоварларда, кўчаларда азиз умрни бўш ўткармак каби ишларнинг ҳаммаси риёзатга зид, умрнинг эгови, Ҳудонинг ғазабидур. Аллоҳнинг буйруфи, Расулуллоҳнинг суннатлари, шариат қил деган ишларни(нг) бирин-бирин ўз вақтида қилмак ибодат ҳам риёзатдур.

Риёзатни риоя қилган кишилар ҳеч вақт шариат йўлидан айрилмас, Аллоҳ буйруғидан четга чиқмас ва бу йўл ила охират азобидан қутулур, роҳат ва раҳмат саройига кирав, риёзатни риоя қилмаган кишилар Аллоҳ таолонинг ризосини тополмас, хор-зор бўлуб, охиратда аламлик азобига гирифтор бўлур.

Афлотун ҳаким: «Мен риёзатдаги лаззатни ҳеч нарсада кўрмадим, зероки, вужудимнинг саломати, руҳимнинг саодатини риёзатда топдим. Шунинг учун риёзат айни саодатдур деярам, чунки фикрнинг, тилнинг ислохи баданинг риёзатига боғлидур», — демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Тан риёзатидан кўпроқ руҳ риёзати лозимдур. Мард киши ўзини риёзат ва адаб ила кўрсатсун, инсон ила ҳайвон орасидаги фарқ ёлғуз майшатда эмас, яхши ахлоқ касб қилмоқдадур», — демиш.

Риёзат мевасидур мисли бодом,
Юзи қаттиғ ичикур ишта инъом.

Кишин мақсудини элтар риёзат,
Риёзатсиз иш ўлгай бесаранжом.

Агар сабру риёзат чексанг, эй жон,
Пишуб олдинга тушгай меваи хом.

ШИЖОАТ

Шижаат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилур. Шаҗиъ киши ҳеч нарсадан қўрқмайдурган ботир ва юракли бўлур. Саъй ва файратнинг зидди дангаса ва ялқовлик ўлдифи каби шижаатнинг зидди қўрқоқликдур. Қўрқоқ савдогар фойда қилмас. Қўрқоқ киши ўзини(нг) соясидан ҳуркар, ҳеч бир иш қилишга юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва қўрқоқлик орқасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилурлар. Шунинг учун ҳар ишда шижаатни қўлдан бермаслик лозимдур. Шижаат инсониятнинг соф ойинаси, иффат, файрат, истиқомат каби яхши ҳулқларнинг нуронийсидур. Шижаатнинг ҳақиқати қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатиндан иборатдир. Ҳозирги замонда ботирлик – бойлиқда, қайси давлат ва миллатнинг давлати бўлса, шул устун бўлмақдадур. Чунки ҳукумат учун халқ, халқ учун ҳунар, ҳунар учун илм, илм учун оқча лозимдур.

Сарватли миллатлар милляятларини йўқотмас, роҳат ва саодатда яшар. Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айланурдилар ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошлидилар. Сехргар ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишкон Ёврупо, Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмакдадур.

Бу замонда фил ила жанг айламак эрлик эмас,
Эр ўшалдурким тутар илму ҳунарнинг ёқасин.
Бешлаб, ўнлаб сўм топишса, илм ила ағёрлар,
Биз бўлиб ҳаммол, олодурмиз тийинлаб ҷоқасин.
Бошқалар санъат, тижорат-ла тараққий айласа,
Бизни эл тортар аёғдин ўлган отнинг тоқасин.

ҚАНОАТ

Қаноат деб жаноби Ҳақ тарафидан иҳсон бўлган аҳволга этишдуғимиз неъмату молга шукр, бошимизга келган

фақр, мусибат, фалокатларга чидаб, сабр қилмоқни айтилур. Қаноат ҳасад, тамаъ, ҳирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг финосидур.

Қаноат бир ҳазинадурки, нақдинаси кундан-кун орттар. Бу ҳазинага эга бўлган кишилар умрларини(нг) шавку роҳатда кечиурлар. Бунинг ила баробар қаноатсизликдан пайдо бўладурган ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишатина ҳасад қилмас, қаноатдан айрилмас. Умрини роҳатда ўткарур. Инсон ҳар бир ишга кучи етгунча чолишмоқ, жаноби Ҳақ тақдирдаги нарсасидан нимани берса, шунга қаноат қилмоқи лозимдур.

Зероки, инсон ўз маишатини, номусини сақламак учун фидойи жон даражасига боргунча саъй қилмоқфа буюрилмишдур, лекин бу саъйнинг машруи ҳар бир ишда қаноатни қўлдан бермаслиkdir. Оламда қаноат каби дилни поклайдурган нарса йўқдур. Жаноби Ҳақнинг амрига итоат қандай саодат эса, тақдирига қаноат зиёда баҳтиёрликдур. Ҳазрати Али афандимиз: «Дунёда саъй-жадал ила маишат ўткарган қаноат эгаси ҳеч кимга муҳтож бўлмаган зўр бойлар каби роҳатда, саодатда яшар», — демишлар.

Афлотун ҳаким: «Инсоннинг саодати қаноатини қўлда тутмакда, сарват ва маишат тўғрисида жаноби Ҳақнинг тақдирига рози бўлмақдадур», — демишлар.

ИЛМ

Илм деб ўқумак, ёзмакни яхши билмак, ҳар бир керакли нарсаларни ўрганмакни айтилур. Илм — дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидур. Илм инсон учун фоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки, илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракотимизни ойина каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан айуруб берур, тўғри йўлга раҳнамолик қилуб, дунё ва охиратда масъуд бўлишимизга сабаб бўлур. Илмсиз инсон мевасиз дараҳт кабидур. Чунки илмсиз кишилар ота-онасига, қариндош-уругига, ёр-дўстига, дин ва миллатига фойда еткурмак бир тарафда турсун, ўз устига лозим бўлган ибодат ва тоатни ҳам лойиқича қилолмас. Илмнинг фойдаси у қадар кўпдурки, таъриф қилғон бирла адo қилмак мум-

кин эмасдур. Бизларни жаҳолат қаронгулигидан қутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуғ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва адаб соҳиби қилур, Аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни ортдирур, жаноби Ҳақнинг азамату қудратини билдирур. Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, майшатимиз, ҳимматимиз, гайратимиз, дунё ва охиратимиз илма боғлидур. Пайғамбаримиз: «Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз», — демишлар.

Илм бир дарё ичи тўлмиш дуру гавҳар билон,
Қиймату қадрин қачон билғон они жоҳил йилон.

Олим кишилар ҳар ерда азиз ва ҳурматлидур. Шариатимизда қайси илмга муҳтож бўлсак, шуни билмак бизга фарздур. Шунинг учун ўқимак, билмак замонларини қўлдан бермай, вужудимизнинг душмани бўлган жаҳолатдан қутулмакга жонимиз борича саъй қилмагимиз лозимдур.

АҚСОМИ ИЛМ

Илм диний ва фанний қисмлар ила икига бўлинур.

Диний киши бўлмак учун улуми диния ўқумак ила барабар ҳисоб, ҳандаса, тарих, ҳикмат, кимё, тиб, зироат илмлари каби фанний илмларни ҳам билмак, чин олим бўлмак лозимдур. Чунки бу илмларнинг икиси ҳам дунё ва охиратимиз, ҳаёт ва саодатимиз учун энг керакли нарсалардур.

Ўткан замондаги ислом уламолари ҳар бир илмга тишириноқлари ила ёпишдилар¹, ўқидилар, ўқитдилар, улум ва фунун соясида исломият тараққий қилди, маданият тарқатди, китобхонлар, қироатхоналар, етимхоналар, камбағалхоналар, касалхоналар очилди. Ҳозирги мусулмонлар таассуб ва жаҳолатлари ила мақтанувлари каби аввалги замон мусулмонлари илм ва маърифат, китоб ва асарлари ила мақтанурлар эди. Алҳосил, ҳар бир миллат-

¹ Ислом уламосиндан Имом Фаззолий ҳазратлари тўқуз юзга яқин китоб тасниф қилмишлар. Имом Фаззолий бешинчи асрнинг зўр уламосинданурлар. Тус шаҳридан бир фақир кишининг ўғлидурлар. Кўб шаҳарларни саёҳат қилуб, 55 ёшларида 505 ҳижрийда вафот қилмишлар (Авлоний изоҳи).

нинг тараққий ва таолийси ёшларининг илм ва маърифа-тига, ҳунар ва санъатига боғлидур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз:

«Илм ўқумак ҳар бир мўмин эр ва хотунга фарздор», — демишлар. Ажабо, Куръонимиз, пайғамбаримиз ўқингиз, деб амр қилғон ҳолда, бизлар на учун ҳаракат қилмаймиз, қимирламаймиз, бошқа миллатларнинг ўғиллари, қизлари кеча демай, кундуз демай, ёз демай, қиши демай илм йўлида жонларини фидо қилуб, қувушуб, югурушуб кўзларимизни қамашдируб турган бир замонда бизлар ҳамон уйқудан, гафлатдан, жаҳолатдан бошимизни кўтармаймиз, ибрат олмаймиз. Пайғамбаримиз: «Олим бўл, илм талаб қилувчи бўл ёки илмни эшитувчи бўл, ҳеч бўлмаса, шуларга муҳаббат қилувчи бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок бўлурсан», — демадиларму?

Топар илм ила одам ўғли камол,
Етурмас камола жамол ила мол.
Керак ўртанур илм учун шамъдек,
Танумоқ Худони илмсиз маҳол.

Талабгор ўлур илма оқил киши,
Сотар илм бозори моли ҳалол.
Талаб айламак фарздур бизга илм,
Бу амр узрадур эр-хотун, ёш, чол.

САБР

Сабр деб бошимизга келган бало ва қазоларга чидами бўлмакни айтилур. Ҳар бир ишда сабр ва совуқонлик ила ҳаракат қилмак лозимдур. Чунки бошимизга келадурғон бало ва қазо, заҳмат ва маشاққатларнинг барчаси жаноби Ҳақнинг иродаси ила ўлдиги учун буларға сабрсизлик қилган кишилар ажр ва савобдан қуруқ қолурлар. Сабр инсонлар учун буюк бир фазилатдурки, жаноби Ҳақ собирларни суръ. Куръони карим ичидаги кўп ерда сабрни(нг), собирларни(нг) мадҳ қилмишдур. Шариати исломияда жаноби Ҳақ тарафидан келган бало ва қазога сабр қилмоқ фарзи айндор. Инсон ҳар бир ишни сабр ва матонат ила юрутса, мақсудига тинч ва роҳатда боруб етар. Ҳамиша саодатда яшар.

Секин борган киши мақсудга етгай,
Шошуб бесабрлар каж йўлга кетгай.
Агар сабринг бў(л)са нафсингга йўлдош,
Сани тавфиқ раббонига элтгай.

Нафсини сабр ила ром қилган киши ҳар ишда ошиқмай, оҳиста ҳаракат қилур. Нафсини ҳалокатдан, фуурдан сақлар. Сабр шундай бир кучли нарсадурки, шаҳватни иффатга, газабни шиҷоатга, шиддатни ҳилмга, катталикни тавозуъга, ёмонликни яхшиликға айландумракға қуввати етар.

Шул хусусда сўйланмиш бир ҳадиси шарифнинг мъноси «илм имонли кишиларнинг муҳиби, ҳилм ҳомийси, ақл далили, яхши амал сармояси, мулоимат волиди, афв аҳавони, сабр ҳокими виждонидур», — дейилмиш. Араблар «Ас-сабру мифтоҳул фараҳ» — сабр шодлиғни(нг) қалидидур¹, — деюрлар.

Сабр ила ҳар мушкил иш зойил бўлур,
Сабр эдан мақсудина нойил бўлур.
Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,
Нафс кўйина юруб сойил бўлур.
Сабр қилсанг, фўрадан ҳалво битар,
Сабрсизлар ўз оёғидан йитар.

ҲИЛМ

Ҳилм деб бўлар-бўлмас ишга аччиғланмайдурган, арслон юракли, юмшоқ табиатли бўлмоқни айтилур.

Ҳилм инсонларнинг табъидан хусумат, адоват, фазаб, ҳиддат каби ёмон ҳулқларни йўқ қиласурган ҳар кимча мақбул бир сифатдур. Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур.

Нафснинг роҳати, қалбнинг матонати, фикрнинг саломати, виждоннинг ҳаловати ҳалим табиат бўлмоқ ила ҳосил бўлур. Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиби бўлса ҳам ўзидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, табъи карим ўлур. Зероки, вужудимиздан пайдо бўладирган афъол ва ҳаракотимизни манбаи ҳавас ва ор-

¹ «Ас-сабру мифтоҳул фараҳ» — сабр нажот қалитидир», — ҳам дейдилар. (Б. К.)

зудур. Бу ҳавас ва орзуга фақат ҳилм ила ғолиб келурмиз ва бу васила ила түғри йўлга кируб, яхши хулқ соҳиби, дину миллат ходимларидан бўлурмиз. Дунёда чин инсон бўлмак учун ҳаваснинг қўлига нафснинг жиловини бермайдурган, бўлар-бўлмас нарсалардан аччиғланмайдурган, совуқонли, юмшоқ табиатли, мулоийм сўзли, ҳалим ва сабрли бўлмак лозимдур.

Зотига, ҳилмияти мавсуф қилса ҳар киши,
Ики оламда бўлур роҳат, ҳаловатда иши.

Расули акрам набийи мұхтарам афандимиз: «Ал-ҳилму саййидул ахлоқ – Ҳилм хулқларнинг саййидидур», – демишлар.

Суқрот ҳаким: «Шиддат ила муомала қилган кишиларга ман виқор ва ҳалимлик ила муқобила қилурман, чунки ҳилм шиддатни ва хусуматни паст қилур. Лекин кишини ожиз ва хорлик даражасига тушурадурган ҳалимликдан ман безор», – демиш.

Бу сўзга қараганда саховатнинг ифрати исроф ўлдиғи каби ўринсиз ерда ҳилм истеъмол қилмак инсоннинг виқор ва эътиборини поймол қилур. Шунинг учун ҳилмият ҳудудидан – чегарасидан чиқмай, ғазаб, ҳиддат каби ерларда ҳилм истеъмол қилуб, нафснинг ҳароратини паст қилмалидур. Лекин тепса тебранмайдургон, турса тинг этмайтургон бўлуб, файрат, шижоат ўрунларига ҳам мулоиймлик ишлатув ҳалимлик ҳудудидан ошуб, бўшлиқ, анқовлик дунёсига чиқмакдур. Бундай ҳалимликдан қочмак, ҳазар қилмак керак.

Ҳалимликни қилсанг агар ихтиёр,
Бўлур халқи олам санга дўсту ёр.
Бўлур мевалик шохни боши паст,
Ҳалим ўлфуси оқили хушёр.

ИНТИЗОМ

Интизом деб қиладурган ибодатларимизни, ишларимизни ҳар бирини ўз вақтида тартиби ила қилмакни айтилур. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшолмас эдилар. Жаноби Ҳақ еру осмонларни, ой ва юлдузларни, инсон ва ҳайвонларни, қурт ва қушларни

шундай бир низом ила тартиб бериб яратмушдурки, ақл билмакдан, қалам ёзмақдан, тил сўзламақдан ожиздур. Дунёга келган пайғамбарларнинг ҳар бирлари дин ва шариатларини тартиб ва низом ила юрутмишлар. Хусусан, ислом дини мукаммал равишда тартиб ва низомни риоя қилмишдур. Ва бу сояда озгина замонда ислом уруғлари бутун дунё юзига ёйилмишдур. Ислом давлатларининг барпоси низом ва интизом ила ўлдиги каби барбод ва инқизори ҳам тартиб ва низомсизлик ила бўлмишдур. «Хайр, ўтган ишга салавот». Алҳосил, ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси ишларини вақтида низомдан чиқармай тартиби ила юритмакға боғлидур. Шогирдлар мактаб ва мадрасалардаги замонга мувофиқ равишда қурилмиш низом ва тартибларни риоя қилмаклари лозимдир. Чунки тартиб ва низомни риоя қилмаган кишиларнинг ишлари ҳамма вақт нотамом, ўzlари парижон бўлурлар. Аммо ишларини тартиб узра юритган кишиларнинг ишлари ерида, ўzlари тинч ва роҳатда умр ўткарурлар. Ҳозирги замонда бизнинг Туркистон бойларининг ишлари тўхтаб, синувларининг биринчи сабаби ишларини ахлоқсиз, билимсиз, мусриф, ялқов кишиларга топширувлари ила баробар ўзларининг замонга мувофиқ тартиб ва низомдан хабарсизликларининг емушидур. Пайғамбаримиз: «Касбларнинг ортуғроғи хиёнатсиз, ёлғонсиз қилғон савдо ва тижорат ила банданинг ўз қўли бирлан ишлаган ишидур», – демишлар.

Давлатни кони манбаи тартиб-интизом,
Сарватни пойдори эзур иқтисоди том.
Мұхтожлиғ юзини кўрар деб гумон қилманг,
Тартиби бирла юрса, кишининг иши мудом.

МИҚЁСИ НАФС

Миқёси нафс деб қиладурган амалларимизни, ишларимизни шариат, инсоният қонунига мувофиқ ўлубўлмадигини виждонимиз ила ўлчаб кўрмакни айтилур. Нафс ўлчови ҳақиқий бир ўлчовдурки, инсоннинг ўз нафсига лойиқ кўрмаган муомалани бошқалар ҳақида ижро этмоқға қўймас, фикр эталари, инсоғ соҳиблари ҳар вақт нафс ўлчовидан ташқари ҳаракат қилмас.

Агарда бир сабаб ила шариат ҳукмидан, инсоният қонунидан чет кетса, бу қабоғатини нафс ўлчови ила билуб, икинчи мартаба қилмасга қасд ва ният қилуб, шариат низомидан, инсоният чизигидан чиқмасликға саýй ва гайрат қилур.

Алхосил, нафс ўлчови таърифдан ташқари инсонлар учун эңг фойдали, ҳар кимча мақбул буюк бир фазилаттур.

Буюк Искандар: «Дунёда эңг ҳақиқий, тўғри ўлчов нафс ўлчовидурки, бу мезонда зарра нуқсон йўқдур», – демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Инсоннинг фазлу камолининг ўлчови нафснинг ўлчови ила ўлчанур», – демиш.

Дунёда ҳар нарсанинг маҳсус ўлчови бўлар,
Банда афъолини виждони ила тортиб кўрар.
Бир ишига вазнда келса оғир ўз нафсига,
Ул ишинг қандоғ бўлакларга раво, лойиқ кўрар.

ВИЖДОН

Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт, яъни сезув-туймақдан иборат маънавий қувватни айтилур. Биз ҳар вақт афъол ва ҳаракотимизни яхши ва ёмонлигини, фойда ва зааралигини онжақ виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчиликларини ўлчаб билмак ила баробар бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракотини сезур. Агар ишлаган иши шариат, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса, муҳаббат қилур. Қабоғат ва ёмон ишларни қилса нафрат қилур. Биз жаноби Ҳақнинг амр ва наҳйини фикр ва руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз ила оюра билурмиз.

Виждон яхши хулқларнинг манбаи ўлдигиндан виждон соҳиблари ҳар бир ишни бегараз, холис ният ила ишлар.

Шул сабабли ҳар ким назарида мақбул ва суюкли бўлур.

Аммо виждонсиз кишиларнинг ишларида, ният ва амалларида, дўст ва ошноликларида яширин бир гаразлари ўлдигиндан ҳар вақт ҳасрат ва надомат чекуб, виждон азобига гирифтор бўлурлар.

Ҳар бир инсоннинг ҳақиқий фоили виждонидур,
Меваси яхши амалдур, ҳосили виждонидур.

Инсон диний вазифаларини, улуввиятини виждони соясида тақдир қила билур. Чунки, виждони саломат кишилар имон ва эътиқодларини камолга еткурмак учун жаноби Ҳақнинг буйруқларини, дин ва миллатга фойдалик ишларни шоду хуррамлик ила ишлар.

Алҳосил, виждон ҳар кимнинг афъол ва ҳаракотини(нг) кўрсатадурган мусаффо бир ойинадурки, бу кўзгуга чин назар қилган киши ўз айб ва камчиликларини тузатмак ҳаракатида бўлуб, бошқаларнинг айб ва қусурларини охтармоқға вақти бўлмас. Бизим исломиятда виждон ахлоқини ислоҳи учун саъӣ-ҳаракат қилмак лозим ўлдигиндан шул доирада ҳаракат қилғон кишилар ики жаҳонда азиз ва мукаррам бўлурлар. Арасту ҳаким: «Руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз фикримизга қувват бергувчи бир воситайи идрокия дейилур. Яъни ҳиссиётимизнинг руҳимизга таъсир эттиргувчи бир робитайи электриқийясиidor», — демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Виждон руҳ ва фикримизни туйгун қилмакға биринчи воситадур», — демиш.

Соф виждон каби ҳеч комила мезон ўлмаз,
Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмаз.
Шод-масрур ўлур инсоф ила виждонли киши,
Кимки виждонсиз эса, тўғри, чин инсон ўлмаз.

ВАТАННИ СҮЙМАК

Ватан. Ҳар бир кишининг туғулуб ўскан шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғулган, ўсан ерини жонидан ортуқ суръ. Ҳатто бу ватан ҳиссистайғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз ватанидан — уюридан айирилса, ўз еридаги каби роҳат-роҳат яшамас, майшати талх бўлуб, ҳар вақт дилининг бир гўша-сида ўз ватанининг муҳаббати турар.

Биз туркистонлилар ўз ватанимизни жонимиздан ортуқ сүйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиф чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда сурълар. Агар сўймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларин ташлаб ҳижрат қилурлар эди.

Боболаримиз: «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», — демишлар.

Мен айблик эмас, эй ватаним, тоғларим,
Бевақт ташлаб кетдим аё, боғларим.
Хижрон қилодур мени жудолиғ,
Дүнди ғама рўзу шаб чоғларим.

Ҳаммага маълумдурки, энг муқаддас диний еримиз ўлан Арабистонга боғларини, ҳовлиларини сотуб ҳижрат қилган ҳожиларимизнинг аксари яна ўз ватанларига қайтуб келурлар. Бунинг сабаби, яъни буларни тортиб кетурган қувват ўз ватанларининг, тупроқларининг меҳру муҳаббатидур. Расули акрам набийийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ҳуббул-ватани минал-имони – Ватанин суймак имондандур», – демишлар.

Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон,
Банга на ғам, қолур авлодима ўю ватаним.
Губора дўнса ғамим йўқ вужуд зери ваҳм,
Чароки, ўз ватаним хокидур гўру кафаним.
Туғиб ўсан ерим ушбу ватан вужудим хок,
Ўлурса аслина рожеъ бўлурми ман ғамнок.

ҲАҚКОНИЯТ

Ҳаққоният деб ишда тўғрилик, сўзда ростликни айтилур. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли илиа чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг онаси ҳаққониятдур. Жаноби Ҳақнинг шу номи муборакини муқаддас билган киши ҳеч вақт ҳаққониятдан айрилмас, чунки ҳаққоният нури қайси дилда жилвагар ўлса, жаноби Ҳақнинг тавфиқи раббонийси шу дилда нашъу намоқилур. Ақл эгалари, виждан соҳиблари ҳар вақт кўрган, қилган ва билганларини, ҳақиқатни ва тўғрисини сўзлар. Ишда тўғрилик – бироннинг нафсига, молига хиёнат қилмов, сўзда тўғрилик ҳар вақт рост сўзламакликдур.

Ростлиғ Ҳақни ризосини топар,
Тўғри йўлда йўқ бўлурму ҳеч чопар?

Бизим шариати исломияда агар бир кишининг ҳақига бўйтон қилинуб, қилмаган ишни қилди деб сўз сўйланса, билган киши ростини сўзлаб, шул кишини оқламак вожибдур. Расули акрам набийийи мухтарам саллаллоҳу

алайҳи васаллам афандимиз: «Аннажоту фиссидқи – најжот ростликдадур», – демишлар. Ҳазрати мавлоно Румий: «Исломият айни ҳаққониятдур. Ҳақни қабул қилувчилар ҳуқуқи шаръияни сақламоқға буюрулмиштурлар. Чунки шариат ҳукмларининг энг асосий илдизи ҳаққониятдан иборатдур», – демишлар.

Ҳақшунослик ўлмоқ шарофатдур жаҳонда одама,
Ҳақни изҳор айламак бирла кўрк вер олама.

Ярашур инсона сидку тўғрилик гар кўрса гириҳ,
Тўғрининг ёрдамчисидир Ҳақ таоло, ғам ема.
Тўғриларнинг маскани фирдавс айвонидадур,
Эгрилар ики жаҳонда ғам-алам конидадур.

НАЗАРИ ИБРАТ

Назари ибрат деб ҳар бир нарсага синчиклаб бокуб, шундан ўзига бир ҳисса ибрат олмоқни айтилур.

Хулқларнинг энг афзали, инсонлар учун энг кераклиси назари ибратдур. Инсон ибрат назари ила бокуб дунё китобиндан ўз қадр-хиссасини билуб олмаки лозимдур. Маърифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгалари ўзларига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қараган нарсаларидан бир ҳисса олмай қўймаслар. Ҳозирги замондаги тараққий қилган миллатларнинг ҳунар ва санъатларининг барчаси илм ва назари ибрат соясида намоён ўлуб, оламни мунаvvар ва мусаххар қилмишлар. Бизим шариати исломияда ҳар нарсани эътиборга олуб, шундан ибрат ҳосил қилуб, ахлоқини тузатмак вожибдур. Ҳазрати Али розийаллоҳу анҳу: «Дунёда энг мунтазам дорул-улум назари ибратдур. Ибрат қўзларининг пардаси очилмаган кишилар дунё китобида ёзилган ҳақиқатни кўролмаслар. Коинот каби мукаммал бир саҳни ибратдан фойдаланмаган киши ҳеч бир муалими ҳикматдан баҳраманд бўлолмас», – демишлар.

Мавлоно Румий: «Жаноби Ҳақнинг осори қудратларини басират кўз ила, назари ибрат ила тамоша қилинса, кўп ҳикматлар кўрилур. Чунки ҳақиқат илмининг муалими чашми ибратдур. Ҳақ чашми ибрат ила мушоҳада қилинур», – демишлар.

Бир кўр ҳазрати Луқмоннинг олдилариға келуб, «агар кўзимни очсангиз, мен сизга қул бўлурман», демиш. Ҳаким

күрни маърифат соҳиби эканини билуб «жоним, кўзингни пардасини очмоқ мумкин, лекин назари ибратни очмоқ қўлимдан келмайдур», – демишлар. Кўр: «Ё Луқмон! Сизнинг шуҳратингиз фақат парда очмоқдан иборат бўлса, сизни ҳаким демай, табиб демак лозим экан», – деб ҳазрати Луқмоннинг ибрат кўзини очмишдур. Жаноби Ҳақ биз мусулмонларнинг ҳам кўзимииздан фафлат пардасини кўтаруб, ибрат қўзларимизни(нг) очса эди.

Оч кўзларингни, бас, бу қадар фафлат, эй кўзим,
Умринг ғанимат, оч назари ибрат, эй кўзим!
Ибрат кўзингни очмасанг, атрофингга бокуб,
Бир-бир кетар қўлингдан учуб давлат, эй кўзим!
Мол ўлса барча ҳамдаму ёру биродаринг,
Қочгай уруғларинг йўқ’еса, сарват, эй кўзим!
Ҳосил: замонда илм ила давлатда эътибор,
Сармояи саодат ҳар миллат, эй кўзим.

ИФФАТ

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузук ишлардан сақламоқни айтилур. Бизларни гуноҳ ва маъсиятдан сақлагувчи, ҳаром-ҳаришдан нафсимизни асрагувчи фақат иффатимиздур.

Ахлоқ соҳиби, иффат эгаси қалбини, виждонини поклаб, тилини ёлғон, фийбат, бўҳтон ва молояъни каби ёмон сўзлардан сақлар.

Чунки инсонга иффатидан кўпроқ тил иффати лозимдур.

Бошимизга келадурган кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортуқ сўйлаганимиздан келур.

Ўйламай сўйлаган оғримай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар.

Иффат эрлардан кўпроқ хотунлар учун олмосдан қиммат, инжудан қадрли зийнат ва фазилатдур.

Иффатли киши ҳар вақт назари ибрат ила ҳаракат қилур. Кеча ва кундуз фикри, зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайриҳоҳликдан иборат бўлур.

Сўзида, феълида содик бўлуб, виждонга терс, инсониятга келишмаган муомаладан ҳазар қилур. Ҳазрати Али

розийаллоху анху: «Иффат хотунларнинг энг зийнатли либоси, эрларнинг сармояйи улуввиятидур», — демишлар.

Ҳазрати Луқмон: «Иффат номуснинг энг маҳкам суюнчиидур. Нафснинг хужумига шул қувват ила муқобила қилинур», — демишлар.

Афлотун ҳаким: «Иффат хотундан кўпроқ эрларга ярашадурган бир сифатдур. Хотун иффати адаб ва номусини сақловдур. Эрларнинг иффати бутун инсоният адабларига шомилдур. Иффатсиз инсон яланғоч жасад кабидур», — демишлар.

Зотингга зийнат ўлан иффатни дилда сақлагил,
Шаҳвату нафсинг сани бўлғусидур ақлингѓа кул.
Ҳар кишининг дунёда йиртилса иффат пардаси,
Нафси шайтондек ани бир кун солур бўйнига фул.

ҲАЁ

Ҳаё деб ишда, сўзда адабни риоя қилмакни айтилур. Ҳаё дилни равшан қиласурган бир нурдурки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождур. Шариат буормаган, одамлар сўймаган ишларни ишламак — фийбат, ҳажв, масхара, сафсата, сўкув каби одамларнинг нафсига, иффатига тегадурган адабсиз сўзларни сўзламак зўр ҳаёсизликдур. Иффатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдур.

Шунинг учун ҳар бир ҳаракатимизда, сўзимизда ҳаёни кўлдан бермаслик лозимдур. Ҳаё пардаси ила ўралмиш инсонларнинг иффат пардаси йиртилмас. Ва бу чодир шундай муборакдурки, анча-мунча саҳв-хатоларни беркитуб йўқ қилур.

Ибн Сино ҳаким: «Инсонда доим турадурган ҳусн ва латофат ҳаё ила иффатдур. Ҳаёсиз юз жонсиз жасад кабидур», — демиш.

Расули акрам набийи мұхтарам афандимиз: «Алҳаё минал-имони» — ҳаё имондандир; «Иза лам тастаҳ фаснаъ мошиъта» — ҳаё қилмаз эсанг, истаган ишингни ишла», — демишлар. Мұхыйиддин: «Инсоннинг суратидаги қызиллик секин-секин кетар, ҳаё қызиллиги асло кетмас. Ёшлик ҳуснининг қызил ранги(нинг) ҳаё ила зийнат-латофатга эга бўлурлар», — демишлар.

Суқрот ҳаким: «Хотунларнинг энг гўзали ҳаё ва иффат пардасига ўралганлари дур», — демиш.

Ҳаё, номус имона далилдур,
Ҳаёсиз доимо хору залилдур.
Уялма маърифат ҳосил қилувдан,
Маорифсиз кишилар мурда дилдур.

ИДРОК ВА ЗАКО

Идрок ва зако деб очуқ фикрли, хуштабиат, зийрак бўлмакни айтилур. Идрок ва зако яхши хулқларнинг равзаси ризвони, ибрат кўзларининг нури раҳмонийисидур.

Чунки идрокли кишилар ҳар бир мақсад(н)инг остида яширин ўлған замирларнинг маънолари на ердан бориб чиқишини билур. Илму маърифат соҳиби бўлмак учун савъ ва файрат керак ўлдиғи каби зеҳн ва идрокнинг ҳам саломат бўлмоғи шарттур. Шунинг учун ёшлиқдан бошлаб зеҳн ва идрокимизни қувватландурмак учун азиз умримизни ўйин-кулги, сафсата, молояъни каби беҳуда сўзлар ила ўткармай, ҳар хил китоб, ғазита ва журнолларни ўқуб, Фикримизни очмоқ, зеҳнимизни қувватландурмак лозимдур. Зеҳнисиз кишиларнинг ўлчовсиз сўзлари ўзларини уялтиргони каби эшитувчини ҳам зериктирур.

Ҳар кишининг фикр, идрокин сўзи билдиргуси,
Пистай бемагз, агар лаб очса, расво бўлгуси.

Идрок соҳиби ўзини фозил ва улуғ билуб, ҳамжинсларига ҳақорат кўз ила боқуб: «Биласанми? Ман қандай бой ва обрўлик кишиман», деб мақтануб, ўзини катта қилуб кўрсатмас. Устига юкланган диний, миллий ва маниший вазифаларни ҳар бирини ўз вақтида адо қилур. Мана, шундай кишилар ики дунёда обрўлик бўлуб, ўлганларидан сўнг «фалони хўб, яхши зот эди, Худо раҳмат қилсун, миллиатга кўб хизмат қилди, халқга фойда еткурди», деб бошқалар тарафидан мақталурлар.

Хушёр ва зийрак кишилар куч ва қувватлари бор вақтида келадурган замонларни тушунуб, пул ва молларини ўринисиз ерларга, тўй ва маъракаларга ҳаддан ортуқча исроф қилмаслар, ўзларининг роҳати, бола-чақаларининг саодати учун керак бўладурган ер ва боғларини сотмаслар, замонага мувофиқ киши қилмак учун болаларини ўқутмак ва тарбия қилмак тўғрисида оқчаларини асло қизғонмаслар.

Идрок ила ақлинг-ла аюр яхши ямонни,
Бехудага сарф этма шу қимматли замонни.
Саъй эт, жадал эт, илму фунуна ҳаракат қил,
Боқ, найладилар ҳикмат ила ушбу жаҳонни.

ҲИФЗИ ЛИСОН

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини(нг) сақламагини айтилур. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадургон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур. Ҳайҳот! Биз, туркистонлилар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун, кундан-кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмакдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлғон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зифир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-куралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.

Ёҳу! Бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқуб кетдук. «Яхши қўшнингдан олгунча, ёмон уйингни қидир», — демишлар. Боболаримизга етушfon ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсанк ва ахтарсанк, йўқолганларини ҳам топурмиз. «Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга тор эди», — деб Ёврупо қалпогини киуб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдир. Пайғамбари миз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», — демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
Туғдифим кундан айладинг улфат,
Ўлгунимча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адаб, муаллим шоним.
Миллатнинг руҳини кўтаргучисан,
Энг муқаддас қарамали султоним.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдур. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадургон тарозусидир. Ақл соҳиблари кишининг дили-

даги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сүзлаган сўзидан билурлар: «Куруқ сўз қулоқға ёқмас», — демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшиктувчига бир фойда чиқадургон бўлмаса, асаларилари орасида фунгурлаб юрган қовоқари каби қуруқ фунгурламоқ фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиғ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун: «Кўп ўйла, оз сўйла», — демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси билуб ва охирини ўйлаб сўйланган сўздур.

Гўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшитканлар қулоги дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун,
Миси чиқғай, сўзинг кўп бўлса, бир кун.
Кўпайган сўзни бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.

ИҚТИСОД

Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилур.

Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди баҳиллик ўлдиги каби иқтисоднинг зидди исрофдур. Аллоҳ таоло исроф қилғучиларни сўймас. Иқтисодни риоя қилган кишилар ҳамма вақт тинч ва роҳатда яшарлар, арилар қиши кунида емак учун бол йиганидек, бошларига келадурган қора кунларни ўйлаб, оқ пул йифурлар. «Тома-тома кўл бўлур», — демишлар. Ҳар нарса оздан кўпаюр.

Кўпни озайтурғучи хотун киши,
Озни кўпайтурмак эрур эр иши.

Ҳозирги замонда мақсадга етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, халқға мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдур. Оламдаги ҳамма миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлари ила ўлчанадур. Ҳар ерда бой миллатлар оғир келуб, паллани босуб, хўжа ўлганидек фақирлари енгил келуб, қул ва асир бўлуб, осилиб қоладур. Мол топмакнинг

энг баракатли йўллари: хунарчилик, экинчилик, чорвачилик, савдогарликдур. Буларнинг ҳар бирига ҳам бу замона мизда билим лозимдур. Боболаримизнинг «Бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар» замонлари ўтуб, ўрнига «Билган битар, билмаган йитар» замони келди. Америкалилар бир дона буғдой экуб, йигирма қадоқ буғдой олурлар, ёвруполилар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамизни кетуруб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар. Аммо биз осиёлилар, хусусан, туркистонлилар, думба сотуб, чандир чайнаймиз, қаймоқ беруб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз. Сўзнинг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила баробар иқтисод, инсоф, туганмас саъй, битмас ғайрат лозимдур.

Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Сўнг замонларда динни сақламак мол ила бўлур. Иқтисод узра ҳаракат(ли) кишилар фақир бўлмас», – демишлар. Яна: «Ҳар нарсада ўрта иқтисод йўлини тутмак лозимдур. Ифрат ва тафритдан иҳтиroz қилмак керак, ҳатто дин амринда ҳам бир одам ортуқ сўфийлик сотса, охиринда ўзи мағлуб бўлур», – демишлар.

Халқ ичинда мўътабар бир нарса йўқ давлат каби,
Бўлмағай давлат жаҳонда қуввату сиҳнат каби.
Иқтисод, инсоф зийнатдур вужуди одама,
Яхши неъмат йўқ кишига саъй ила ғайрат каби.

ВИҚОР

Виқор деб кибр ва гуурурдан, манманликдан ўз нафси ни сақламакни айтилур. Виқор шаръ ва ҳикмат юзасидан инсон учун энг керакли яхши хулқларнинг биридур. Виқорсиз одам эътиборсиз бойга, кибрли киши иллатлик фақирга ўхшайдур. Ҳар кимнинг қадр ва эътибори нафси нинг виқори ила ўлчанадур. Вуқур кишилар кибру гууррга асло яқин юрмаслар. Чунки гуур, манманлик, такаббурлик кишини хор, халқ орасида беътибор қилур, ҳар қанча илм ва давлат соҳиби бўлса ҳам, бир пулча қадр ва қиймати бўлмас. «Мани билурсанми? Мундай қилурман, ундей саховат қилурман», – деб ўзини(нг) ўзи мақтамоқлик, риёкорлик, зўр айб ва виқорсизликдур.

Виқорлик киши ёмон хулқлардан пок, ишида адолатлик, сўзида тўғри, шафқат ва марҳаматли, ўз диндошли-

рига хайрихоҳ, миллат фойдасига тиришувчи, соф қалбли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Али: «Вуқур киши кибр ва фуурдан пок бўлур. Виқор одамгарчиликнинг мадори, ифтихори, инсониятнинг ҳомийи эътиборидур. Лекин виқорнинг ҳақиқий даражасига етмак учун илм ва маърифат лозимдур», – демишлар.

Афсус бу замонда бизим эътибор йўқ,
Ёшу қарида гайрату номусу ор йўқ.
Фисқи фужур ила гирифтор барча жон,
Илми амалда бизда сабот, виқор йўқ.
Ўтмоқда умр ҳойи ҳавас бирла барҳаво,
Миллат ғамини ўйлагувчи ҳушёр йўқ.

ХАВФ ВА РАЖО

Хавф ва ражо деб кўрқмоқ ва умидвор бўлмоқни айтилур. Банда ҳар ишда жаноби Ҳақдан кўрқмоқ ила баробар умидини ҳам узмаслик лозимдур. Чунки жаноби Ҳақдан кўрқған инсон ҳеч нарсадан қўрқмас. Ҳар вақт жаноби Ҳақнинг лутф ва марҳаматига умид кўзларини тикуб турар. Хавф ва ражо шундай бир яхши сифатдурки, бу хислатни ўзига ҳамроҳ қилган киши энг фозил, ҳеч нарсадан кўрқмайдурган шер табиатли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломни Намруд оташка ташлай деб турган замонда: «Ё Иброҳим! Сиз мени бу ҳароратли оташимдан кўрқмазсизми?» – демиш. Ҳазрати Иброҳим: «Эй, золим! Аллоҳ таолодан қўрқған киши Намруднинг оташидан кўрқарми?» – демишлар.

Ҳеч кишидан қўрқмағай Тангрисидан қўрқған киши,
Оташа ёндурусалар, бўлғай умид бирла иши.

Дунёда умиддан яхши нарса йўқдур. Ҳамма инсонлар умид орқасида яшарлар. Ноумид шайтондур, умидсиз кун кечирмак мумкин эмасдур. Бойлар мол умидида, шогирдлар илм умидида кеча-кундуз тиришурлар. Агар бойлик, олимлик умиди бўлмаса эди, кеча-кундуз жонларини фидо қилуб, кўзларини(нг) нурларини умид орқасида тўкмас эдилар.

Умид гар ўлмасайди, ҳеч ҳаёта қиймат ўлмазди,
Низому интизому тарбият ҳам давлат ўлмазди.
Жаҳон айвони бўйла зинаторо бўлмағай эрди,
Хукумат, тахту бахту саъй бирлан гайрат ўлмазди.

ИТОАТ

Итоат деб бўйинсунмакни айтилур. Аллоҳ таолонинг амрига бўйинсунуб, ибодат ва итоат қилмак фарзи айнадур. Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолонинг амрига мухолиф бўлган ҳолда ҳеч кимнинг амрига итоат қилмак вожиб эмасдур», – демишлар. Ота-она, устод, муаллим каби ўзидан улуғ кишиларга бўюнсунуб итоат қилмак энг яхши сифатлардантур. Бу сифатга эга бўлмак учун ҳар вақт буларнинг фойдалик кенгаш ва насиҳатларини тинглаб, буйруқларини маҳкам тутмак лозимдур. Чунки онлар дунёга биздан илгари келганлар, биздан кўпроқ тажриба ҳосил қилганлар, ватан ва миллатнинг ҳолига ошно бўлганлар. Табиблар дардларга даво ҳозирлагандек, булар ҳам турмуш ва яшамакни офати бўлган фақирлик, ялқовлик, нодонлик каби вужудимизни чуритадурган маразларга даво ҳозирлаганлар. Шунинг учун бизга қилган холисона, бе-фараз насиҳатлари ҳозирда оғир ва аччиғ кўринса ҳам охири роҳат ва тотли бўлуб чиқар.

Насиҳат бўлса холи гар фараздан,
Ач(ч)иғ дору каби сақлар мараздан.
Биза лозим эрур билмоқ, эшитмоқ,
Зиёндан бошқа бир шай йўқ фараздан.

ҲАҚШУНОСЛИК

Ҳақшунослик деб кишининг қилган яхшилигини унутмасликни айтилур. Бутун оламдаги инсонлар ҳақшунослик ва дўстлик орқасида яшарлар. Қарс ики кўлдан чиқар. Шариатда яхшилик қилған кишига яхшилик қилмак вожибдур. Ҳукамолар ёмонлик қилған кишига ҳам яхшилик қилмак лозимдур, дерлар. Ҳосил, яхшиликдан заар бўрган, боши ёрилган киши йўқдур.

Яхшиликдан дўстлик, меҳрибонлик туғар, ики кўнгил орасида улфат ва мұхаббат чўжуқлари югуришур, қувушурлар. Бу дўстликни жамол ва камоли ҳақшунослиқдурки, бирорвдан кўрган яхшиликни унумтрай, шунинг баробарига биз ҳам ўз вазифамизни адо қилмак лозим экан, ҳеч бўлмаса, тақдир қилмак ила биродарлик ва дўстлик ҳурматини адо қилмакимиз лозимдур. Чунки мўмин биродари мўминдур.

Дилдан дил узра очиладур ики хил йўли,
Мехра меҳр йўли очилур, кина кин йўли.

Маълумдурки, ҳар бир миллатни тараққий ва таолий-си ўз миллатига жон, мол, қалам ила ишлаган кишиларнинг хизматларини тақдир қилуб, вазифалар, ҳайкаллар, қаламлар ила ёд қилуб, ўтуб кетган баҳодир, олим ва шоирларини(нг) руҳларини шод қилуб, ишловчи кишиларнинг файрат ва жасоратларини зиёда қилмақда экан. Афус, бизлар тақдир қилмак бир тарафда турсун, таҳқир, масхара, ҳатто такфир қилмак ила қаршу олурмиз.

Яхши ишдур ҳақни тақдир айламак ҳар хизмата,
Ҳақшунос ўлмак ҳақиқий бир қувватдур миллата.
Ҳақшунос ўлмак-ла машхур эрдилар пайғамбарим,
Тўғри йўлни ташламак асло ёқишимас уммата.

ХАЙРИХОҲЛИК

Хайриҳоҳлик деб, нима ила бўлса бўлсун, бир-бири-мизга фойда етурмакни айтилур. Хайриҳоҳлик бир-бири-мизга қаршу ишлатиладурган бир вазифайи инсониядурки, киши ўз нафсиға лойиқ кўрмаган бир ишни бошқа бир мусулмон қариндошига муносиб кўрмасдан эгри йўллардан, ёмон ишлардан куч етганича қайтармак ва ёрдам қилмак лозимдур. Жаноби Ҳақ инсонларни бири-нинг дигарининг ёрдамига муҳтож қилуб яратмишдур. Шунинг учун ер юзидағи инсонлар замонанинг қурган низом ва қонуни узра бири икинчисининг ёрдами ила умр ўткарур. Бир киши ҳар қанча бой ва эътиборли бўлса ҳам ҳеч вақт муҳтожлик балосидан қутулолмас.

Ҳаммол(н)инг оғир бўлса юки, меҳнати ортур,
Ҳар кимки улуғ бўлса, бўлур кулфати осон.

Бой фақирга, фақир бойга, муаллим шогирдга, шогирд муаллимга, ота-она фарзандга, фарзанд ота-онага муҳтождур. Шунинг учун ҳар ким ўз устига юкланган вазифасини тўғрилик ва хайриҳоҳлик ила адо қилмак(и) лозимдур. Шариатда имонлик кишиларга дунёроҳати ва охират саодати учун қўлдан келганча миллий хизмат ва ёрдам қилмак вожибдур.

Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолога имон кетурдикдан сўнгра, амалларнинг афзали бандалар бир-бирига муҳаббат этмак(и)дур», – демишлар.

Хайриҳоҳлик холисона бўлмаса бекордур,
Манфаат йўқ, айлаган назру ниёзингдан сани.
Бир кўнгилни шод қилмак неъмати эҳсон ила,
Яхшидур ҳар дамда минг ракъат намозингдан сани.

МУНИСЛИК

Мунислик деб ҳар ким ўз тенги, маслақдошини то-
пуб, улфат бўлмакни айтилур. Дунёning лаззати содиқ
дўстлар ила суҳбат қилмақдан иборатдур.

Илми ахлоқ юзасидан чин дўст ва ёри содиқ ила ул-
фат қилмак лозимдур. Чунки баъзи касалларнинг юқиши
бўлганга ўҳшаш нодон ва аҳмоқ кишиларнинг урфу одат-
лари ва ёмон хулқларининг таъсири, сирояти юқиши му-
қаррардур. Баъзи дўст суратида кўринимиш икюзлама,
мунофиқ, душманлар ҳам кўб бўлурлар. Шунинг учун ҳам
ҳар бир кишига синамасдан, билмасдан дўстлик қилмак,
сир айтмак зўр ақлсизликдур. Чин дўст бўлган киши бо-
шингга кулфат ва қайғу келган вақтларда сан ила баробар
қайғурур. Хотирангдаги қайғуни бўлушуб олур. Сирингни
ноаҳил ва нодон кишиларга айтмас, айбингни орқангдан
сўйламасдан юзингга айтур. Шодлик вақтингда сан ила
баробар шодланур. Ёлғон дўст сандан бир фойда умидида
ёки ўз бошига келган зарарни қайтармак учун мунофиқо-
на дўстлик қилур. Сирингни ноаҳил кишиларга сўзлаб,
қадр ва эътиборингни поймол қилур. Бундай кишиларга
дўст бўлмақдан дўстсиз яхшироқдур.

Яхши дўст айби ёру дўстини,
Кўзгудек рўбарўсида сўзлар.
Ёмон ўртоғ тароғча минг тил ила
Орқадан бирмалаб териб сўзлар.

САДОҚАТ

Садоқат деб киши ўз вазифасини тўғрилик ила ишла-
макни айтилур. Содиқ киши дин ва миллатига ватан ва
давлатига тўғрилик ила хизмат қилуб, обрў ва мукофот-

лар олур. Садоқат гулшани, саломат бўстони нажотдур. Садафдан инжу, илондан заҳар ҳосил бўлдуғи каби ростликдан фойда, хиёнатдан зарар ҳосил бўлур.

Жаноби Ҳақ содикларни суръ. Ёлғончиларни сўймаз. Тўғриликдан йўқолган киши йўқ, хиёнатдан йўқолгандар чўқдур. Ростлик ила хиёнат икиси жамъ келмас.

Агар бир кишининг дилига тўғрилик тухми экилса, ҳар қанча оч ва сувсиз бўлса ҳам тўғрилик ўсар. Хиёнат кўкармас. Ахлоқ юзасидан тўғри фақир ёлғончи бойдан эътиборлидур. Чунки содиқ киши аҳдига вафо қилур. Ёлғончи эса вайдасида турмай, ўзини хижолат, бошқаларни овора қилур.

Садоқат бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссанни олмак ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур.

Ҳазрати имом Ҳусайнга ҳазрати Али: «Сўзингда тўғри бўл, ёлғончилар каби мунофиқ ўлинмассан», — деб насиҳат қилмишлар. Расули акрам набийий мұхтарам саллалоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Тўғриликни ихтиёр қилингиз, агарчи ҳалокат каби кўринса ҳам, нажот тўғриликдадур. Ҳар қанча нажот каби кўринса ҳам, ёлғондан сақланингиз, зероки оқибати ҳалокатдур», — демишлар.

Сидқу сафойи ростлиғ ўлса қаробатинг,

Шулдур жаҳонда роҳат, файз, саодатинг.

Оlamda тўғриликча йўқ одамни(нг) зийнати,

Қалбинг алифдек ўлдими, айни шарофатинг.

АДОЛАТ

Адолат деб бошқаларнинг мол ва номусини риоя қилмакни айтилур.

Адолат яхши хулқларнинг фоили, зулмнинг муқобилидур. Адолат ва марҳаматли кишилар ўзига лойиқ кўрмаган бир ишни ўзгаларга раво кўрмас. Киши адолат ва инсоният вазифасини ёлғуз ўзи бузуғ ишлардан сақланмак ила адоқиломас. Балки ўзи ила баробар жинсдошларини хато ва фаноликларини тузатмак ва яхши йўлга сайд қилмак ила адоқила билур. Адолатни риоя қилган кишилар ҳеч бир кишига жабру зулмни хоҳламас ва жонлик нарсаларга бекорга озор бермас. Ақл ва шариатга мувофиқ равишда ҳаракат қилур. Жабру зулм ила бошқаларнинг дилини озор қилган кишиларнинг ёқалари жазо қўлидан кутула олмас. Зеро, жаноби Ҳақнинг адолати золимларнинг жазо ва сазосини

бермакдадур. Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ ризосини истар эсангиз, болаларнинг ҳаққинда ҳам адолат қилингиз!» Яна: «Мазлум кишининг дуосиндан, коғир ҳам бўлса, сақланингиз! Чунки мазлумнинг дуоси доимо мақбулдур», – демишлар. Ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси, давлат ва ҳукуматларнинг узун яшамоги адолатга боғлидур. Адолатдан айрилган подшоҳларнинг давлатлари йўқ бўлуб, тарих саҳифаларида факат исмлари қолганлиги ҳаммага билгулидур.

Адл ўлса подшоҳнинг, оёғ остида палос,
Бошингда бўлғусидур онинг тожи барқарор,
Фолиб бўлурга чиқса, агар енгидан кўли,
Бўлғай насиб гарданига ҳийладан тумор.

МУҲАББАТ

Муҳаббат деб бир нарсани сўймакни айтилур. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясида яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасида ишларлар. Муҳаббатсиз киши ҳеч бир ишни ишламакға ғайрат ва жасорат қилолмас. Дунё неъматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни сўймаса, иштаҳа илиа ўқимаса, мақсадига етолмас. Ер юзидағи инсонларни уришма-талошмаларга қовушдирган, сийналарини душман ўқига нишона қилдурган нарса дин ва миллатларнинг, ватан ва давлатларнинг муҳаббатидур. Кишининг кеча ва қундуз тиндумрасдан қул каби меҳнат ва машиқатларга кўкрак беруб ишлатадурган нарса ватан ва болачақаларнинг меҳру муҳаббати эмасми? Қуш яхши кўрган донасига қизиқуб, тузоқға илинуб қолғани каби инсон суюкли нарсасига бойлануб, асир бўлуб қолмоғи табиийдур.

Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Ўз нафсинг учун қайси нарсани суяр эсанг, шул нарсани бошқа кишига ҳам сўй», яна «Ота муҳаббатини сақла! Агар сан отага бўлған муҳаббатни узсанг, Аллоҳ таоло сани ҳар турли файзлардан маҳрум қилур», – демишлар.

Муҳаббатлик баҳорнинг куз хусули ҳеч оз ўлмаз,
Муҳаббатсиз кишининг кўнгли қишдур асли ёз ўлмаз.
Суюб илму фунун таҳсил эдан учгай ҳаволарга,
Қаю баҳти қаро жоҳил қолур, дасти дароз ўлмаз.

ОЛИҲИММАТ

Олиҳиммат деб дин ва миллатга фойдалик ишларни мол ва жон ила ишламакни айтилур.

Ҳиммат шундай бир олижаноб фазилатдурки, инсониятнинг кони, яхши хулқларнинг посбони демак жоиздур. Ҳиммат соҳиблари карим сифатлик, раҳим табиатлик бўлур. Ўз жинсининг авлодидан ҳар вақт ёрдамини аямас. Хайру саховатлик ишлардан ўзини тортмас. Пул ва молини бу йўлда сарф этмакдан қизғанмас. Олиҳиммат киши сояси латиф, меваси лазиз дараҳт кабидурки, бу сояга яқин бўлган кишилар ҳар вақт фойдаланурлар.

Ҳимматлик инсон лутфу марҳамати ила дунё юзида жилвагар ўлур. Оламни равшан қилгувчи гунашнинг кувват ва файзига зарар етмагани каби ҳиммат арбобининг ҳам, сарф ва харожот ила, шаън ва молина заррача халал етмас. Инсоннинг моҳияти виждонидан билунур. Виждон эса фақат олиҳиммат кишилардан топилур. Алҳосил, ҳиммат инсоннинг камолоти, тараққий ва маданиятнинг олатидур. Ҳар иш ҳиммат соясида юзага чиқар. Олиҳиммат ва холис ният ила иш ишлаган кишилар тавфиқи раббонийга рафиқ, раҳмати раббонийга шафий бўлурлар. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Улуввил ҳиммати минал имони», — демишлар. Нўширавон: «Исон олиҳиммат вазифаси ила мукаллафдур, олижаноб ўлан бир ҳаким кўрган bemорни давойи ҳиммат ила дармонлаюр. Жаҳоннинг касби умронийси олиҳимматлар соясидадур», — демишлар.

Ибрат кўзингизни очингиз, «Ё, улул-абсор».

Ҳиммат-ла тикилмиш шу гўзал масжиди дилдор,

Журъат-ла музайян ўлур олам, яшар инсон.

Ҳимматли қўлинг суйгуси ҳар ерда харидор.

АФУ

Афу деб кечурмакни айтилур. Бир киши қилган камчиликларини бўйнига олуб, ўқунуб, кечурмакни сўраса, афу қилмак лозимдур. Чунки афу яхши хулқларнинг афзали, инсониятнинг акмалидур. Жаноби Ҳақ Қуръони каримда афуни мақтаб, мадҳ қилмишдур. Олижаноб кишилар узрни қабул қилур. Бир киши қусур ва қабоҳатини

бўйнига олуб, узр этса, афу қилур, кечурур. Катталик ва улуғликнинг лаззати бирордан ўч олмакда эмас, балки афу қилмақдадур.

Масалан, Аҳмад Маҳмудга бир ёмон иш қилуб, дилини оғритди. Маҳмуд Аҳмаддан ўчини олди. Бас, Аҳмад ила Маҳмуднинг орасидаги ёмонликдаги фарқ на ўлди? Ҳолбуки ҳар икиси ҳам бир-бирига ёмонлик қилди. Ҳар икиси ҳам ғамлик ва паришон бўлди. Бир ёмонлик ики бўлди. Агарда Аҳмаднинг қабоҳатига Маҳмуд афу мукофотини берса, икиси ҳам шоду масрур ўлур, ҳамда жаноби Ҳақ афу қилувчиларни(нг) суръ. Ўзи ҳам афу ва мағфират қилувчиидир. Нўширавон: «Бир гуноҳкори афу қилмакдан қандай лаззат олганимни ҳеч кимга айтмайман», – демиши.

Улуғларнинг иши афв айламакдур,
Кичиклар узр учун бел бойламакдур.
Мусулмонлиғда йўқ кину адоват,
Дила афву,adolat жойламакдур.
Бизим ишлар ҳасад, буғзу хусумат,
Ҳудуддан чиб-чиқуб, чет пойламакдур.
Бутун афъолимиз бир-бирга зидлик,
Уруб-тортуб, оғизни мойламакдур.

ЁМОН ХУЛҚЛАР

Инсонларни(нг) саодати абадиядан маҳрум қиладурган, жаноби Ҳақ қошида ва ҳалқ назарида мазмум, ҳаёти жовидонимиз учун масмум бўлган ахлоқи замималар: ғазаб, шаҳват, жаҳолат, сафоҳат, ҳамоқат, атолат, ҳасосат, раховат, аноният, адоват, намимат, фийбат, ҳақорат, жибонат, ҳасад, нифоқ, тамаъ, зулмдур.

Бу санаган ёмон хулқларнинг фанолиқларини, юқорида санаган яхши хулқларнинг гўзалигини инсоф мувозанаси илиа ўлчаб, виждан муҳокамаси илиа таҳқиқлаб, яхшиларини тинглаб амал қилмак, ёмонларини онглаб, ҳазар қилмак лозимдур. Зероки, инсоннинг иззати, дунёнинг лаззати яхши сўзларни эштууб ва кўруб ҳисса олмак, ёмон ва заарарликларини ўқуб билуб, ўзини тиймак, қўлдан келганча ҳалқ ва миллат фойдасига тиришмак ва бу фано дунёдан яхшилик отини олуб кетмакдадур. Чунки ҳар нарсанни ҳаддан ортуқчаси исрофдур. Лекин яхшилик ва яхши

сифат қанча кўб бўлса, шунча мамдуҳ ва мақбулдур. Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бандаларнинг яхшироғи бандаларга фойдали бўлганидур», — демишлар.

Яхшилик бозоридур доруломон,
Яхшилик қил, яхшилик қилмас зиён.
Мактабу дунёда қасб эт яхши хулқ,
Фарз, вожиб, суннат истиҳобдан бер имтиҳон.
Қилма макруҳ, ҳаром, кибрур фурур манманлиғинг,
Чақма инсон жисмини ё мор, ё мисли чиён.
Яхшилик, адлу саховатлар сани(нг) ёринг эса,
Фибта айларлар санга инсу малак, ҳуру жинон.

ҒАЗАБ

Ғазаб деб бир киши икинчи ила шиддат ва ҳиддат ила муомала қилишмакни айтилур. Ғазаб инсонга маҳсус бир қувваи мудофаадурки, табиатда мавжуд ўлан ғазаб туйғуси ила бошқалар тарафидан келадурган зарар ва ҳалокатдан ўз нағсини фақат шу сояда сақлар. Лекин ғазабнинг жабр ва зулм тариқи-ла ишлатмақдан ниҳоятда эҳтиёт бўлмак лозимдур. Нағснинг фуруридан пайдо бўлган ғазаб инсонни(нг) аламлик азобларга гирифтор қиласур. Чунки бу шиддат ва ҳароратнинг таъсири вужуддаги қонни бузуб, ҳаракат қилдуруб, димогига ҳужум қилуб, ақлни паришон қилур-да, кишини(нг) ихтиёрини қўлидан олур. Ва бу сояда ўзини ёхуд бошқа бир кишини ҳасрат ва надоматга дучор қиласур. Ғазаблик кишилар қанча ақл ва идрок соҳиби бўлса ҳам ғазаб қони қўзғалган замонида ўзини тўхтатолмас, ақл ва идрокидан айрилуб, бир ёмон ишни қилуб қўяр-да сўнгидан пушаймон бўлур.

Сукрот ҳаким: «Ғазабнинг аввали жунун, охири надо-матдур», — демиш.

Ином Шофеъи ҳазратлари: «Қилич ва найза ила ҳосил бўлмаган кўб ишлар юмшоқлик ва мулоимлик ила ҳосил бўлур. Ғазабнинг зарари эгасига қайтур», — демишлар.

Афлотун: «Ҳаяжон ила пайдо бўлғон бир ҳол, албатта, пушаймонлик ила тамом бўлур. Ғазаб ғазаб қилинувчидан кўпроқ ғазаб қилувчига зарар қилур. Ақлни ғазабга солувчи инсон нағсини ҳароратлик ўтга ёқмиш ўлур. На-

доматдан аввал матонатни ихтиёр қилувчилар ҳеч бир таҳлика ва азобга дучор ўлмаслар», — демиш.

Суютий: «Фазаб ва шиддат вужуд иқлимини(нг) даҳшатли бир оғатидур. Бунинг дафъи ва чораси топилмаса у иқлимини(нг) хароб қилур. Фазаб бир иллати муҳликадурки, ягона давоси сабр ва таҳаммулдан иборатдур. Тадови этилмаган бир мараз инсоннинг ҳаётини маҳв ва барбод этар, ҳазар қилмак лозимдур», — демиш.

Фазаблик бўлмағил, бўлғил мулойим,
Бўлурсан шоду хуррамлиқда доим.
Фазаб ўтдур, ёқодур жисму жонинг,
Фазаб барбод этодур хонумонинг.
Фазаблик ўтни бўш сув паст қилфай,
Фазабни жинни ёки маст қилфай.

ШАҲВАТ

Шаҳват нафснинг таайишиндан, тааддисиндан ҳосил бўладурган бир қувватдур. Ҳикмати табиия қонунининг аҳкоми азалиясина қараганда, ҳиссиёти шаҳвония бақойи ҳаётга маҳсус бир қуввайи фатриядур. Шаҳват инсоннинг хазинайи зи қиймати ўлдиги учун сурати машруъада сарф қилинса, вужуднинг закоти, балки бани башар наслининг мадори ҳаётидур. Ҳар ишда ифрот ва тафрит мақбул бўлмагани каби бу хусусда ҳам ҳасислик илирофдан сақланмак лозумдур. Агар шаҳватни файри машруъ бир йўлда суистеъмол қилинса, амонатга хиёнат қилган бўладур. Зоро, емак учун яратилган бир неъматнинг қадр ва қийматини билмасдан, хорлаб, ўринсиз ерларга ташламоқ, оёқ ости қилмоқ зўр куфрони неъматдур. Яхши ҳулқларнинг ичида фаришларни(нг) ғибта қилдурганлари шаҳватини(нг) машруъ ерларга сарф қилмакни риоятдан иборатдур. Шаҳват инсон учун яратилмиш бир силоҳдурки, агар ўрнига исстеъмол қилинса, вужудимизни ҳар хил тааррузлардан сақлар, ўринсиз ерларга сарф бўлса, инсоннинг иффатини барбод қилмак илиро баробар ҳаётини хароб қилур. Бир киши қўлидаги асбобига мағрур бўлуб, нобоб ерга урса, ул асбобни ўтмас қилғани каби масъулиятдан нафсини ҳам қутқаролмас. Афсус, бизим ёшларимизни аксаллари шаҳват галабаси-ла нафси аммораларина мубтало бўлуб, сифлис,

захм маразларина гирифтор бўлурлар. Қанча меҳнат ва ма-шаққат ила топкан олтунларини боқузмак учун сарф қилуб, олтундан қадрли азиз умрларини касалхоналарда исроф қилурлар. Уламолардан бири: «Ҳаёт ибодатнинг асбоби ўлдиғи каби шаҳват ҳам убудиятия хизмат вазифасини адо қилур ва бу вазифалар ҳақ ила адо қилинмаса, инсоният или ҳайвоният орасида нима фарқ бўлур», – демиш.

Агар шаҳватка дил берсанг, бўлур қалбинг қаро, кам-кам,
Кетар наслинг ўқи, бел қуввати, қўздан зиё, кам-кам.
Тамоми ихтиёринг нафси бадни илгина берсанг,
Маразларга дучор айлар, бўлур рангинг фано, кам-кам.
Бузук йўлларга исроф айласанг, молингни, жонингни,
Кўлингдан дину дунё, иш кетар, шарминг, ҳаё, кам-кам.

АҚСОМИ ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат ики қисмдурки, бирини «жаҳли басит», икин-чисини «жаҳли мураккаб» дейилур. «Жаҳли басит» мара-зига мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмасалар ҳам билмаганиклиарини икрор ва эътироф қилурлар. Шунинг учун бунинг давоси осон: фақат билмак ва ўрганмак йўлида жаҳду жадал қилмак ила бўлур.

«Жаҳли мураккаб» мара-зига мубтало бўлған кишилар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан била-ман, деб даъво қилур. Бизда мундай кишиларга «ўзбошим-ча» ва «ўзим билармон» исмини берурлар. Бу дарди беда-вонинг иложи жаноби Ҳақнинг лутфу инояти ила ҳал ўлинмаса, тузалмоғи мушкул ва оғирдур.

ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат деб ўқумаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушун-майдурган нодонлиғни айтилур. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур. Маориф-дан, фунун ва маданиятдан маҳрум қолган халқ жаҳолат панжаларини(нг) орасида хамир каби эзилгандек, афъоли замимадан ҳам ўз нафсини(нг) ёқасини бўшатолмас. Илм ва маърифат соҳиблари, фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тадқиқ ва мушоҳада ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсани(нг) моҳиятини мушоҳада қилурға ақл ва фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва

зоҳирпастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати ақл ва ирфон, илм ва дониш соҳибларина маҳсус бир мазийт, жоҳил ва нодонлара зўр азийятдур. Жаҳолат арбоби қаю ерда бўлса бўлсун, лойиқи эътибор ўлмақ шарафидан маҳрумдур. Моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунча фақир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилати қанча баланд бўлса, жаҳолатдан туғуладургон ёмонликлар балолари шунча остин ва хорлиқдур. Ҳазрат Али: «Арбоби фазлу камол жоҳилдан қанча изо ва жафо чекса, жоҳил ҳам ақл ва ирфон соҳибидан шунча мутаассир бўлур», — демишлар.

Байт

Суймагай фазл эгаси жоҳилни,
Жоҳил аҳли улума душмандур.

Суқрот ҳаким: «Дунёда энг ҳазар қилинадурғон иллат жаҳлдур. Ман жоҳилга ачинганимдек кўрга ачинмайман, зероки, жоҳилнинг ўз ихтиёри ила қилган ҳаракоти аъмонинг ихтиёrsиз қилган ҳаракотидан менинг назаримда хунук», — демиш. Араблар: «Ал жоҳилу майитул-аҳё — нодон киши тирик ўлук», — деюрлар. Бизлар эса «дўсти нодондан, душмани зийрак яхши», деймиз. Баъзи оқил душманлар бўлурки, кетургон заарлари нодон дўстларнинг фойдаларидан натижада яхши ва фойдалик бўлуб чиқадур.

Афлотун ҳаким: «Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан заарлироқдур. Инсон энг юқишилик бир касалдан сақланган каби жаҳлдан ҳазар қилмак лозимдур», — демиш.

Алҳосил, жаҳолат инсоният номина ярашмаган бир сифат ўлдиғиндан бақадри ҳол илм йўлида ҳаракат қилмак, ақли салим соҳибларининг ҳикматли сўзларидан ҳиссаланмак, азиз жонимиздан азизроқ (авлодларимизни) жаҳолат ва нодонлик балоларидан қутқармак учун жонимиз борича, кучимиз еткунча чолишмоқимиз лозим ва лобуддир.

Эй жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз,
Илмсиз қолдук аёf остида мисли хокимиз.
Ўси илму маърифат-ла бошқалар ар-ар каби,
Тарбиятсиз мажмаил монанди занги токмиз.

Жисман ахлоқин тузатди нослар, таннослар,
Кир чопон, күкрак очук, яхтак яқоси чокмиз.
Файрилар ташлаб жаҳолат бодасин ғамдан халос,
Биз эса масти жаҳолат кўкнори, тарёкмиз.
Айшу ишрат бўлса ҳар қанча қилурмиз бемалол,
Диний ишлардан, ибодатдан қочар бебокмиз.
Дори дунё илм пурнур ўлан бир вақтда,
Жаҳл водийсинда ёткантур хотун, эркокмиз.
Ўйламак лозим эмасми, эй Мұхаммад уммати,
Фарзу суннатдан чикуб, бизлар қаён кетмоқмиз?
Жоҳилон билгайми, нафъи, судини, эй олимон?
Тобакай яхши-ёмонга етмагай идрокимиз.
Илм яхшими, жаҳолатми, тушунмаймиз ҳануз,
Ақлимиз йўқми бизим, Мажнунми ё тентокмиз?
Ичкулук «Уммул ҳабоис», дедилар пайғамбарим,
Кеча-кундуз хўб ичармиз, жоҳили нопокмиз.
Басдур, эй Ҳижрон, жаҳолатдан гапурмак шунчалар,
Тўғри сўз тувфонга ёқмайдур дегон ўрнокмиз.

САФОҲАТ БАЛОСИ

Сафоҳат деб бузуқ ва файри машруъ ерларга сарфи умру мол қилмакни айтилур. Сафоҳат энг ёмон хулқлардан саналган бир сифати замимадурки, кишини дучори яъсу надомат этмакдан бошқа, шуҳрат ва эътиборини ер илиа яксон қилур ва ўринисиз ерга сарф қилинган нарсанинг қийматини қайтаруб олмақ мумкин ўлмадиги (каби) сафоҳат дунёсига исроф қилинган азиз умр ва ҳаётинингда иодасининг имкони йўқдур. Инсон ҳарҳолда ўз нафсиning идорасини таъмин қилуб, баҳтиёrona бир маишатга қодир бўлса, ҳақиқатан масъудияти инсониясини йўлга солган бўлур. Сафоҳат ёлғуз бир оиланинг эмас, бутун бир қавмнинг мол ва сарватини маҳв этмака қодирдур. Ҳатто номус ва фазилатига маҳсус бўлган ҳурмат ва риоятини ҳам барбод қилур. Шунинг учун инсон кўрпасига қараб оёғ узатмаса, даромадига қараб харожат қилмаса, иқтисод йўлини риоят қилмаса нафсиning ёқасини сафоҳат қўлидан қутқаролмас. Мол ва ҳаёт қадрини билмаган ва кўрнамаклик қилган бўладур. Сафоҳат балосига мубтало бўлган кишиларнинг бошларига шундай бир қора кунлар келадурки, «Оҳ, сафоҳат, оғатижон, ба-

лойи мол экансан», деб фифон қилмак фойда бермайдур. Афсуски, манбаи вужудимиз бўлган ёхуд ҳақиқий она-миз бўлган ватанимиз, яъни тупроғимизни озгина баҳо-га сотуб, пучак пуллар олғанимизга ўшаш, осори ати-қаларимизни(нг) эвазина соҳта ашёлара молик ўлдиги-миз каби бисотимизда бор илм ва маърифатимиз, мол ва сарватимизни(нг) ҳавои нафсониямиз учун «гардкам» уруб, бой беруб, қўзимизга зийнатлик либосга ўралмиш фоҳиша хотун каби жилвагар ўлуб кўринган сафоҳат бо-зоридан бузуқ ва фасод ишларин сотуб олурмиз.

Ҳосили калом, инсон умриндан бир дақиқасини, молиндан биргина чақасини ўринсиз ва ғайри машруъ ер-лардан бирига сарф қилса, бу дунёда хор, охиратда алам-лик азобга гирифтор бўлишида шубҳа йўқдур.

Б а й т

Сафоҳат оғатижондур жаҳонда,
Сафоҳат биздадур ушбу замонда,
Юқумли бир мараздандур сафоҳат,
Юқуб ондин туғулур ҳар фалокат.
Сафоҳат маҳв эдар умринг, ҳаётинг,
Умид этма сафоҳатдан нажотинг.
Сафоҳат айлагай молингни торож,
Бўлурсан охири номарда муҳтож.
Берубдур Ҳақ санга жуз ихтиёри,
Ризо эрмас, бузуқ корингга бори.
Азиз умрингни фафлатда кечурма,
Сафоҳат жомини нафса ичурма.
Шариат йўлида қил истиқомат,
Сафоҳат охири ҳасрат, надомат.
Душун, жони азизинг эҳтиёт эт,
Мусаффо йўл пай(f)амбар ортидан кет.
Сафоҳат, ўйлама, ороми жондур,
Бутун виждон ила жонга зиёндур.
Фақирликни пула сотуб олурсан,
Душунгил, душмана муҳтож қолурсан.
Сафоҳат душмани номус, шонинг,
Буюк бир оғати руҳи равонинг.
Қабоҳатдур, сафолатдур сафоҳат,
На «Ҳижрон»лиғ, фалокатдур сафоҳат.

ҲАМОҚАТ

Ҳамоқат ақл ва маърифатнинг камлиғиндан ҳосил бўла-дургон энг ёмон хулқларнинг биридур. Ҳамоқатнинг маъни-йи лугавийси балоҳатта яқин ўлдигиндан баъзи ҳукамо аҳмақ-ларнинг жаҳли мураккаб асҳобиндантур, демишлар. Аҳмақ кишиларни(нг) бир ишда ақлий ва нақлий далиллар ила кўн-дуруб бўлмас, ҳамон ўзум биларманлиғларидан айрилмаслар.

Ибн Сино ҳаким: «Очук ва моддий далил ила исбот қилинмаған бир нарсани инкор қилмак асари ҳамоқатдур. Оқил инсон бир масаланинг ҳар бир жиҳатини ўйлар, тадқиқ ва тафтиш қилур, қатъий ҳукм қилмоқда шош-мас, маънавий жиҳатини ҳам тушунар. Далилсиз, ҳужжат-сиз бир жумланинг қиёсини рад ё қабул қилмак аҳмақ-ликдан ҳисобланур», — демиш. Аҳмақлик давосини топ-мак мушкул бўлган бир иллатдур. Луқмони ҳаким: «Ман ҳар бир маразнинг дағъини ва чорасини топдим, фақат аҳмақлик давосини тополмадим», — демиш.

Ҳар бир касалнинг давоси вордур,
Аҳмақ касалини(нг) йўқ давоси.

Суқрот ҳаким: «Аҳмақ киши сукут ила аҳмақлигини ёпса, ўртача оқиллардан ҳисобланур эди. Лекин аҳмақлик ила сукут икиси бир одамда жам келмас», — демиш.

Ахлоқ уламолари қошинда ҳамоқат жаҳолатдан ёмон-роқдур. Зероки, жоҳилда фақат бир жаҳл бор. Аммо аҳмақ-да бир неча соҳиби ақлни алдайдургон ёлғон-яшиғ сўзлар бўлурки, кўб кишиларни алдаб йўлдан чиқарадур. Жаҳо-латнинг давоси илм ўлдиги каби ҳамоқатнинг дармони ақл ва фикрдир. Инсон ўз нафсига жабр этуб бўлса ҳам назари диққат ила ибрат кўзини очмак учун саъй ва гайрат қилса, аҳмақлик балосидан қутулур. Тарбия, назариядан маҳрум бўлган инсон ҳар вақт фалокат ва ҳасрат тузофига тутилур.

Доруси йўқ деди ҳукамолар ҳамоқатинг,
Суду зиёнини билмагай аблаҳ қиёфатинг.
Ҳар ким ўзини билмаса, билгайми ўзгани?
Қайғусина тушунмагай афроди миллатинг.
Жаҳл ўлса бир балодуру аҳмақ бедаво,
Ҳар икисидур очғучи оламу гурбатинг.
Аҳмақ билурми, дин ила миллатни қадрини?
Аблаҳ билурми, қиймати меҳру муҳаббатинг?

АТОЛАТ

Атолат деб дангаса ва ялқовликни айтилур. Атолат инсоннинг саодатлигини(нг) зўр офатидур. Танпарварликдан пайдо бўладургон ёмонлик майшат жиҳатидан наслга ҳам таъсир қиласур. Ҳар хил файз ва камолотдан маҳрум қилуб, кишини хор ва залил яшатмак ила баробар умр(и)ни сафолат чуқурига иргитадур. Киши ҳаёти борича, кучи еткунча чо-лишмоқға мукаллафдур. Лекин дунёда ҳар бир саъйдан мақсад бўлган самара дарҳол ҳосил бўлмайдур. Ҳалво деган ила оғиз сучимайдур. Шунинг учун саъй ва гайрат ас-ҳоби ҳар вақт жиддий ҳаракатда бўлуб, доимо саъй машруъада, сабот ва матонатда шавқ ва завқ ила давом қилурлар. Ҳар бир саъйнинг мукофот ва натижасини кўрмак мумкин бўлса ҳам, ул мукофотнинг зоҳир бўлиши, кўриниши етушган вақтдан маълум бўладур. Масалан, бир дарахтнинг меваси тўрт-беш йил тарбия қилингандан сўнг, мева етушдургони каби бир шогирднинг мактаб ва мадрасада саккиз-ён сана доимий саъй қилганидан сўнг, емиш ва ҳосилоти илмияси зоҳир ва мушоҳида ўлунур. Шунга ўхшаш ҳар ишнинг самараси бир неча вақт чолишмоқ ва саъй қилмак сўнгидан зоҳир ва ҳувайдо бўлур. Алҳосил, ялқов ва ишсизликка хўй қилғон кишилар дунё ва охиратда моддий ва маънавий саодати инсониядан маҳрум ва бебаҳра қолурлар. Расули акрам набийни муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Эй, Аллоҳ! Санга сиғинаман, қайғу ва ҳасратдан, довдираб қолув ва ялқовликдан, баҳилликдан ва қўрқоқликдан, қарз оғирлигидан ҳам одамларнинг устин бўлувиндан (сақлагайсан)», — демишлар.

Атолат душмани жондур, ёмондур,
Чақар жисмингни, бир афъи йилондур.
Магас қувгин егай ялқовлигидан,
Ари меҳнат қилур ороми жондур.
Бу дунёга киши ишловга келган,
Тузук тикмаса, косибға зиёндур.

ХАСОСАТ

Хасосат деб тамаъ ва зиллатни бўйнига юклаб, ортуқча ҳирсини дунёга қўймакни айтилур. Ҳирс ва тамаъга ифрат даражада юзтубан кетган баҳил, қанча шону ша-

раф соҳиби бўлса ҳам нафсини(нг) ёқасини фақирона бир мазаллатдан ва хорликдан кутқаролмас.

Фақир ва муҳтоҷликдан сақланмак фикри ила баҳил ва ҳасислик йўлини тутган кишилар ақл ва ирфон соҳиби саналмаслар. Зероки, ҳасислик соясида жаноби Ҳақнинг раззоқ ва халлоқи олам ўлдигини ёдларидан чиқаруб, зўр хатоларга дучор ўлурлар. Ҳасис ўлан инсон қанча зиллат ила жам қилган сарватиндан закот ва ушрини адо қилмакдан ожиз, саодати инсониядан маҳрум бўлуб, жазойи абадийга маҳкум бўлур. Ипак қурти пилла ичидаги ўралуб ҳаётини маҳв қилур. Қанча меҳнат ва машаққат ила ҳосил қилган ипагидан бошқалар фойдаланурлар. Шунга ўхшаш ҳасис инсон мол ва дунё жам қилмак ила ўралуб, овора ва саргардан бўлуб, азиз жонини бошқалар учун фидо қилур. Дунё иззатидан, ҳаёт лаззатидан бебаҳра кеткони каби вафот вақтидаги надоматидан ҳам фойда йўқдур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бор давлати ила аҳду аёлига торлик қилган кишилар ёмон кишилардур», — демишлар.

Ҳасислик бирла йигған мулку молинг,
Ҳамач¹ дек тўплаган ашё, манолинг²,
Лаҳад кирсанг, қолур ворисларингға,
Нечук кечгай сени ул кунда ҳолинг?
Китобингдан ҳисобни сан берурсан,
Халос ўлмак баиди эҳтимолинг.

РАХОВАТ

Раховат деб танпарварлик, файратсизликни айтилур. Умид ва саъйнинг энг зўр душмани раҳоватдурки, ҳиссиёти файратпарваронамизни маҳв ва барбод этар ва бир неча маъюсона фикр ва хаёлларга дучор ва гирифткор этар.

Ибн Сино ҳаким: «Саъй ва ҳаракат ила ўлмак мавти мусаммо³ дур. Раҳоват ила жон бермак ажали қазодур. Файратсизлик тирик ўлукдан иборатдур. Ўлукларнинг макони тириклар орасида эмас, тупроғ орасидадур», — демиш.

Луқмон ҳаким: «Танпарварлик умид ва муваффақият-

¹ Зиқна, ҳасис тимсоли

² Бойлик

³ Шарафли ўлим

нинг қувватини кесадурган бир мараздур. Саодати инсониядан маҳрум бўлуб, маъюсона яшамак раховат, файратсизлик асаридур», — демиш.

Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Аллоҳга сифинингиз! Фақирликдан ҳам муҳтоҷлиқдан, ҳам кишига зулм қилмакдан, ўзингизга зулм қилдурмақдан (сақланинг)», — демишлар.

Кишига дангасалик шаън-шарофатми верар?

Ялқов инсон кишига хайру саховатми верар?

«Бўлмаганларга бўлишма» — дейдилар боболариз,
Бўлса файратсиз агар, миллата хизматми верар?

АНОНИЙЯТ

Анонийят деб худбин, мутакаббир, манманликни айтилур. Манманлик жоҳилона кибру гурурдан пайдо бўладурган энг ёмон хулқларнинг биридурки, кишини ҳар ерда маъюс ва маҳжуб қилур. Керак инсон ўзини оламга тонутмасун, керак бўлса олам ўзини тонуб олсун. Бу сифат эса ёмон хулқлардан ҳузур қилган кишиларгагина мусассар бўладур. Кеккаюб ўсуб кетган дараҳт яхши мева қилмагани каби кибр ва манманликдан фазилат ҳосил бўлмас. Ахлоқи яхши инсонлар ўзларидағи фазлу камолот асарини халойиқға хушхулқлик ва тавозуъ ила кўрсатурлар. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Ибодатнинг афзали тавозуъдур», — деб, бизларга кибру манманликни қандай зиллат ва хорлик ўлдигини баён қилмишлар. Алҳосил, кибр ва манманлик балосига гирифтор бўлған кишилар қаю ерда бўлса бўлсун, дучори ажзу ҳақорат бўлурлар.

Азозил кибр қилди, бўлди шайтон,
Такаббурлик қилурми оқил инсон?
Тавозуъ пеша қил, аслингни қил ёд,
Вужудинг хок эрур, эй одамизод!

АДОВАТ

Адоват деб бировга хусумат ва душманлик қилмакни айтилур. Адоват виждонни(нг) бехузур қиласургон энг ёмон хулқлардан ўлдигини инсон яхши билса эди, ҳеч вақт азиз жонини аламлик азобга гирифтор қилмас эди.

Сүкрот җаким: «Ман душманим бўлғон бир одамга адоват қилмайман. Зероки, манинг адоватим душманимнинг хусуматини зиёда қиласур. Ман адоватга қарши дўстлик ила муқобала қилуб, хусуматни(нг) муваҳдатга айландуруб, душман кишиларни ўзумга эл қиласур», — демиш.

Афлотун җаким: «Дилдаги адоват темирдаги зангла ўшар. Занг темирни егани каби адоват қалбни азобга соладур», — демиш. Ҳазрати Муҳиддин: «Хусумат ва адоватдан қутулмоқ, бирорвга жабру зулм бўладурган ишдан эҳтиёт бўлмак, душман пайдо қиласурган ҳаракотдан эҳтиroz қилмак ила бўладур. Ман ҳеч кимга адоват қилмоқфа лузум кўрмадим, чунки ҳозиргача ман ҳеч душманга учрамадим», — демиш.

Алҳосил, ёмон хулқларнинг ёмони бўлғон адоват шундай бир ёмон сифатдурки, барча бузуғ ишларни(нг) туғуб, катта бўлуб чиқадургон ери адоватдур. Адоват эса нафсониятдан пайдо бўлур. Нафсоният эса фаришталарнинг устоди ўлан азозилга Шайтонур-рожим исмини берган шоёни эҳтиroz бир сифати замимадур. Адоват ила нафсоният икиси тарбиясиз дилга ҳосил бўладурган бир иллати жисмониятурки, бунинг биринчи иложи виждан ва инсоф узра ҳакимона тадбир ва ҳаракотимизга боғлидур. Ҳаммага очуқ ва ойдиндурки, адоват дараҳти хусумат мевасини чиқарур. Агар адоватни кесуб ташлаб ўрнига мухоласат новдаси уланса ва бу соядада муҳаббат ва улфат мевасини нишона қиласур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолони сўймаган одам хусумат ва даъвосинда қаттиғлик қиласур одамдур», — демишлар.

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб Ҳақ бизга айтди.
Зидлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан ўтуб, охир жонларга етди.

НАМИМАТ

Намимат деб сўз юритмак, чоқимчиликни айтилур. Намомлик фасод ахлоқдан тугуладургон ёмон хулқларнинг биридур. Намомлик нифоқ ва фасоднинг асоси ўлдиги учун бу ёмон сифатни ўзига маслак қиласур кишилар халқ назарида мунофиқ ёд ўлунурлар. Ики мўъмин орасида сўз юрутуб, бирини(нг) бирига душман қилуб,

ики арога нифоқ ва адсоват оташларини солуб, бир-биридан жудо ва хонавайрон қилмакни дилида зарра қадар имон ва инсонияти бор инсонларнинг вижданлари асло қабул қилмаса керак. Баъзи адсоват ва ҳасадчи кишилар бироннинг шаънида йўқ сўзларни ифтиро ва бўхтон қилуб, ул кишини(нг) қадр ва обрўсими тўкмак ва эътибордан тушурмак ниятида ҳар кимга сўзлаб юурлар. Мундай кишиларнинг шариатда шаҳодатлари мақбул эмасдур, ҳамда уйдурма сўзларининг ҳақиқати билинуб қолуб, биронга қазиган чуқурларига ўzlари йиқилуб, ҳалқ орасида чоқимчилик исми илиа ёд ўлунуб, тезгина қадр ва эътибордан тушуб қолур. Қалби пок, вижданси саломат ўлан инсон бу каби ҳийла ва тазвирдан тилини тияр. Чунки мундай фасод ахлоқға мубтало бўлган арбоби нифоқ фақат ҳалқ қошида эмас, жаноби Ҳақ назаринда ҳам суюмсиздур.

Наммом ва фийбатчи кишилар дараҳт илдизига тушган бузоғбош каби ҳалқ оросида иттифоқ ва улфатнинг ковокини кемуруб, умумий ҳалқ ва миллатнинг яшамоги учун лозим бўлган муҳаббат дараҳтини емуурлар. Бирони ёмонламак, ёлғон сўйламак, ҳақиқатни беркитмак, мудоҳана йўлиға кетмак, шаръян ҳаром бўлган фийбатни иртикоғ қилмак бўладур. Шахсий ғараз ёхуд манфаати шахсияси учун бир кишидан эшитган сўзини ўз мақсадига мувофиқ бир неча турли маънолар илиа бузуб сўйламак зўр айб ва гуноҳдир.

Ҳосили калом, ўз жинсига ёмонлик қилмак ва ёмон сўзлар илиа ёд қилмакни одат қилган кишилардан қочмак ва ҳазар қилмак лозимдур. Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Асҳобимдан бири икинчисининг сўзин кетурмасун, зероки, ман Сизга садрим саломат, қалбим роҳат ўлдигим ҳолда учрамакни суюрам», — демишлар.

Ҳукамолардан бири: «Мол ва ашё ўғриларидан кўпроқ одамлар орасидан дўстлик, улфат, муҳаббатни ўғирлайдурган одамлардан сақланмак лозимдур», — демиш.

Б а й т

Чоқимчилар бузур улфат ҳисорин,
Нифоқа ўғратур миллатни корин.
Чоқимчи тил ёмон аждар тилидан,
Солур жонға аламлик заҳри морин.
Ёмон тил минг тилим бўлғони яхши,

Сочар уммат аро кину ниқорин.
Ёмон тил соҳибининг душманидур,
Йўқотгай шаъну шавкат эътиборин.

ФИЙБАТ

Фийбат деб бир кишининг камчилик ва қусурини орқасидан сўйламакни айтилур. Фийбатни сўйламак ҳаром ўлдиғи каби эшитмак ҳам ҳаромдур. Киши ўз нафсига лаззат умиди ила бировни(нг) фийбат қилуб, этини чайнамак гуноҳ ҳам инсоният номина ярашмаган энг ёмон ахлоқи замималарданур.

Инсон бошқа гуноҳларни нафсининг лаззати учун қила-дур. Аммо фийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб фийбат қилинмиш кишининг қулогига етар. Фазаб қони ҳаракатга кирап. Фийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар. Шундай қилуб, фийбат соясида ики мусулмон орасига зўр душманлик тушар. Охири ўлумгача боруб тиралур. Шул тариқа фийбатдан туғилган адоват чўзулмоқфа оид бўлуб, душманлик зўраюб, ўз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини уздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадур-ғон миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳоли-нинг орасидан иттифоқнинг йўқалувига сабаб бўлурлар.

Алҳосил, қайси бир миллатнинг орасида бирлик кўта-рилуб, нифоқ ва адovat ҳукм сурган бўлса, ул қавмнинг инқироз дунёсига юзланганлиғи тарих саҳифаларидан маълумдур. Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Фийбатдан сақланингиз, фийбат зинодан ҳам ёмонроқдур», — демишлар.

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла фийбатдан қишу ёз.
Қулоқфа пахта тиқ, фийбат эшитма,
Шикоятчи кишига бўлма дамсоз.

ҲАҚОРАТ

Ҳақорат деб бир кишининг нафсига, иффатига тега-дурғон сўзлар ила қадр ва эътиборини тушурмак ниятида ёмон муомала қилмакни айтилур. Уламолар диний китобларда: «Ташбиҳи зино гуноҳи кабираудур — бировни ҳақорат

қилиш улуг гуноҳлардандур», — демишлар. Лекин бизларнинг орамизда хотун-қизга борушуб, бир-биримизни ҳақорат қилмак одат ҳукмиға кирмишдур. Бунинг сабаби ахлоқсизлик, гуноҳ ва савобни фарқ қилмағонимизнинг самарасидур. Ҳақорат таҳқиқ қилинган кишининг дилига ўрнашуб, шундай ёмон жароҳатларни очурки, фурсатни ғанимат топуб ўч ва интиқом олмагунча тузалмайдур. Расули акрам набийийи муҳтарам афандимиз: «Ики одам бир-бира ни сўқса, гуноҳи бошловчига бўлур. Магар қарши бўлган киши ортуқ кетса, ҳар икиси ҳам гуноҳда ўртоқ бўлурлар». Яна: «Мўъмин қариндошини сўқмак фосиқлиқ, онлар ила урушмак куфрдур», — демишлар. Шул хусусда Мирзо Бедил:

Зи ҳарфи но мулойим заҳмати дилҳо машав Бедил,
Ки ҳар жо жинси санги ҳаст, бошаດ душмани айно.

Таржимаси:

Ёмон сўзлар илан дилларга заҳмат бермагил, Бедил,
На ерда тошни жинси бўлса, бўлғай шишага душман

деб, инсонларнинг дилини шишага, ҳақорат ва ёмон сўзларни тошга ташбиҳ қилуб, ёмон сўз кишининг шиша каби нозук дилини парча-парча қиласадур, — демишлар.

ҚАРИМТАЛИК ДУНЁДУР

Мол ва дунёга мағур бўлуб, ҳар кимга ҳақорат кўз ила қараган кишилар тезгина ўzlари ҳам хор ва ҳақоратга дучор бўлурлар. Ҳақорат ва бирорни хўрламак сўз ва иш ила ўлдиги каби қалам ва ёзув ила ҳам бўладур. Баъзи адаб ва тарбиядан маҳрум муҳаррир ва шоирлар бўладики, дилларига келган нарсаларни қайтармасдан, ахлоқ ва адабни риоя қилмасдан, хулқдан ибо қилмасдан, бачча ва жувонлар шаънига мувашшахми ёки бир мўъмин биродарларининг ҳақида ҳажв ва истеҳзоми ёзуб, матбуот ва адабиёт дунёсини ифлос ва мулаввас қилмак ила баробар ўзларига ҳамсуҳбат бўладургон ўшларнинг ахлоқини бузулмоғига сабаб ва намуна бўлурлар.

Кўп ўтурма ёмоннинг суҳбатида,
Пок бўлсанг, сени қилур ифлос.
Кўр, нечук офтоб равшандур,
Хира қилса булат, кўруб бўлмас.

ЖИБОНАТ

Жибонат деб қўрқоқ ва юраксизликни айтилур. Қўрқоқ кишилар ваҳм ва хаёлот асири бўлуб, бир ишни ишламакга жасорат қилолмаслар. Қўрқоқлик энг ёмон хулқларнинг биридур. Чунки қўрқоқ кишиларнинг сўз ва ваъдаларига ишонуб бўлмагани каби йўл ва сафарда ҳам ҳамроҳ бўлмак хатодур. Зероки, юраксиз кишиларда сабр ва сабот, журъат ва матонат каби яхши сифатлар бўлмайдур.

Қўрқоқликни(нг) боши тарбиясизлик ўлдиғи каби охири ўлумдур. Бирдан бир нарсадан қўрқуб, юраги ёрулуб, ўлуб қолган қўрқоқлар ҳам бўладур. Шул хусусга биз, туркистонликлар, ҳеч аҳамият бермаймиз. Болаларимизни яхши тарбия қилмаймиз, «ана ола бўжи келвотти» деб қўрқоқ ва юраксиз қилуб ўстурамиз. Шунинг учун бизларнинг болаларимиз ҳеч нарсага жасорат қилолмайдургон, кеч бўлса уйдан эшикға чиқолмайдургон, ҳатто ўзининг соясидан қўрқодургон юраксиз бўлуб ўсадур. Булар киши бўлганда ҳам фойдалик ишларни ишловдан маҳрум бўлуб, факир ва муҳтожлиқда қолурлар. Бас, қўрқоқлик соясида ўзларига енг бўлмаган юраксиз кишилар дин ва миллатга бўй бўлолмасликлари табиийдур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Дунёлар йиғдуруб, оҳ-воҳ чекдуруб, қайғуга соладургон баҳиллик каби юраги ёрилур даражада қўрқоқлик каби эр кишида бўлгон сифатларнинг ёмони йўқдур», яна: «Қўрқоқ савдогар ҳар замон фойдадан маҳрум бўлур. Жасоратли, баҳодир савдогарларнинг доимо ризқи ортар», – демишлар.

ҲАСАД

Ҳасад деб бир одамга жаноби Ҳақ тарафиндан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилур. Фийбат, бўйтон, суизан каби ёмон хулқлар ҳасаддан туғилур.

Ҳасад ахлоқи замималарнинг энг заарлигидур. Жаноби Ҳақ Қуръони каримда «Ва мин шарри ҳосидин изо ҳасад» деб ҳосиднинг шарриндан ўзига сифинмоқни амр этмишдур. Ҳукамолар ҳасадни(нг) оташга ўхшатмишлар. «Оташ ўзидан-ўзи ёнуб кул бўлгани каби ҳасудларнинг жасади ҳасад ўти илиа эруб маҳв ва барбод бўлур», – демишлар. Ҳасаднинг ёмонлигининг сабаби Аллоҳ таолога

қаршу эътиroz ўлдифиндадур. Зероки, ҳасаднинг «Оҳ! Фалончининг мол ва давлати, иззат ва саодати манда бўлса, роҳат ва сафони ман сурсам эди», зимниндаги хаёлоти ҳарисонаси жаноби Ҳақнинг ўлчаб берган ризқига қаноатсизлигининг нишонасидур. Ҳолбуки, жаноби Ҳақ бир неъматни бировга абас ва бекорга эҳсон қилмайдур. Бунинг сир ва ҳикмати ўзининг илми азалийсига маълум шайлардандур. Банда ҳасад қилгани илиа йўқ, ёрдам қилгани илиа бор қилолмайдур.

Алҳосил, ҳасад доимо яъс ва ҳасрат орасида умргузаронлиғ қилур. Қанча молу дунёга молик бўлса, яна ҳасадиндан фароғат ва роҳат юзини кўрмасдан дунёдан кетар. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Мўмин ғибта қилур, мунофиқ эса ҳасад қилур», — демишлар.

Ғибта деб бир одамнинг даража ва молини(нг) заволини орзу қилмай, «кошки мен ҳам шундай бўлсам эди», — орзусида бўлмоқни айтилур. Ғибта эса мазмум эмас, мамдуҳ бир сифатдур.

Инсон дунёда яхши ишларга ғибта қилуб, ўрнак олуб, ўзини саодати абадияга эришдиур. Ҳазрати Али: «Ҳасад ҳосиднинг адоватиндан, кибр ва шақоватиндан пайдо бўладургон ахлоқи замимадур. Шунинг учун ҳасуд доимо азоби руҳоний ичинда яшар. Бир кишининг саодатини кўргон замон ҳасад оташига ёнар. Ҳосидга мундан қаттиф жазо бўлурми?», — демишлар.

Сукрот ҳаким: «Ҳасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароғат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчаси ул бечорани ўра олмишдур», — демиш.

Арасту ҳаким: «Дунёда ҳаммадан ҳосиднинг юки оғирдур, чунки ул бечора бутун дунёдаги шод ва масрур одамларнинг қайгуларини ўз устига юклаб юрадур», — демиш. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Ҳасад қилувчилар, сўз юриткувчилар, ғайбдан хабар бергувчилар мандан, ман ҳам онлардан эмасман», — демишлар.

Б а й т

Бутун бўлмас ҳасуднинг парча нони,

Куяр ҳосидни доим жисму жони.

Ҳасадчи хоҳ фақир ўлсун ва ё бой,

Хасад норила ёнгай устихони.
Очар доим куюб мақсуда ҳосид,
Чиқар тандан азиз руҳи равони.

КИЗБ

Кизб деб ёлғон сўзни айтилур. Ёлғончи кишиларни каззоб дейилур. Пайғамбаримиз: «Алкazzобу ло уммати» — ёлғончи менинг умматимдан эмасдур», — демишлар. Жаноби Ҳақ Қуръони каримда: «Кизбни имони йўқ кишилар сўйларлар», — демишдур. Оқил ва диёнатлик кишиларга ёлғон сўзлардан тилларини сақламак ила баробар авлодларини ёлғонга одат қилдурмасдан тарбия қилмаклари энг муқаддас вазифайи инсониятидур.

Баъзи ўғриликка одат қилғон ўғрилар бўлур эмишки, бирорвинг молини ўғирламоқфа қодир бўлмаслар, ўз молларини(нг) ўғирлар эмишлар. Шунга ўхшаш ёшлиқдан ёлғонга хўй қилғон ва ёлғондан лаззат олгон кишилар бирорни алдамак гуноҳлигини билсалар ҳам «тарки одат амри маҳол» мағҳуминча тилларини ёлғондан тиёлмаслар.

Баъзи вақтларда ўз оиласарини ҳам вайрон ва паришон қилмақдан торгинмаслар. Ҳеч бўлмаса намомлик ва мудоҳана йўлларига ики мўъмин орасига нифоқ ва адоварат солуб, ҳатто бутун бир оиласинг бузулишига сабаб бўлурлар.

Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассалам афандимиз: «Ёлғондан сақланингиз, чунки ёлғон имондан йироқдур», — демишлар. Пайғамбаримиз фақат уч ерда ёлғоннинг мубоҳлигини баён қилуб, «бири муҳораба замонида, икинчи эр ва хотунни ризо қилмоқда, учунчи ики мўъмин орасини тузатмакда ёлғон сўйлов жоиздур», — демишлар.

Б айт

Агар қилса киши ёлғонга одат,
Разолатда яшаб чекғай надомат.
Халойиқ ичра бўлмас эътибори,
Тегар бошига чўқ санги маломат.
Киминг бўлса агар ёлғончи исми,
Бу исми ўзга бўлмас то қиёмат.
Ишонмас эл ёлғончининг сўзига,
Агар бўлса сўзи кашфу каромат.

НИФОҚ

Нифоқ деб кишининг олдида бир хил, орқасидан бошқа хил сўзланадургон сўзни айтилур. Мундай сўзларни сўзловчи икиюзлама кишиларни(нг) мунофиқ дейилур. Баъзи ҳийлакор, кўрнамак, ёлғончи мунофиқлар бўлурки, манфаати шахсиялари учун сизни қурбон қилур. Ош ва нонингизни емак учун олдингизда изҳори дўстлик ва миннатдорлик қилуб, орқангиздан сирру асрорингизни душманларингизга элтуб, фийбат ва шикоятингизни қилуб, алардан ҳам ўз нафсига бир ҳисса чиқарур. Мундай мунофиқлар дўстлик ва иттифоқнинг душмани ўлдиндан дунёда иззат, охиратда роҳат юзини кўрмаслар. Ҳар вақт инсонлар орасида тўғри сўзлик, оққўнгиллик яхши кишилар ўлдиги каби мунофиқ, икиюзлик кишиларнинг бўлиши табиийдур. Шунинг учун ҳарҳолда ақл ва тажриба соясида эҳтиёт узра ҳаракат қилмак, оқ ила қорани, яхши ила ёмонни, дўст ила душмани аюрган, қалби пок, хулқи тоза, ахлоқи яхши кишилар ила ҳамишин бўлмак, икиюзлама, ахлоқсиз, ҳаром-ҳаришни фарқ қилмайдургон мунофиқлардан ҳазар қилмак ва жирканмак лозимдур.

Расули акрам набийи мұхтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бир одам икиюзлик бўлса, қиёмат кунида тили ўтдан бўлур», яна:«Қайси киши мусулмонлар орасига жудолиғ солса, биздан эмасдур», — демишлар.

БАЙТ

Мунофиқ ёд ўлунса исми покинг,
Жаҳон бўлгай жаҳими ҳавлнокинг.
Ҳаётинг ранжишу кулфатда барбод,
Тузалмас то қиёмат бағри чокинг.
Кезарсан дарбадар фурбат чекиб зор,
Белингга етмагай асло этокинг.

ТАМАЬ

Тамаъ деб бирордан бир нарса умидвор бўлмакка айтилур. Аъзо ва жавоҳирлари саломат, куч ва қувватлик кишиларга тамаъ қилмак ҳаром, ожиз ва нотавон, кучсиз кишиларга мубоҳдур.

Тамаъ балосига гирифтор бўлган кишиларда номус ва

ҳаё деган яхши сифатлар бўлмайдур. Ҳозирги замонда орамизда тамаъ нони бирла қорин тўйғузадургон кишиларнинг ҳисоби йўқдир. Агар буларнинг биридан: «Биродар сени оёқ-қўлинг бутун, танинг соғ, тамаъ қилмак санга ҳаром эмасми?» – деб савол қилинса, «Қандоғ қиласай, отабобомни(нг) касби тиланчилик эди, ман ҳам тамаъ орқасидан овқот қилурман», – деб тамаъни касбга иснод беруб, турлук-турлук баҳоналар баён қилур. Шариатда мундай кишиларга тамаъ орқасидан касб қилмаклари мамнудидир. Алҳосил, тамаъ нони ила суяги қотган, иш ва касбга бўюн қўймай, дангаса ва ялқовликка ўрганган ва одат қилган кишиларнинг ўзларидан яхшилик умиди ўлмадиги каби болаларидан ҳам яхшилик кўруб бўлмайдур. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Киши қўлинда бўлган нарсага қизиқма! Тамаъдан сақлан! Зероки, тамаъ ўзи ҳозир бир фақрдур. Намозингни адо қил! Сўнгиндан узр истарга тўғри келадургон ишлардан сақлан», – демишлар.

Б айт

Бўлмагил мубталои дучор тамаъ,
Айлар инсонни хору зор тамаъ.
Йўқ қилуб ҳиммату қаноатни,
Оладур алдан ихтиёр тамаъ.
Нони миннат учун эгур бўюнинг,
Қиладур кўзни интизор, тамаъ.
Юздан откай ҳаёу шармингни,
Файратинг куйдирар нор, тамаъ.
Ҳирси дунё қилади Қорундек,
Хотам исминг ютар мори тамаъ.

ЗУЛМ

Зулм деб бирони(нг) жонига ёки молига зарар ет-курмакни айтилур. Жаноби Ҳақ бутун ер юзидаги инсонларни ҳуқуқда мусован – баробар қилуб яратмишдур. Мансаб ва давлатга, куч ва қувватга мағрур бўлуб, биронинг ҳақиға таарруз ва тажовуз қилмак зулмдур.

Катталиктининг иззати зулм ва тааддида эмас, шафқат ва марҳаматдадур. Кичикликнинг лаззати нафрат ва қаршуликда эмас, садоқат ва ҳурматдадур. Шул хусусда Шайх Саъдий:

Фами зери дастон бехўр, зинҳор,
Батарс аз забардасти рўзгор.

Таржимаси:

Кувватсизлар ғамин еб юр ҳамиша,
Кувватликлардан этгил хавф пеша!

деб кичикларни иззат қил, катталарни ҳурмат қил, маолиндаги ҳикмат ва ибратлик шеъри балигасини сўйла-мишлар.

Дунёда мазлумнинг оҳи(дан) ўткир нарса йўқдур. Мазлумнинг дуоси ижобатга яқиндур. Кўрқмак ва ҳазар қилмак лозимдур. Боболаримиз: «Пичноқни ўзингга, оғримаса, бошқага ур», — демишлар.

Бир киши зулмнинг ёмонлигини билмак учун бошқа бир одам тарафидан ўз нафсиға қилинса, чекадургон азобини ўйласа, ёмон фанолиги очиқ маълум бўладур. Ўткан замонлардаги ҳукуматларнинг барпоси адолат ила пойдор ўлдиғи каби, инқироз ва барбоди ҳам зулм ила пойтахтга етуб ва ул золим ҳукуматларнинг тарих саҳифаларида фақат исмлари қолганлиғи ҳамманинг маълумидур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Эй бандалар! Аллоҳдан қўрқингиз, Аллоҳни исми ила онт ичаманки, бир мўъмин бир мўъминга зулм қиласа, Аллоҳ таоло қиёмат кунида ул одамдан ўч олур», — демишлар.

Б а й т

Адолат оби ҳаёту, ситам эрур зулумот,
Бу зулмат ичра киранларга йўқ ҳаёт ва нажот.
Хазон замони келса, гулистон йўқ ўлғондек,
На ерда ҳукм сурар зулм, маҳв ўлур баракот.
Харобазора дўнур зулм ила билод обод,
Яшар у манзили вайронада бойқуш, ҳашарот.
Агарчи шоҳу гадо икиси олур бир гўр,
Кафандан ўзгаға етмас бутун кучу ҳаракот.
Ўзингдан ожизу кучсизлара ситам қилма,
Кимки золим эрур, кўрмагай улуғ даражот.
Ҳазар қил оҳидан, афғонидан у мазлуминг,
Бир оҳ бирла солур бошингга бутун арасот.

Худони ёдида бўл, бўлмагил дилозори,
Элан Аллоҳингга, Ҳижрон, талаб қилуб, ҳажот.

Котиб:

Абдулманин ибн Абдулмажид (Үйғур)

БИР-ИКИ СЎЗ

Бан бу асари ноҷизонами бир неча муаллим биродарларимнинг илтижолари ила ёзмоқ ва нашр қилмоқча ғайрат ва жасорат қилмиш эдим. Алҳамдулилоҳ валманна икинчи табъина-да муваффақ ўлдум.

Чунки Туркистон мактабларида ўз шевамизда ёзилмиш муқаммал «Ахлоқ» китобининг йўқлиғи афроди миллатнинг шундай бир асарга ташна ва муҳтоҳ эканлиги, ўзум муаллимлар жумласидан ўлдигимдан манга ҳам очиқ маълум ўлди. Шунинг учун кўп вақтлар тажриба сўнгидан адиби муҳтарам Шайх Саъдий усулида ёзмоқчи, гарчи оғир иш бўлса ҳам, ўзимга муқаддас бир вазифа адо қиласоқ, бу камчиликни орадан кўтармакни муносиб кўрдим.

Ва шул мақсадга мабни ҳар бир сўзниңг охирига икимуч банд шеър ҳам ёздим ва бу ёзган шеъримни(нг) орасида баъзи арабий, форсий шеърларнинг таржима ва мазмуни ҳам кўрилур.

Маорифпарвар муаллим биродарларим мени бу асари ожизонамни илтифотсиз қолдурмай, бу хизмати ноҷизонамни кўздан кечуруб ва бундан сўнг ҳам қаламим ила нашр ўлинажақ китобларни лутфан майдони таълима кўймақ ила баробар табиий ўлан нуқсонларини танбеҳ ва танқид қилмакда ҳиммати маорифпарвароналарини бандадан дариф тутмасалар эди.

*Тошканд, Абдулла Авлоний,
таҳаллус «Ҳижрон».*

МУХТАСАР ТАРИХИ АНБИЁ ВА ТАРИХИ ИСЛОМ*

**Одам алайҳиссаломдан Муҳаммад
алайҳиссаломгача ораларинда ўтган
пайғамбарларнинг қиссалари ва зухури ислом**

*Бу китоб ибтидоий мактабларнинг учунчи ва тўртунчи
синф шогирдларина маҳсусdir.*

* Биринчи марта 1910 йилда Мунавварқори томонидан Тошкентда Ильин босмахонасида босилган. Сўнг Зокирхон Афзалов Шокирхон ўғли томонидан 1994 йилда «ФАН» нашриётида чоп этилган. Биринчи нашри асос қилиб олинди.

БИСМИЛЛАХИР РОХМАНИР РОХИМ

Ояти карима: Наҳну нақуссу алайка аҳсанал-қасаси бима авҳайна илайка ҳазал-куръана ва ин кунта мин қаблиҳи ламинал ғоғилин¹.

Маъноси: Эй Муҳаммад! Биз Куръонни санга ваҳий қилуб, қиссаларнинг гўзалини ҳикоят қиласиз, агарчи биз қисса қилмасдан илгари бул гўзал қиссалардан хабарсиз бўлсанг ҳам.

Биринчи пайғамбар

ҲАЗРАТИ ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМ

Жаноби Ҳақ одамни бор қилуб, отамиз Одам алайҳиссаломни лойдан яратуб жон берди. Фаришталарни ушбу Одамга сажда қилурға буюрди. Фаришталар сажда қилуб, иблис сажда қилмади. Шул сабабли Аллоҳ таоло даргоҳидан қувлануб, малъун ўлуб, одам болаларига душман бўлди. Сўнгра жаноби Ҳақ ҳазрат Одамнинг чап қобирғалариндан онамиз Ҳавони яротуб, икиларини жаннатга кўйуб, буғдойдан емангиз, деди. Душман шайтон бир ҳийла ила жаннатга кируг, васваса қилуб: «Агар буғдойдан есангиз, доим жаннатда қолурсиз», деб алдаб икиларин ҳам едирди. Шу сабабли жаноб Ҳақ аларни жаннатдан ерга тушириди. Ҳазрат Одам Ҳиндистонга яқин (Сарандиб) отасига², ҳазрат Ҳаво Маккай Мукаррама ёнидаги Жидда тоғига тушдилар. Ҳазрат Одам жаннатдан чиққонларига кўп вақт йифлаб, қилғон гуноҳларига тавба қилдилар. Ҳақ таоло тавбаларини қабул қилуб (Маккага бор деб) амр қилди. Маккага бориб, ҳазрат Ҳаво ила топишуб, бирга яшадилар. Онамиз момо Ҳаво ҳар туғища бир қиз, бир ўғул туғуб, фақат Шис алайҳиссаломни ёлғуз туғдилар.

Тамрин³

¹ Куръони каримнинг 12-«Юсуф» сурасидан 3-оят.

² Ҳозирги Шри Ланка (олдинги Цейлон).

³ Ҳар бир қиссага тамрин (саволлар) илова қилинган. Туширилиб қолдирилди.

ҚОБИЛ ВА ҲОБИЛ

Одам алайҳиссаломнинг Қобил ила Ҳобил исмли ики ўғиллари бор эди. Қобил ўзи бирла туғишган Иқлима исмли синглисини олмоқчи бўлди. Одам алайҳиссалом ўз шариятлари узра Ҳобилга бермоқчи бўлганларида Қобил рози бўлмади. Одам алайҳиссалом: «Икингиз ҳам Аллоҳ таолоға қурбон сўйингиз, қайсиларингизни(нг) қурбонингиз қабул бўлса, Иқлимани ул олур», – дедилар. Қурбон сўйидилар. Ҳобилники қабул бўлди, Қобил ҳасад қилуб, Ҳобилни тош бирла уруб ўлдуруб, ерга кўмди. Жаноб Ҳақ Одам алайҳиссаломни ўз болаларига пайғамбар қилуб, 10 саҳифа китоб юборди. Минг йил яшаб, жума куни вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Сарандибладир. Бир ривоятда Маккада – Абу Қубайс тоғинданғи форда дейилур. Ҳазрат Ҳаво ҳазрати Одамдан бир йил сўнгра вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Жидда тоғиндадир.

Икинчи пайғамбар **ҲАЗРАТ ШИС АЛАЙҲИССАЛОМ**

Одам алайҳиссалом вафотлариндан аввал Шис алайҳиссаломни яхши кўруб, барча болаларига подшо қилуб қўймиш эдилар. Вафотларидан сўнг жаноб Ҳақ Шис алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, 50 саҳифа китоб юборди. Шис алайҳиссалом Каъбаи муazzамани тош ва лойдан бино қилдилар. Аллоҳга осий бўлган Қобилнинг авлоди бирла урушдилар. Одам болалариндан энг аввал қилич бирла урушган ҳазрат Шисдурлар. Болалари ниҳоятда кўпайғандан сўнг тўқуз юз ўн ики ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Маккай мукаррама ёнида Абу Қубайс тоғиндадир.

Учунчи пайғамбар **ҲАЗРАТ ИДРИС АЛАЙҲИССАЛОМ**

Ҳазрати Одам болалари орасинда тўғри йўлдан чиқуб, бутларга чўқунмақ каби ёмон ишлар кўпайди. Ҳақ таоло аларни тўғри йўлга солмак учун Идрис алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, 30 саҳифа китоб юборди. Ҳазрат Идрис қавмларини тўғри йўлга солуб, халқни уламога, подшога, амирга, авомларга тақсим қилдилар. Ер юзинда

аввал кийим тиккан, қалам бирла хат ёзгон Идрис алайхиссаломдирлар. Бундан аввал Одам болалари ҳайвон терисига қоллануб юргандилар. Идрис алайхиссаломга күкларнинг асрори очилуб, жаноб Ҳақ тирик ҳолларинда юқори маконга кўтарди, ул вақт уч юз олтмиш ёшда эдилар.

Тўртминчи пайғамбар

ҲАЗРАТ НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ

Идрис алайхиссаломдан сўнг одам болалари орасинда тўғри йўлдан чиқуб, бутларга чўкунмак каби ёмон ишлар кўпайди. Жаноб Ҳақ аларга тўғри йўлни кўрсатмак учун Нуҳ алайхиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Ҳазрат Нуҳ қавмларини имонга даъват қилдилар, фақат уч ўғиллари или саксон киши имон келтурди. Бошқаларига насиҳат қилсалар изо ва жафо қилдилар. Аларни имонлариндан умид узуб, жафоларига сабр қилолмай, дуоибад қилдилар. Дуолари қабул бўлуб, Аллоҳ тарафиндан: «Кема яса», – деб ваҳий келди. Нуҳ алайхиссалом кемани бир холи ерда тайёр қилғонлариндан сўнг тўфон аломатлари пайдо бўлди. Ҳазрат Нуҳ мўминларни олуб, ҳам ҳар хил ҳайвонлардан бир жуфт олуб, кемага тушдилар. Ём исмли ўғиллари: «Ман тоғта чиқуб қутулурман», – деб турган замонда бир тўлқун пайдо бўлуб ҳалок қилди. Бутун ер юзи сув бирла тўлди, сув баланд тоғлардан ҳам ошуб, ер юзиндаги барча инсонлар ва ҳайвонлар ҳалок бўлдилар. Тўфон олти ой давом этуб, сўнгра сувлар камайди. Нуҳ алайхиссаломни кемалари Эронистонда(ги) Қорабоғ деган ерда (Жуди) исмли тоғда тўхтади. Кемада уч ўғиллариндан бошқа инсонлар ҳалок бўлдилар. Ҳозирги инсонлар ҳазрат Нуҳнинг (бу) уч ўғиллариндан тарқалди. Хом исмли ўғилларидан ҳабаш ва занжийлар, Сом исмли ўғилларидан араб, форс ва рум қавмлари, Ёфас исмли ўғилларидан турк, тотор, мўғул ҳалқлари тарқалди. Шунинг учун Нуҳ алайхиссаломни икинчи Одам дейилур. Нуҳ алайхиссалом минг йилча умр кўруб, тўфоннинг уч юз эллигинчи йилинда вафот бўлдилар.

Бешинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ҲУД АЛАЙҲИССАЛОМ

Тўфондан сўнгра (Яман) вилоятинда (Ҳазрамавт) атрофинда Аҳқоғ деган ерда Од қавми пайдо бўлуб, шаҳар-

ларини обод қилуб, ниҳоятда маҳкам иморатлар солдилар. Бу қавм ҳам тўғри йўлдан чиқуб, бутларга ибодат қилур эдилар. Жаноб Ҳақ бу қавмга Ҳуд алайҳиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Ҳазрат Ҳуд алайҳиссалом қавмлари ни имонга даъват қилдилар. Мўъжизалар кўрсатдилар. Ниҳоятда оз киши имон келтуруб, бошқалари ширк ва залолатда қолдилар. Сўнгра уч йил қаҳатчилик бўлуб, шаҳар ва боғларнинг сувлари тўхтади. Хотунлари етти йил бола туғмади. Барча ҳайвонлар ўлуб битди. Буларни кўруб ҳам имон келтурмадилар. Жаноб Ҳақ ул қавмни «сарсар» исмли шамол бирла ҳалок қилди. Ҳазрат Ҳуд мўминлар ила Маккаи мукаррамага боруб, умрларини тоат ва ибодатда кечурдилар. Қабри шарифлари Маккаи мукаррама шаҳринадидир.

Олтинчи пайғамбар **ҲАЗРАТ СОЛИҲ АЛАЙҲИССАЛОМ**

Од қавмидан сўнг Шом ила Ҳижоз орасинда Ҳожар деган ерда Самуд қавми пайдо бўлди. Булар ҳам Од қавми каби тоғларни, тошларни тилуб, мустаҳкам уйлар солдилар. Лекин тўғри йўлдан чиқуб, бутларга ибодат қилдилар. Жаноб Ҳақ буларга Солиҳ алайҳиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Солиҳ алайҳиссалом ҳақ динга даъват қилдилар. Ниҳоятда оз киши имон келтуруб, бошқалари ширк ва залолатда қолдилар. Бир куни мушриклар: «Пайғамбар бўлсангиз, шул тош ичиндан болалик тева чиқаринг», дедилар. Солиҳ алайҳиссалом дуо қилдилар. Аллоҳнинг амри ила ул тошдан болалик тева чиқди. Кофиirlар ул теванинг онасини сўйдилар. Боласи яна шул тош ичига кириб кетди. Бу мўъжизани кўруб ҳам мушрикларнинг озлари имон келтурдилар. Сўнгра Жаноб Ҳақ ул қавмни кўқдан бир овоз юборуб, ҳалок қилди. Солиҳ алайҳиссалом мусулмонлар ила Маккаи мукаррамага боруб, умрларини тоат ва ибодат ила ўткардилар.

Еттинчи пайғамбар **ҲАЗРАТ ИБРОҲИМ АЛАЙҲИССАЛОМ**

Ҳазрат Нуҳнинг болалари аввал Ироқ шаҳринда туруб, сўнгра Фурот наҳрига яқин Бобил шаҳрини бино қилдилар. Ичлариндан бир тоифа чиқуб, Дажла наҳри лабин-

да Мұсул шаҳрига яқын Найнаво шаҳрини бино қилдилар. Сүнгра Найнаводан бир тоифа чиқуб, Найнавони пойтахт қилуб, күб шаҳарларни олғонларида Калдони тоифаси пайдо бўлуб, ниҳоятда тез қувват топдилар. Лекин тўғри йўлдан чиқуб, юлдузларга ибодат қилдилар. Жаноб Ҳақ аларни тўғри йўлга солмак учун, Иброҳим алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, ўтгуз саҳифа китоб юборди. Ҳазрат Иброҳим қавмларини ва Бобил ҳокимини имонга даъват қилдилар. Намруд Иброҳим алайҳиссаломга ишонмасдан, бир улуф ўт ёқдируб, Иброҳим алайҳиссаломни ўтга ташлади. Аллоҳ таоло пайғамбарни куйишдан сақлаб, ўтни бир яхши гулзор қилди. Бу мўъжизани кўруб, баъзилари имон келтурдилар. Иброҳим алайҳиссалом аҳли байтлари¹ бирла Ҳарон тарафига, андин Шомга, андин Маккага боруб, ўғиллари Исмоил алайҳиссалом ила Каъбаи муаззамани бино қилдилар. Хатна қилмак, тирноқ олмак, мўйлаб олмак, мисвок қилмак, мусофирларни иззат қилмак ҳазрати Иброҳимнинг суннатлариндандир. Қабри шарифлари Куддуси шарифга яқын Халилур-Раҳмон деган ердадир.

Саккизинчи пайғамбар ҲАЗРАТ ЛУТ АЛАЙҲИССАЛОМ

Лут алайҳиссалом ҳазрат Иброҳимни қариндошларидирлар. Иброҳим алайҳиссалом ила бирга Мисрга, андин Шомга бордилар. Фаластинга келганларида жаноб Ҳақ (у кишини) Садум халқига пайғамбар қилди. Садум халқи бу замонғача Одам болалари қилмагон фисқ-фужурларни қилур эдилар. Лут алайҳиссалом аларни тўғри йўл ила ҳақ динга даъват қилуб, ёмон ишларини ташлатурга ҳаракат қилдилар. Қавмлари насиҳатларига қулоқ солмай, қабоҳат ва ёмон ишларда давом қилдилар. Ҳазрат Лут Аллоҳга муножот қилуб: «Ё Раб, мани бу золимлардан қутқар», – дедилар. Жаноб Ҳақ ул қавмни бошларига тошлар ёғдуруб, зилзила бирла шаҳарларин остун-устун қилуб, ҳалок қилди. Лут алайҳиссалом мўминлар ила Маккага боруб, Иброҳим алайҳиссалом ёнларида ибодат ила умр кечурдилар.

¹ Уй ичи билан

Түқузинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИСМОИЛ АЛАЙҲИССАЛОМ

Исмоил алайҳиссалом Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғлидирлар. Иброҳим алайҳиссаломни(нг) хотунлари Сора бола туғмас эди. Шояд боласи бўлса, деб Ҳожар исмли канизакни Иброҳим алайҳиссаломга берди. Ҳожардан Исмоил алайҳиссалом туғилдилар. Сора буларни кўра олмади. «Бирга турарга сабрим қолмади», — деб Иброҳим алайҳиссаломга арз қилди. Иброҳим алайҳиссалом Ҳожар ила Исмоил алайҳиссаломни Маккага элтуб қўйдилар. Исмоил алайҳиссалом Маккада ўсдилар. Ямандан келган Жархум қабиласи Макка атрофинда турар эдилар. Исмоил алайҳиссалом алар бирла қатнашуб, алардан қиз олдилар. Ўн ики болалари бўлди. Ҳазрат Исмоил иброний¹ бўлсалар ҳам арабча сўзлашур эдилар. Шул сабабли бу кишининг авлодларини «араби мустаъриба»² дейилди. Жаноби Ҳақ Исмоил алайҳиссаломни Ямандаги амолиқа тоифасига пайғамбар қилуб юборди. Оталарининг шариатлари узра қавмларини эллик (50) йил имонға даъват қилдилар, авлодлари кўпайди. Ҳар ерга борсалар, голиб бўлдилар. Амолиқа тоифасини(нг) тургон ериндан қувуб чиқордилар. Юз ўтгуз тўрт ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шаrifлари Ҳижр деган ерда, оналари Ҳожар ёниндадир.

Ўнинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИСҲОҚ АЛАЙҲИССАЛОМ

Ҳожардан Исмоил алайҳиссалом туғилгон замонда Сора ниҳоятда маъюс бўлмиш эди. Жаноб Ҳақ қарифон вақтларида Исҳоқ алайҳиссаломни берди. Исҳоқ алайҳиссалом оталарига ниҳоятда ўхшар эдилар. Жаноб Ҳақ Шом ва Канъон халқларига пайғамбар қилуб юборди. Исҳоқ алайҳиссаломнинг Иъса ва Яъқуб исмли ики ўғиллари бўлди. Иъса Исмоил алайҳиссаломнинг қизларини олуб, авлодлари кўпаюб, Рум вилоятини ёйилдилар. Ҳозирги Рум халқи Иъса авлодидандурлар. Яъқуб алайҳиссалом отала-

¹ Яхудий

² «Араби мустаъриба» аслида араб бўлмай, арабликни бошқадан олуб араб бўлувчи деган сўздир (*Авлоний изоҳи*).

рининг юрти Канъонда қолуб, лақаблари Истроил бўлди. Шунинг учун авлодларига бани Истроил дейилди.

Исҳоқ алайҳиссалом юз йигирма ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Куддуси шариф яқинида Халилур-Раҳмон деган ерда, оталари Иброҳим алайҳиссалом ёнларида дур.

Ўн биринчи пайғамбар **ЯҶУБ ВА ЮСУФ АЛАЙҲИМОССАЛОМ**

Ҳазрат Яъқубнинг ўн ики ўғуллари бор эди. Ҳаммасиндан ҳазрат Юсуфни ортуқ суръ әдилар. Ҳазрат Юсуф туш кўруб, оталарина «ўн бир юлдуз, офтоб ва ҳам ой манга сажда қилди», – дедилар. Ҳазрат Яъқуб билдиларки, ўн бир юлдуз ўн бир оғаларига, офтоб пайғамбарликларига, ой давлатларига ишоратдур. «Юсуф, ўғлум! Бу тушингни оғаларингга айтма, душман бўлурлар. Жаноб Ҳақ санга пайғамбарлик ва зўр давлат берур», – дедилар. Оғалари тушни эшилдилар. Ҳазрат Юсуфга ҳасад этуб, баъзилари ўлдурмоқ, баъзилари холи ерга ташламоқ бўлуб, охирда қирга ташларга қарор бердилар. Оталариндан сўраб, қирга олиб боруб, қудуқфа ташладилар, йўлда бир бўрини бўғизлаб, қонига Ҳазрат Юсуфни(нг) кўйлакларини булғаб, оталариға ёлғондан: «Юсуфни молларимиз олдиға қўйуб овға кетсан, бўри еб кетубдур», – деб йиғлашиб келдилар. Ҳазрат Яъқуб сабр этдилар. Сўнгра оралариндан бирлари ҳазрат Юсуфга таом олиб борсалар, ҳазрат Юсуфни карвонлар қудуқдин чиқарубдур. Бу ҳолни бошқалариға хабар берди. Келишиб ҳазрат Юсуфни: «кулимиз», деб ниҳоятда оз баҳоға карвонларға сотдилар. Ҳазрат Юсуф карвонлар билан Мисрға келдилар. Карвондин Мисрнинг молия вазири Азиз сотиб олди. Фарзанди йўқ эди, ўзиға фарзанд этуб, хотуни Зулайҳоға: «Буни эъзоз-икром қил», деб топшурди. Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломға ошиқ бўлди. Бир куни бир уйга олиб кируб, эшикларни беркитуб: «Қани, тайёр бўлингиз!» – деди. Ҳазрат Юсуф: «Сақлан! Аллоҳ золимларға нажот бермас», – деб қочдилар. Зулайҳо ҳазрат Юсуфни бўхтон ила зинданға солдирди. Зинданда ики қул бор эди, бири подшонинг шарбатчиси, бири нончиси эрди. Алар туш кўрдилар. Таъбирин ҳазрат Юсуфдан сўрдилар. Ҳазрат Юсуф: «Бирингиз қутулурсиз, икинчингиз осилурсиз», – дедилар. Айтганларидек бири кутулади,

икинчиси осилди. Ҳазрат Юсуф зинданда етти йил қолдилар. Бир вақт Миср подшоҳи бир туш кўрди, таъбирчилари таъбирдан ожиз ўлдилар. Шарбатчининг ёдига ҳазрат Юсуф алайҳиссалом тушди. Боруб подшоҳнинг тушини сўради. Ҳазрат Юсуф: «Мисрда етти йил тўқлик, етти йил очлик бўлур», — дедилар. Бу таъбирларин подшоҳга еткурди. Подшоҳ ҳазрат Юсуфни олдурууб келди. Бу сабаб-ла ҳазрат Юсуф зиндандин чикуб, подшоҳ ила сўйлашдилар. Азиз ўлган эди. Подшоҳ (ўрнига ҳазрат Юсуфни) вазир этуб, Зулайҳони никоҳлаб берди. Ҳазрат Юсуфнинг таъбирлари баайна¹ келди. Тўқлик йилида омборларни ғаллаға тўлдурдилар. Очлиқ йилинда ҳар тарафдан кишилар ғаллаға келдилар. Ҳатто Канъондан ҳам ўн оғалари келдилар. Оғалари Юсуфни танимадилар. Ҳазрат Юсуф оғаларини танидилар: «Қай ердин келдингиз, кимни ўғлисиз, неча қариндошсиз?» — деб сўрадилар. Оғалари: «Канъондан келдук, ҳазрат Яъқуб ўғулларимиз, ўн ики қариндош эдук. Биримиз қирда ҳалок бўлди, биримиз отамиз ёнларида қолди», — дедилар. Ҳазрат Юсуф ўзларин билдири масдан эъзоз-икром ила ғалла беруб, Бинямин учун ҳам ғалла бердилар. «Икинчи келишингизда қариндошингизни келтурингизлар, бўлмаса ғалла йўқ», — деб жўнатдилар. Икинчи келишларинда Биняминни олиб келдилар. Юсуф алайҳиссалом Биняминни бир ҳийла ила олуб қолдилар. Оғалари бу ҳолни оталариға боруб айтдилар. Отали сабр қилдилар. Оғаларин Мисрға яна юбордилар. Ҳазрат Юсуф ўзларин бу мартабада тонитуб, кўйлакларин бериб юбордилар. Отали жудолиг оташи бирла кўр бўлғон муборак қўзларига суртдилар, очилди. Сўнгра Мисрға боруб, Ҳазрат Юсуф ила ўн етти йил умр кечуруб, вафот этдилар. Васиятлари узра Канъонға оталари Исҳоқ алайҳиссаломни(нг) ёнларига кўмудилар. Ҳазрат Юсуф оталариндан эллик тўрт йилдан сўнгра бир юз йигирма беш ёшларида вафот ўлуб, Мисрда омонатан қолдилар.

Ўн икинчи пайғамбар ҲАЗРАТ АЙЙУБ АЛАЙҲИССАЛОМ

Исҳоқ алайҳиссаломнинг Иъса исмли ўғулларининг наслиндан Аййуб алайҳиссалом туғулдилар. Жаноб Ҳақ Аййуб алайҳиссаломга ниҳоятда кўб мол ва кўб фарзанд-

¹ Тўғри

лар беруб, имтиҳон учун болаларини ўлдуруб, молларини ҳалок, уйларини хароб қилди. Ўз нафсларига ҳам ниҳоятда бир ёмон касал берди. Баданлари эруб, куртлар пайдо бўлди. Танларинда гўшт деган нарса қолмади. Бу балоларнинг бар-часига сабру таҳаммул қилдилар. Охирида жаноб Ҳақ шифо беруб, саломатландилар. Аллоҳ таоло мол ва фарзандларини аввалгидан зиёда қилуб берди. Чеккон машаққатларининг ажри ва мукофотини кўруб, тўқсон ёшлирида вафот бўлдилар. Бу зоти шарифнинг Бишр исминда бир ўгуллари дунёга келуб, ўринларига пайғамбар бўлуб, бу зот ҳам тездан дорулфанодан дорулбақоға риҳлат қилдилар.

Ўн учунчи пайғамбар **ҲАЗРАТ ШУҶАЙБ АЛАЙҲИССАЛОМ**

Ҳазрат Лут авлодиндан Шуҷайб алайҳиссалом дунёга келдилар. Жаноб Ҳақ Мадян ва Эка халқига пайғамбар қилуб юборди. Шуҷайб алайҳиссаломнинг тиллари ширина, сўзлари таъсирик бўлса ҳам қавмларига таъсирик қилмади. Имон кетурмадилар. Жаноб Ҳақ Эка халқига иссиғлик юборди. Иссиғ етти кун давом этди. Ҳамма жилға ва бу-лоқлар қайнади. Сўнгра бир булат пайдо бўлди, ҳамма халқ иссиғдан қочуб, булат остига йиғилғонларида, бир ўт пайдо бўлуб ҳалок қилди ва Мадян аҳли ҳам бир овоз ила Маккага боруб, қолган умрларин ибодатда кечурдилар. Ики юз йилдан ортуғроқ яшаб вафот бўлдилар.

Ўн тўртинчи пайғамбар **ҲАЗРАТ МУСО АЛАЙҲИССАЛОМ**

Яъқуб алайҳиссаломнинг лақаблари Исройл ўлуб, авлодларига бани Исройл¹ дейилур. Мусо алайҳиссалом бани Исройлдан Умрон исмли кишининг ўғлидирлар. Бани Исройл Ҳазрат Юсуф замонларида Мисрга бордилар. Мисрнинг асли халқи қибтийлар ўлуб, санамларга ибодат қилур эдилар. Бани Исройлга душманлик қилуб, ҳақоратлар ила оғир мاشаққат ишларни ишлатар эдилар. Боболарининг юрти Канъонга кетар бўлсалар, йўл бер-

¹ Бани Исройл ўн ики қабила ўлуб, ҳар қабила Яъқуб алайҳиссаломнинг бир ўғилларина мансубдир. Бу ўн ики қабилага бирдан «Асботи бани Исройл» дейилур (*Авлоний изоҳи*).

май, асорат занжиринда тураг эдилар. Бир кун гойибдан хабар бергувчилар Миср подшоҳи Фиръавнга бани Исройлдан бир бола туғулуб, санинг давлатингни инқизозига сабаб бўлур дедилар. Фиръавн бани Исройлдан туғулгон болаларни ўлдирмакка буюрди. Жаллодлар ахтаруб ўғул болаларни ўлдира бошладилар. Шул вақт Мусо алайҳиссалом туғулдилар. Оналари қўрқуб сандуқфа солуб, «Аллоҳ ҳофиз» деб Нил дарёсига отдила. Оқиб боргандарида Фиръавннинг хотуни Осиё тутуб олди. Кўрдик, чиройлик бир боладир: яхши қўруб, ўзига бола қилуб олди. Эмизмак учун сут оналар¹ кетурди. Ҳеч бирин эмчакин олмай, ўз оналарин кетурғонда эмдилар. Оналари ўзларин билдирамай, Фиръавн уйинда тарбия қилдилар. Катта бўлуб, кўчада юргонларинда қўрдиларки, қибтийлардан бири бани Исройл бирла урушуб турубдир. Мусо алайҳиссалом қибтийнинг кўксина бир мушт ургонларида жони чиқди. Шул сабабли Фиръавндан қўрқуб, Мадян шаҳрига боруб, Шуъайб алайҳиссаломнинг қизи Сафурони никоҳлаб олуб, Мадянда ўн йил турдилар. Сўнгра Мисрга аҳли аёллари ила жўнадилар. Йўлда Тур тоғига етгонларида Аллоҳ таоло ила сўзлашув, асо ва яди байзо каби мўъжизалар ила укалари Ҳорун алайҳиссаломни ҳам пайғамбар қилди. Жаноб Ҳақ икиларини Мисрда давои худолик қилғон Фиръавнни қавмлари ила ҳақ динга даъват қилурга буюрди. Мисрга боруб, Фиръавнни имонга даъват қилганларида мўъжиза талаб қилди. Асоларини ташладилар, зўр аждаҳо бўлуб, Фиръавнни тахти ила ютарга ҳаракат қилди. Фиръавн: «Ё Мусо! Сабр қилингиз!» деди. Кўлга олдилар, яна асо бўлди. Фиръавн бунга ҳам инонмай, сеҳрчиларни(нг) йифуб, аждаҳолар қилдируб, ҳазрат Мусонинг йўлларига қўйди. Ҳазрат Мусо асони ташладилар, яна аждаҳо бўлуб, сеҳрчиларнинг аждаҳоларини ютуб йўқ қилди. Бу мўъжизани кўруб, барча сеҳрчилар имон келтурдилар. Фиръавн имон келтирмасдан сеҳрчилардан ғазаблануб: «Сиз Мусо ила бирлашдингиз, қўл-оёқларингизни кесуб, хурмо шохларига осарман», – деди. Сўнгра Мусо алайҳиссалом Шоб денгизининг лабига боруб, асони денгизга урдилар, сув ёрулуб йўл очилди. Бани Исройл ўтмакда эдилар. Фиръавн

¹ Эмузукли хотинлар, дейилмоқчи.

ҳам орқаларидан келуб, дарёга кирди. Бани Исроил чиққан замон йўллар бекилди. Фиръавн аскари бирла гарқ бўлди. Бу сабаб ила Мусо алайҳиссалом душманларига ғолиб бўлдилар. Канъоннинг катта шаҳарлари Ариҳо, Наблус, Куддус шаҳарлари бўлуб, бани Исроилга Ариҳога кирмак учун жабобира халқи бирла урушмоқ лозим бўлди. Бани Исроил жабобира ила жанг қилмаймиз, деб кетларига қайтдилар. Мусо алайҳиссалом дуойи бад қилдилар. Бани Исроил қирқ йил Тиҳ саҳросинда қолдилар. Қавмларини Ҳорун алайҳиссаломга топшуруб, ўзлари Тур тондига боруб, жаноб Ҳақ бирла сўзлашдилар. Ҳақ таоло Таврот исмли китоб юборди. Турда юргонларида бани Исроилдан Сомирий деган бир мунофиқ чиқуб, бани Исроили Ҳорун алайҳиссаломга итоат қилдурмасдан, бир бузоқ суратига чўқунтириди. Мусо алайҳиссалом Таврот или Турдан келуб кўрдиларки, бани Исроил бузоқча чўқунурлар. Ниҳоятда аччиғлануб, суратни дарёга отдилар. Қавмларига Тавроти шарифни ўргатуб, эътиқодларини(нг) жадид қилгонларидан сўнгра Ҳорун алайҳиссалом вафот бўлдилар. Мусо алайҳиссалом ҳам бани Исроилни Юшаъ¹ алайҳиссаломга топшуруб, юз йигирма ёшларида вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Канъонга яқин Тиҳ саҳросиндадир.

Ўн бешинчи пайғамбар **ҲАЗРАТ ЮШАЪ АЛАЙҲИССАЛОМ**

Юшаъ алайҳиссалом бани Исроилни чўлдан чиқоруб, Шария йилғасининг лабига кетуруб, кўприк ва кемасиз ҳолда мўъжиза ила сувдан олуб ўтдилар. Боболарининг ватани асли бўлғон Канъонга келдилар. Ҳазрат Мусо Мисрдан чиққонларида Ҳазрат Юсуфнинг жасадларин бирга олуб Тиҳ саҳросига кетуруб, вафотларинда Юшаъ алайҳиссаломга топширмиш эдилар. Ҳазрат Юсуф жасадларини биродарлари тарафиндан сотилган ерга дағн қилдилар. Юшаъ алайҳиссалом Шоми шарифга ҳам молик бўлуб, йигирма саккиз йил бани Исроилни идора қилуб, бир юз ўн ёшларинда вафот бўлдилар.

¹ Юшаъ алайҳиссаломдан сўнг Ашмуил алайҳиссалом пайғамбар бўлдилар. Бунлари «Ҳуккоми бани Исроил» дейилур.

Ўн олтинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ДОВУД АЛАЙҲИССАЛОМ

Бани Исроил Амолиқа тоифаси бирла урушмак бўлуб, Ашмуил алайҳиссаломдан ўзларига бир раис сўрадилар. Ашмуил алайҳиссалом Толутни тайин қилдилар. Толут аскар бирла Фаластинға боруб, Амолиқа аскари бирла урушди. Толут аскариндан Довуд алайҳиссалом Амолиқанинг раиси Жолутни ўлдирдилар. Бу сабаб ила Довуд алайҳиссалом шуҳрат топуб, қадру эътиборлари ортмоқда эди. Толут ҳасад қилуб, ўлдирмак бўлғонда қочиб қутулдилар. Сўнгра бир муҳоробада Толут вафот бўлди. Бани Исроилдан ўн бир қабила Толутнинг ўғлига, бир яхудо қабиласи Довуд алайҳиссаломга тобеъ бўлди. Ашмуил алайҳиссаломдан сўнг жаноб Ҳақ Довуд алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, «Забур» исмли китоб юборди. Бани Исроилни ҳаммасини ўзларига тобеъ қилуб, Қуддуси Шарифни пойтахт қилуб, Ҳалаб, Аммон, Насбин каби кўп мамлакатларни идора қилдилар. Ҳазрат Довуд ниҳоятда хушвоноз эдилар. Забури шарифни ўқигонларинда эшияткон кишилар бехуш бўлуб қолур эдилар. Муборак қўлларинда темур мум каби эрур эди. Байтул-муқаддас¹ биноси бошлаб тамом қилолмасдан қирқ йил ҳукумат суруб, ҳазрат Мусо вафотлариндан беш юз ўттиз йил сўнгра етмиш ёшларинда вафот бўлдилар.

Ўн еттинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ СУЛАЙМОН АЛАЙҲИССАЛОМ

Сулаймон алайҳиссалом оталари каби ҳам ҳукмдор, ҳам пайғамбар бўлдилар. Оталарининг васиятлари узра Қуддуси шарифда Байтул-муқаддаснинг биносини етти йилда тамом қилдилар. Шарқ, Фарб тарафларидағи ҳукуматларни ўзларина тобеъ қилдилар. Ямандан Билқис исмли хотун подшо ҳам келуб тобеъ бўлди. Қирқ йил подшолик қилуб, олтмиш ёшларинда вафот бўлдилар.

¹ Байтул-муқаддас Қуръони каримда Масжидул-Ақсо деб зикр қилинган муборак уйнинг исмидур.

Үн саккизинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИЛЁС АЛАЙХИССАЛОМ

Сулаймон алайхиссаломдан сўнг бани Исроил ики синфга бўлинуб, бири яхудойи, иккинчиси исроилий, ўлуб, тўғри йўлдан чиқуб Баъл исмли санамга чўқунмақда эдилар. Ҳақ таоло буларга Илёс алайхиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Илёс алайхиссалом қавмларига насиҳат қилуб, мўъжиза кўрсатуб, имонга даъват қилдилар. Қавмлари инонмасдан изо ва жафолар қилдилар. Ночор Илёс алайхиссалом ичлариндан чиқуб, бир тоғда танҳо турдилар. Жаноб Ҳақ мамлакатлариндан баракатни кўтарди, қаҳатлик бўлди. Қавмлари Илёс алайхиссаломни излаб топуб, тавба қилдилар. Илёс алайхиссалом дуо қилдилар. Аллоҳ балони кўтарди. Қавмлари яна кофир бўлдилар. Илёс алайхиссалом қавмларининг имониндан умид узуб, такрор ичлариндан чиқуб кетдулар.

Үн тўқузинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ АЛИЯСАҶ АЛАЙХИССАЛОМ

Илёс алайхиссаломнинг ўрнига АлйасаҶ алайхиссалом ўтуруб, халқни ваъз ва насиҳат ила тўғри йўлга солмакни ҳаракатинда бўлдилар. Жаноб Ҳақ АлйасаҶ алайхиссаломга пайғамбарлик беруб, бани Исроилни Ҳазрат Мусонинг шариатлари узра имонга даъват қилурга буюрди. Қавмларини(нг) кўб замон ислоҳ қилмак учун ҳаракат қилдилар. Лекин қавмларига сўзлари таъсир қилмай, баъзилари мусулмон бўлсалар ҳам яна кофир бўлдилар. Охирида жаноб Ҳақ бошларига Осурийа давлатини(нг) юборди. Кўб вақтлар асорат занжиринда қолдилар.

Йигирманчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ЮНУС АЛАЙХИССАЛОМ

Жаноб Ҳақ Юнус алайхиссаломни Найнаво халқига пайғамбар қилуб юборди. Қавмларини имонга даъват қилганларинда ики кишидан бошқа имон кетурмади. Қавмларига Аллоҳ тарафиндан азоб келишини сўзлаб, ўzlари оралариндан чиқуб, Дажла нахрин лабига боруб, кемага тушдилар. Кемачилар кемани юрутмоқчи бўлғонларинда кема

юрмади. Кемадаги кишилар ичимизда гуноҳли киши бор, шунинг учун юрмас, деб қуръа солғанларида қуръа Юнус алайҳиссаломга чиқди. Юнус алайҳиссалом Аллоҳ амрин ташлаб, Найнаводан чиққанлари зўр гуноҳ бўлғонлиқин билуб, ўзларин дарёга отдилар. Дарҳол бир катта балиқ ютди. Юнус алайҳиссалом балиқ қорнида тавба қилдилар. Жаноб Ҳақ тавбаларни қабул қилди. Балиқ қорнидан четга чиқориб ташлади. Танлари балиқ қорнида ниҳоятда нафисланмиш эди. Жаноб Ҳақ янги қувват ато қилуб, яна Найнаво аҳолисига юборди. Юнус алайҳиссалом кемага тушган кунлари Найнавони қоронгулиқ босуб, қавмлари тавба тефаси деган ерга боруб, тавба қилмиш. Жаноб Ҳақ тавбаларини қабул қилмиш эди. Юнус алайҳиссалом келуб, қавмларини имонга даъват қилдилар. Қавмлари Юнус алайҳиссалом кўрсатган тўғри йўлдан айрилмадилар.

Йигирма биринчи пайғамбар ҲАЗРАТ АШЬИЁ АЛАЙҲИССАЛОМ

Юнус алайҳиссаломдан сўнг бани Исроил орасинда санамларга ибодат қилмак каби ёмон ишлар пайдо бўлди. Ашъиё алайҳиссалом қавмларига дунё ва охират азобин баён қилуб, ёмон ишларинда давом қилсалар, ўзларига халос йўқлиғин маълум қилдилар. Тездан Исо алайҳиссалом келувларин ва Мұхаммад саллаллоҳу алайҳи васаллатнинг сифатларин ва бани Исроил ўзларига келгон пайғамбарларга ишонмасдан изо ва жафо қилғонларин, жаноб Ҳақ ҳар бир қавмни(нг) бир бало юборуб, ҳалок қилғонин баён қилғонларинда бадбаҳт халқ тўғри сўзига ишонмай, ул зоти шарифни шаҳид қилдилар.

Йигирма икинчи пайғамбар ҲАЗРАТ УЪЗАЙР ВА ДОНИЁЛ АЛАЙҲИМОССАЛОМ

Бани Исроилни фисқу фужурда давом қилувлари, устларига юборилган пайғамбарлариға жафо қилувлари, бошлиларига бало бўлуб, жаноби Ҳақ Бобил шахрининг подшоҳи Бухтуннасрни устларига юборди. Бухтуннаср бани Исроил давлатини бузуб, Куддуси шарифни олуб, Байтул-муқаддасни ҳароб қилуб, бани Исроил уруғларини асир қилуб, Бобилга кетурди. Аларнинг орасинда ҳазрат Уъзайр

ила Дониёл алайҳимоссаломлар ҳам бор эдилар. Бани Исроил бир неча вақт Бобилда асир қолуб, Калдония¹ давлатининг инқирозидан сўнг асирикдан кутулуб, ўз мамлакатларига келуб, Байтул-муқаддасни янгидан бино қилдилар. Тавроти шариф ёдлариндан чиқмиш эди. Таврот нусхалари Бухтуннаср тарафиндан ўтга ёқилмиш эдигиндан бир нусха ҳам қолмамиш эди. Уъзайр алайҳиссалом Тавротни ёддан ўқуб, ёздуруб тарқатдилар.

Йигирма учунчи пайғамбар ҲАЗРАТ ЗАКАРИЁ АЛАЙҲИССАЛОМ

Закариё алайҳиссалом ҳазрат Сулаймон наслиндан ўлуб, Байтул-муқаддасдан курбонлиқ қилмак, Таврот ёзмак каби ишларга раис эдилар. Жаноб Ҳақ пайғамбарлик юборди. Фарзандлари йўқ эди. Хотунлари Айсоғ ниҳоятда қаригани сабабли, бола туғув эҳтимоли ҳам йўқ эди. Жаноб Ҳақнинг инояти бирла бир кун Жаброил алайҳиссалом келуб, Айсоғдан Яҳё исмли бир ўғул туғулишини хабар бердилар. Сўнгра Яҳё алайҳиссалом дунёга келдилар. Закариё алайҳиссалом яхудийларнинг бўхтон² ва ҳужуминдан қочуб, борганинда бир дараҳт ёрулуб, ичига бекингланларида, дараҳт бирла кесуб шаҳид қилдилар.

Йигирма тўртинчи пайғамбар ҲАЗРАТ ЯҲЁ АЛАЙҲИССАЛОМ

Яҳё алайҳиссалом Закариёнинг қариган ҳолларида дунёга келуб, оталариндан сўнг жаноб Ҳақ пайғамбарлик юборди. Ҳазрат Яҳё қавмларини Мусо алайҳиссаломнинг шариатлари узра имонга даъват қилмақда эдилар. Сўнгра Исо алайҳиссаломга жадид шариат келуб, Яҳё алайҳиссалом қавмларин шариати жадида узра даъват қилмакга бошладилар.

¹ Калдония давлати Бобилда 68 йил ҳукumat сургандан сўнг Эрондан Каёниён давлати зухур эдуб, Бобилни забт қилуб, Калдония давлатини барбод ва инқироз қилдилар. Шул вақт бани Исроил асорат занжириндан кутулуб, жонлариндан суюкли ватанларига келмишлар (*Авлоний изоҳи*).

² Закариё алайҳиссаломнинг хотунлари Айсоғнинг синглиси Хиннабиби Марямни туғуб, Байт ул-муқаддасга назр қилуб, Закариё алайҳиссаломга топширмиш эди. Биби Марям Ҳазрат Исони(нг) отасиз бола туғулурму, деб Закариё алайҳиссаломга бўхтон қилғонлар (*Авлоний изоҳи*).

Бир куни бани Истроил подшоҳи Ҳирдавс қиз қариндоши-ни олмак бўлди. Ҳазрат Мусонинг шариатлари узра никоҳ қўлмакга Яхё алайҳиссаломни зўрлади. Яхё алайҳиссалом никоҳ қўлмадилар, чунки Исо алайҳиссаломнинг шариатларинда қиз қариндошин олмақ ҳаром эди. Подшоҳ дарға-заб бўлуб, Яхё алайҳиссаломни қўй каби сўйдирди.

Йигирма бешинчи пайғамбар **ҲАЗРАТ ИСО АЛАЙҲИССАЛОМ**

Закариё алайҳиссаломнинг хотунлари Айсогнинг синглиси Ҳинна бани Истроил улуғлариндан Имрон исмли кишининг хотуни ўлуб, асло бола туғмас эди. Агар Аллоҳ менга бола берса, Байтул-муқаддас хизматига назр қилдим, деганларинда жаноб Ҳақ бир қиз ато қилди. Исмларини «Биби Маряም» қўйуб, Байтул-муқаддасга элтуб қўйдилар. Закариё алайҳиссаломнинг тарбияларинда катта бўлдилар. Бир кун Аллоҳнинг амри бирла ҳазрат Жаброил келуб, Биби Марямнинг ёқалариндан дам солғанларинда ҳомила бўлдилар. Яхё алайҳиссаломдан олти ой сўнг Исо алайҳиссалом туғулдилар. Яхудийлар ҳазрат Исонинг отасиз туғулганларига ишонмасдан, Закариё алайҳиссалом ила Биби Марямни бўхтон ила ўлдирмак учун боргандаринда ҳазрат Исо бешикда сўзга кируб: «Ман Аллоҳнинг қулиман. Аллоҳ манго тездан китоб юборуб, пайғамбар қилур ва ҳар ерда мани муборак қилур», — дедилар. Бул сўзни эшитуб яхудийлар ҳайрон бўлуб, Биби Марямни қўйуб юборуб, Закариё алайҳиссаломни шаҳид қилдилар. «Таажжубки, яхудийлар ҳазрат Одамнинг отасиз, онасиз яратилганларига ишонуб, ҳазрат Исонинг ёлғуз отасиз туғулгонларига ишонмадилар». Биби Марям ҳам яхудийлар шарриндан¹ кўркуб ҳазрат Исони олуб, қариндошлари «Юсуф најжор» ила Мисрга боруб, ўн ики йил турууб, андин Куддуси шарифга келуб, «Носирия» қариясинда турдилар. Исо алайҳиссаломга ўттиз ёшларинда пайғамбарлик келуб, «Инжил»и шариф нозил бўлди. Ҳазрат Исонинг шариатлари чиқуб, ҳазрат Мусонинг шариатлари мансуҳ бўлди. Халқни шариати жадида ила имонга даъват қилдилар. Ўлукларни тиргузмак, туғма кўрларнинг

¹ Шарр – ёмонлик

күзини очмак, сув устинда юрмак каби мұйжизалар күрсатдилар. Фақат ўн ики киши имон кетурдилар. Буларни «ҳаворион» дейилур. Ҳазрат Исо яхудийлардан құрқуб, ҳаворионлар ила ёширун мажлислар қылур эдилар. Яхудийлар доим ўлдирмак учун излаб юрур эдилар, бир кечаси Исо алайхиссалом ҳаворионларни йиғуб, «Сиздан бириңгиз тонгдан аввал мани инкор этуб, оз ақчага яхудийларга сотур» – дедилар. Дарқақыт, аролариндан «Юдо Шамъун» исмли киши яхудийлардан бир оз ақча олуб, жойларини күрсатди. Ул вақт Аллоҳ таоло Исо алайхиссаломни олий маконга күтарди. Жойларин күрсаткон Юдони ҳазрат Исо суратларига киргуди. Яхудийлар ани тутуб, дорга осдилар. Ҳазрат Исонинг васиятлари узра ҳаворион(лар) ҳар тарафға ёйилуб, ўзларин ёзғон «Инжил» китобларин тарқатмакка ва насоро динини нашр этмакка бошладилар.

Исо алайхиссаломдан сўнг дини исломни зуҳуригача олти юз йил миқдори ўтуб, бу орада пайғамбар келмай, ваҳийи илоҳий кесилуб, дунё кўзи бир пайғамбарнинг зуҳурига тикилуб, замон қучоги бир раҳнамонинг вужудина очилуб қолди.

Барча пайғамбарларнинг аввали ва барча инсонларнинг оталари Одам алайхиссалом ўлуб, охирлари ва ҳаммадан афзаллари хотам ул-анбиё Мұхаммад Мустафо саллаллоҳу алайхі васаллам дурлар. Бу ики пайғамбар ораларинда ниҳоятда қўп пайғамбарлар келуб кетгонлар. Ҳисоблари фақат Аллоҳ таолога маълумдир. Ҳаммалари Аллоҳнинг севикли бандасидирлар. Энг афзали ва шариатча мукаммали бизнинг пайғамбаримиз Мұхаммад Мустафо саллаллоҳу алайхі васаллам афандимиз Ҳазратлари дур.

ЗУҲУРИ ДИНИ МУБИН ИСЛОМ

Охир замонда Жазираи Арабдан дини ислом зуҳура келмаси авлоди Исмоил алайхиссаломдан хотам ул-анбиё ҳазратларининг вужуда келмаси кутуби самовияда ёзилмиш эди. Ва анбиёни солифадан баъзилари васф ва таърифларини баён буюрмиш¹ эдилар. Жазираи Араб эса Осиё қитъасининг ғарби-жанубинда катта ярим ото² дир-

¹ Қылған

² Орол

ки, ул ерда аввалдан бери араблар яшамоқдадирлар. Араблар эса, ҳазрат Нуҳнинг Сом исмли ўғлининг наслиндан ўлуб, «Араби боида», «Араби ориба», «Араби мўстаъриба» исми-ла уч фирмага бўлуб, Боида араблари ҳазрат Худ ва Лут замонлариндаги Од ва Самуд қавмларири-ки, онлардан маълумоти тарихия йўқ кабидир. Ориба араблар эса бани Қаҳат қабиласи бўлуб, эски замонларда Яманда бани Ҳамир исмли бир зўр ҳукумат барпо қилуб, Сабо шаҳри пойтахтлари ўлуб, ики минг йилдан ортуқ ҳукумат сурмишлар. Мустаъриба араблар эса, Ҳижоз қитъасинда ҳазрат Исмоилнинг Журҳум қабиласиндан олган хотунлариндан тарқалган кишилардир. Бу араблар ҳозирдаги каби савдогар ва қўйчилик ила касбу майшат қилур эдилар. Лекин аввалда Иброҳим алайҳиссаломни шариатлари узра амал қилсалар ҳам сўнгра эътиқодлари бузулуб, булатларга ибодат қилуб, ҳар қабиланинг ўзига маҳсус санамлари ўлуб, Таврот ва Инжилларга амал қилгучилар ниҳоятда оз эдилар. Қурайш қабиласи араби мустаърибадан ўлуб, Каъбаи муazzаманинг хизмати қўллариндан ўлдифиндан барча фирмаларнинг ашрафи эдилар. Каъбаи муazzамани бино қилғондин бери Муқаддас қиблагоҳ ўлуб, куфр ва залолат замонинда азиз тутсалар ҳам, ичларига ва атрофларига бутлар қўйшишлар эди. Бутлар воситаси-ла – ҳар йил ҳаж вақтинда зиёрат учун ҳар ердан одамлар келушуб, қурбонлар кесишуб, Зулқаъда ойинда Маккага яқин «Аkkоз» исмли ерда бир майдон қурилуб, улуғ бозор бўлур, ҳар тарафдан келган хатиблар фасиҳ ва балиғ хутбалар сўзлаб ва шоирлар орасинда шеър ёзишлар бўлур эди. Устун бўлғон шоирлар оғаринлар олуб, шеъри Каъба деворина осилур эди. Ул вақтларда Каъба деворига осилмиш етти қасида бор эдики, онларга «муаллақоти сабъа» дейилурди.

ВОҚЕАИ АСҲОБИ ФИЛ

Яман диёринда ҳукумат сургон бани Ҳамир давлати бир вақт ҳабашлар тарафиндан маҳв этилуб, Яман қитъаси ҳабашлар қўлина кирди. Ҳабаш подшоҳи Абраҳа Санъа деган ерга бир бутхона солдуруб, бундан муроди арабларнинг Каъбатуллоҳ зиёратиндан қайтаруб, ушбу бутхонага келтурмак эди. Араблар бу йил Каъба зиёратига борувла-

ринда йўлда янги солингон бутхонани кўрдилар. Кируб ибодат қилмак бир тарафда турсун, ҳақорат бирла боқуб, ҳатто оралариндан бири ул бутхонага кируб, нажаслаб кетди. Бу ишга Абраҳанинг ниҳоятда жаҳли чиқуб, Каъбанинг вайрон қилмак учун аскар бирла Маккаға қараб юрди. Жаноб Ҳақ Каъбаи муаззамани сақлаб Абраҳа аскарлари-га Абобил исмли қушларни юборди. Ул қушлар оғизла-ринда ва оёқларинда майда тошлар келтуруб, Абраҳа ас-карининг устларига ёмғир каби ёғдириб барчасини ҳалок қилдилар. Абраҳа аскаринда бир фил бўлуб, ул фил ила қайси муҳорабага борсалар, устун бўлмоқни эътиқодинда ўлуб, неча мартаба тажриба ҳам қилғон эдилар. Маккага яқин келганда фил илгари юрмасдан, ерга чўқди. Макка тарафга юрутмак учун ҳаракат қилсалар, юрмасдан, бошин бошқа тарафга бурсалар, дарҳол сакраб юруб кетар эди. Шул воқеага «Воқеаи асҳоби фил», шул йилни фил йили дейилур. Шул вақтларда Қурайш қабиласининг раиси Фахри коинот афандимиз ҳазратларининг боболари Абдул Мутталиб эдилар. Бу воқеа санаи милодийнинг беш юз олтмиш тўққизинчи йилинда эди.

НАСАБИ ВА МАВЛУДИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЮҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Фахри коинот Пайғамбаримиз ҳазратларининг исми шарифлари Мұхаммад ўлуб, оталари Абдуллоҳ ибн Абдул Мутталиб бин Ҳошим бин Абдул Манноф бин Қусо бин Килоб бин Муръя бин Каъаб бин Луъи бин Ғолиб бин Фахр бин Малик бин Назор бин Кинона бин Ҳузайма бин Мудрик бин Илёс бин Музар бин Наззар бин Маъд бин Аднондир. Бундан юқору боболарининг исмлари очиқ маълум бўлмаса ҳам, Иброҳим пайғамбарнинг ўғиллари Исмоил алайҳиссаломга тутошуваринда уламолар орасинда хилоф йўқдир. Онолари бани Зухра қабиласининг улуғлариндан Ваҳоб бин Абдул Манноф бин Зухра бин Килоб бин Мурра қизи Омина эдилар. Ики тарафдан ҳам Фахри олам афандимиз араб қавми орасинда аъло насад ўлмак или машҳур Қурайш қабиласиндан Ҳошим уруғиндан ота ва онолари мусулмонлар ўлуб, ўз замоналарининг шарь-ий никоҳлари или қўшулуб сафоҳ ва сафоат каби бузуқ ишлардан пок ва барий эдилар. Никоҳланмиш вақтларин-

да отолари Абдуллоҳ ҳазратлари 18 ёшда, онолари Омина жаноблари 14 ёшда эдилар. Отолари сафарда юргонларинда хасталануб, Мадина шаҳринда тахминан 25 ёшларинда вафот бўлуб, қабри шарифлари Мадинадир. Шул вақт Фахри олам афандимиз ики ёки саккиз ойлик ҳомила эдилар. Сурури олам афандимиз Фил йилинда¹ найсон ичинда Рабиъул-аввал ойининг ўн икисинда душанба кун тонг вақтинда олам бошқа олам бўлди. Дунё ғози нур ила тўлди. Хотам ул-анбиё ҳазратлари Макка шаҳринда туғулуб, Мұхаммад деб исмланидилар (саллаллоҳу алайҳи таоло алайҳи васаллам). Шул вақт бир неча ҳориқулодда ишлар зоҳир бўлуб, Каъбадаги бутлар йиқилуб ерга тушди. Кисронинг айвони тебрануб, ўн тўрт манзари йиқилди. Форс вилоятинда оташпарастларнинг минг йилдан бери ёнмоқда ўлан ўтлари ўчди. Сова кўли ерга ботуб, Самовада сувлар тошиди. Бу аломатлар эса, Фахри олам афандимиз вужудлариндан дини мубини исломнинг зуҳуриндан ер юзиндаги гумроҳ ҳалқларни огоҳлантирмак учун Халлоқи олам тарафиндан верилмиш бир хабар эди.

ТАРБИЯТИ РАСУЛИ АКРАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Макка ҳалқи аввалдан бери янги түққан болани ҳавоси яхши ерларда бир сут онага беруб, тарбия қилурлар эди. Шул сабабли Фахри олам афандимиз туғулган замон бадавий араблардан – бани Саид қабиласиндан Ҳорис бин Абдул Аъзо хотуни Ҳалима² Аби Дуайб қизи олуб кетуб, бадавийлар ичинда сут эмизуб, тўрт йил тарбия қилуб, сўнгра оналари Омина жанобларина тобширмишdir. Ҳаммадан аввал Абу Лаҳаб чўриси Савиба ҳам бир оз вақт эмизмишdir. Отолари йўқ сабабли боболари Абдул Мутталиб тарбиясинда қолуб, Абдул Мутталиб араблар орасинда мўътабар ва ҳурматли зот ўлдигиндан ниҳоятда кенгчиликда ўсдилар. Омина жаноблари Умми Айман ила пайғамбаримизни бирга олуб Мадинага боруб, қариндошларини кўруб, ҳазрат Абдуллоҳни қабри шарифларин зиёрат қилуб қайтишларинда

¹ «Фил йили» ҳижратдан ўттиз ики сана муқаддам милодиянинг 571-да фарангий ҳисоб ила 20-румий, русий ҳисоб ила 17 апрелга тўғри келадир (*Авлоний изоҳи*).

² Ҳалима сўнгра мусулмон бўлмишdir (*Авлоний изоҳи*).

Мадинага яқын Абвоъ исмли қарияда хасталануб, вафот бүлдилар. Ушбу кундан эътиборан пайғамбаримиз отодан ҳам, онодан ҳам етим қолдилар. Ёшлари олти ё еттида ўлуб, Маккага Умми Айман қучогинда келдилар. (Ох, кошки ул вақт Умми Айман аёғининг туфроғи бўлсан эди.) Ҳазрат Абдуллоҳ Оминадан бошқа хотун олган эмас ва Омина ҳам икинчи эрга боргон эмас. Пайғамбаримиздан бошқа болалари ҳам бўлғон эмасдир. Саккиз ёшларинда Абдул Мутталиб боболари вафот бўлуб ва бу суюклу боболариндан айрилғонларина мурда ёнинда йиғлағонлари ривоят қилинур. Бундан сўнг Абу Толиб амакиларининг тарбиясинда ўсуб, Абу Толиб ҳам ниҳоятда шафқатли ва марҳаматли бир зот ўлдигиндан пайғамбаримизни ўз болалариндан ҳам ортуқ суряр эди.

НАШОТИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Фахри коинот афандимиз тўқуз ила ўн ёшларин орасинда амакилари Абу Толиб ила савдогарлик учун Шом тарафига бордилар. Басра номли шаҳарга кирғанларинда бир савмаъада ибодат қилғучи «Буҳайро» лақабли «Жиржис» исмли носоро роҳиби кутуби самовияда ёзилмиш аломатлар юзасидан Мұҳаммад алайҳиссалом афандимиzin пайғамбар бўлишларидан башорат бериб, Абу Толиб амакиларига дедики: «Бу зотни Шомга олиб борманг, Шомдаги яхудийларнинг олимлари китобларда ёзилмиш аломатлардан бу зоти бобаракотдаги пайғамбарлик нишонасини билуб, эҳтимолки, бани Исроил пайғамбарларига қилган жағоларни бу зоти шарифга ҳам қилса», – деди. Абу Толиб роҳибдан, бу сўзни эшиштуб, молларин Басрада сотуб, Маккага қайтдилар. Йигирма ёшга етконларида Курайш қабиласида Хадича исмли хотун ила шерик бўлуб, ниҳоятда кўп мол ва Майсара исмли бир қул ила тижорат учун яна Шом тарафина юрдилар. Бу сафар ҳам Басра шаҳрига кирдилар. Бу вақт Буҳайро вафот бўлуб, савмаъанишинликга Настуро ўтурмиш эди. Настуро келиб Майсара ила кўрушшуб, айтдики, «Эй Майсара! Ҳазрат Исо хабар бергон охир замон пайғамбари бул зотдирлар: Шомга кирмангиз, хоин яхудийлар жафо қилурлар», – деди. Шул

сабабли бул сафар ҳам молларин Басрада сотуб, Маккага қайтдилар. Бу сафарларындан бир-ики ой сүңг Фахри олам афандимиз Ҳадича разиаллоху анҳони никоҳлаб олдилар. Шул вақт пайғамбарымиз 25 ёшда, Ҳадича жаноблари 40 ёшда әдилар. Ҳазрат Ҳадича ниҳоятда бой, ақлли ва эътиборли ўлдиғиндан Расули акрам афандимиз тездан зўр давлатга соҳиб бўлдилар. Шул вақтларда араб ҳалқи Каъбани янгидан бино қилмак бўлдилар. Чароки, Каъба одам бўйи девор, усти очиқ ўлуб, кўп ерлари бузулмиш эди. Шул сабабли деворларин баланд (қилиб), устини ҳам ёфуб, янгидан бино қилдилар. Лекин Ҳажар ул-асвадни ўрниға қўймоқ учун араб қабилалари орасинда низо чиқуб, ҳар қабила ўзларини муносиб кўруб: «Ҳажарул-асвадни биз қўямиз», – дедилар. Охирида масжид эшигидан ким илгари кириб келса, шул зотни ушбу даъволарига ҳоким қилурға қарор бердилар. Шул вақт эшиқдан Фахри коинот афандимиз кириб келдилар. Ҳаммалари шод ва масрур ўлуб, Мұхаммад ал-Амин¹ келдилар, деб ораларинда бўлғон муюҳадани баён қилуб, тадбирин рижо қилдилар. Пайғамбарымиз Ҳажарул-асвадни бир чодир устига қўйдуруб, чодирни атрофин ҳар бир қабилага ушлатуб кўтартириуб, ўзлари яди мубораклари ила ўрниға қўйуб, зўр бир даъвони оҳисталик ила тамом қилдилар.

РИСОЛАТИ РАСУЛИ АКРАМ САЛЛАЛЛОХУ АЛАЙХИ ВАСАЛЛАМ

Фахри олам афандимиз ҳазратларина 40 ёшларинда ҳазрат Жаброил воситаси-ла ваҳий келурга бошлаб, оҳиста-оҳиста ҳалқни имонга даъват қилурға бошладилар. Жаноб Ҳақ тарафиндан аввал мартаба «икра, бисми раббикал-лази халақ» ояти нозил бўлуб, Жаноб Ҳақ ҳаммадан аввал ўқув ила амр этмишdir. Бизларни асоси динимиза, ахлоқи ҳамидимиза, такмили инсониятимиза ҳовий Қуръони карим йигирма уч йил зарфинда бўлак-бўлак ваҳий тариқи-ла келуб, тамом бўлди. Энг аввал хотунлардан Ҳадича, эрлардан Абу Бакр Сиддик, болалардан ҳазрати Али,

¹ Фахри олам афандимиз гўзал хулқли, фуқаро ва мискинларга шафқатли, сўзлари қисқа, кўб маъноли, адаб бобида танҳо, ҳақ ишда саботли, Макка ҳалқи орасинда одил ва ишончли ўлдиқлариндан «Мұхаммад ал-Амин» дер әдилар (Авлоний изоҳи).

озод қуллардан Зайд ибн Ҳорис, озод чўрилардан Умми Айман мусулмон ўлмишди. Булардан сўнгра Усмон ибн Аффон, Зубайр бин ал-Авом, Абдураҳмон бин Абуф, Саъд бин Аби Ваққос, Талҳа бин Убайдуллоҳ, Абдуллоҳ бин Маъсуд ва бошқа бир неча завоти киром дини ислом или мушарраф бўлдилар. Нубувватнинг тўртинчи йилинда ошкора дини исломга даъват бошлануб, «фасдаъ бимо туъмару ва аърид анил мушрикин» ояти¹ нозил бўлди. Мушриклар эса, Фахри олам афандимиза ва саҳобалари на изо ва жафо, таҳқир ва масхара қилурға бошладилар. Мушрикларни жафоларина сабр қилолмай Фахри олам афандимиз рухсатлари или мусулмонлардан 12 эр ва 4 хотундан иборат саҳобалар пиёда ҳолларинда ҳабаш юртина ҳижрат қилуб, баҳри Аҳмардан² ўтуб, ҳабаш подшоҳи Нажоший ҳузурина воруб сифиндилар³. Маккада эса мушриклар бир тарафдан изо ва жафоларини орттирмақда, икинчи тарафдан, дини ислом или мушарраф бўлувчилар кўпаймақда эди. Қурайш улуғлариндан ҳазрат Умар ҳам имон кетурдилар. Маккада ҳижрат қилувчилардан бошқа мусулмонларни ададлари қирқға етди. Бу вақтдан эътиборан диний ибодатларни ошкора ўқумоққа бошладилар. Ҳабашга ҳижрат қилувчилар уч ой миқдори туруб, Маккада кенгчилик хабарин эшигуб, жонларидан суюкли ватани аслийларина қайтуб келдилар. Мушриклар эса, ҳамон кундан кун изо ва жафоларин орттирмақда эдилар. Бир кун Абу Жаҳл бош бўлуб, бир неча мушриклар или Абу Толибга боруб дедиларки: «Мұхаммадни ҳимоя қилма, бизни ота-бобомиздан қолғон одатларимизни бузди, биз они билгонимизни қилурмиз», – дедилар. Бу сўзга Абу Толиб қулоқ солмаганлари учун мушриклар ўзаро аҳд қилишуб, «мусулмонлар или сўзлашмасга, бозорларда олиш-бериш қилмасга қарор беруб, бир аҳднома ёзуб, мушриклардан бир нечаси муҳрларин босуб, «Каъба» деворига осдилар. Авлони бани Ҳошим мусулмон ва кофиirlари ҳам уч йил миқдори «Шаъб Абу Толиб» исмли ерда маҳбуслар каби турдилар. Ушбу вақт Маккада кун кечурмак эҳтимоли қолмади.

¹ Куръони каримнинг 15-нчи «Ал-ҳижр» сурасининг 94-ояти.

² Қизил денгиз.

³ Ҳабашга ҳижратларин сабабли онлар насоро ўлдиқлариндан Макка мушриклари или алоқалари йўқ, эътиқодлари бошқа-бошқа ўлдигидир. (Авлоний изоҳи).

ҲИЖРАТИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙХИ ВАСАЛЛАМ

Дини исломни ҳар тарафга тезлик ила тарапувина Макка коғирларини тоқатлари қолмай, жам бўлуб, бир кеча Фахри олам афандимизни жонларина қасд қилуб келдилар. Фахри олам афандимиз «Ва жаъално мин байни айдиҳим саддан ва мин ҳалфиҳим саддан фаағшайноҳум фахум ло йўбсируна»¹ оятини ўқуб ҳужраи мубораклариндан чиқуб кетдилар. Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ ила боруб, Савр тоғиндаги форда уч кун турдилар. Ҳазрати Абу Бакрнинг ўғуллари Абдуллоҳ ҳар кеча таом ила Макка аҳволиндан хабар беруб турдилар. Сўнгра фордан чиқуб, ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ Омир ибн Фуҳайро исмли қулларин ўйлбошчи қилуб, Мадинага сафар қилдилар. Фахри олам афандимиз рисолат келгондин сўнг Маккада 13 йил умр кечуруб, ҳижрат қилғон вақтларинда 53 ёшда эдилар. Санай милодийнинг 622 нчи йили Рабиъул-аввал ойини 8-куни, душанба куни² Мадинага яқин «Қубо» исмли ерга саломатлик ила етуб, шул ерда бир неча кун туриб, 12 Рабиъул-аввалда жумъа куни Мадинага ташриф буюрдилар. Ниҳоятда фасиҳ ва балиғ хутба ила жумъа намозини адо қилдилар. Фахри олам афандимизнинг ҳижратлари³ улуғ воқеалардан ўлуб, шул кундан эътиборан мусулмонлар мушриклар зулминдан халос ўлуб, ибодатларини ошкора қилурга бошладилар. Дини мубини ислом шуҳрат топуб, ҳар тарафдан гуруҳ-гуруҳ араб қабилалари келуб, дини ислом ила мушарраф бўлуб, «Инна ад-дина ъинда Аллоҳи ал-ислому» нидолари арши аълоларга чиқди. Шул сабабли аҳли ислом шул йилни «табаррукан» тарих боши эътибор қилмишлар. Дарҳақиқат, ул кун мусулмонлар учун улуғ бўлуб, ҳар йил шул куни мактаб ва мадрасаларда таътил қилуб, косиблар касбларини ташлаб байрам қилмак лозимдир.

Фахри олам афандимизнинг Маккадан чиқуб, Мадинага яқин келуб етконлари Мадина аҳлиға маълум бўлуб, алардаги шодлик таърифдан ташқари эди. Қаршу олмак учун ҳар кун эрта бирлан шаҳардан чиқуб жонлариндан азиз меҳмонларини туш вақтигача кутуб, қайтуб кетмоқ-

¹ Куръони каримнинг 36-нчи «Ёсин» сурасининг 9-ояти.

² Фарангий ҳисоб ила 20 сентябрь, румий ва русий ҳисоб ила 17 сентябрга тўғри келади (*Авлоний изоҳи*).

³ Маккадан ҳижрат қилган саҳобага «муожирин», ислом динини ривожи учун ёрдам берган Мадина аҳлларин «ансор» дейилур (*Авлоний изоҳи*).

да эдилар. Бир кун йўлчилардан бири «Сиз кутмакда ўлан меҳмонингиз келмакдалар», — деди. Бу хабарни эшиштуб, бошяланг, оёқяланг, эр ва хотун, ёш ва қари бирдан югурушуб, бутун аҳли Мадина пешвоз чиқуб, Ҳарра исмли ерда қаршу олдилар. Расули Акрам афандимизнинг атрофларин пиёда ва сувора ихота қилуб, теваларин тизгинини бир-бирилари ила талашуб, камоли хурсандликлариндан шеър ва такбирлар айтишуб, салтанат ва тантана ила Мадинага олуб кирдилар. Ажабо! Ўз ватандошлари ва қариндошлари 40 йилдан бери яшамоқда ўлан ватанларинда сифдирмасдан ҳижратга мажбур қилғонларинда, чет кишилар хоки пойларини кўзларига тўтиё ва қадамлари устинда жонларин фидо қилурлар! Фахри олам афандимиз Мадинага кируб, теваларин ўз ҳолига қўйдилар. Тевалари Айуб Ансорий хоналари ёнина чўқди. Шул ерни ватан қилуб, масжиди ҳарамни бино қилдилар. Бир неча кун ўтгондан сўнг киши юборуб, қариндош ва оиласларин Маккадан олдуруб келдилар. Мусулмонларнинг ададлари кундан кун ортуб, намозларин аzon ва жамоат ила ўқий бошладилар. Аҳли Мадина, Ясриб исмли шаҳарларина табаррукан «Мадинатур-Расул» деб исм қўйдилар. Ҳижратнинг икинчи йили қибла олишинуб, Макка шаҳриндаги Каъба исмли муборак уй тарафига қараб намоз ўқурга фармон келди. Бундан аввал намозларин Байтул-муқаддасга қараб ўқур эдилар. Шул вақтларда рамазон ойинда рўза тутмак ва закот бермак фарз бўлуб, садақаи фитра ва ийд намозлари вожиб бўлуб, мушрик ва мунофиқ душманлар ила муҳораба қилурға амр келди.

БАДР ФАЗВАСИ¹

Аҳли ислом ила Қурайш қабиласи орасинда бўлган муҳорабаларнинг машҳурроғи «Бадр» муҳорабасидир. Абу Суфён бош бўлуб, Шомдан Макка тарафига қараб бир неча карвон сафар қилдиғи Расули акрам афандимиза маълум ўлуб, онларни забт қилмак учун Мадинадан 313 саҳоба ила баробар Бадр исмли ерга қараб юрдилар. Мусулмонларни(нг) бул ҳаракатиндан Абу Суфён хабар топуб, тезлик или Макка мушрикларига хабар юборуб, ёрдам сўради.

¹ Расули акрам афандимиз бирга бўлган муҳорабаларни «газва», саҳобалардан бирлари бош бўлган муҳорабаларга «саря» дейилур.

Карвонларни халос қилмак учун Макка мушриклари тезда 950 қадар аскар жам қилуб юборди. Лашкари ислом ила мушриклар аскари Бадр исмли ерда тўқнашуб, ниҳоятда шиддатли муҳораба бўлди. Бу муҳорабада ҳазрати Ҳамза ила ҳазрати Али фавқулодда ғайрат кўрсатдилар. Аҳли ислом оз бўлса ҳам жаноб Ҳақнинг инояти, саҳобаларнинг шижкоти соясинда мушрикларнинг раислари вафот бўлуб, аскарлари мағлуб бўлуб, мусулмонлар зафар топдилар. Бу ҳижратни(нг) икинчи йили 17-рамазонда воқе бўлмишdir.

УҲУД ФАЗВАСИ

Ҳижратнинг 3-йили Уҳуд муҳорабаси пайдо бўлуб, бу муҳорабада ҳам мушриклар кўп бўлуб, мусулмонлар оз эдилар. Ҳужум вақтинда баъзи мусулмонлар муҳосара учун таъин қилинғон ерларин ташлаб кетгонлари сабабли мусулмонлар бир оз мағлуб бўлдилар. 80 дан зиёда саҳоба шаҳид бўлуб, ичларинда ҳазрати Ҳамза ҳам бор эдилар. Мушриклар Расули акрам афандимиз(нинг) муборак тишларин синдируб, аҳли ислом улуғларин ҳаммасин шаҳид қилдук, гумони-ла қайтуб кетдилар.

ХАНДАҚ ФАЗВАСИ

Бу муҳораба ҳижратнинг 5-йилинда воқе бўлуб, Курайш мушриклари саҳройи араблардан ўн минг қадар аскар йиғуб Мадинани хароб ва жамияти исломияни паришон этмак нияти фосидаси-ла Мадинаи мунаvvарани ўраб олдилар. Расули акрам афандимиз Салмон Форсийни маслаҳатлари узра шаҳарнинг атрофларига хандақ (ўра) ковлатдилар. Шул сабабли бу муҳорабага «Хандақ муҳорабаси» дейилди. Бу сана Мадинада очлиқ бўлуб, саҳобаи киром қамал (муҳосара) вақтинда ниҳоятда оғир машаққатлар кўрдилар. Тездан очлиқ душман тарафинда ҳам пайдо бўлуб, мушрикларнинг ҳам жонлари сиқилуб, ҳужум қилай десалар, хандақлардан ўтишни имкони йўғлигиндан, кетларина қайтай десалар, номус зўрлигиндан ҳайронликда эдилар. Бир кеча ниҳоятда қаттиғ шамол пайдо бўлуб, чодирларини бузуб, устларина туфроқ-қумларни сочви сабабли (мушриклар) жумласи қочуб, муҳорабада аҳли ислом саломат қолдилар. Бу муҳорабада мушрикларнинг энг паҳлавони Умар бин Абдунни ҳазрат Али ўлдирдилар.

ҲУДАЙБИЯ МУОҲАДАСИ

Ҳижратнинг олтинчи йилинда Расули акрам саллалоҳу алайҳи васаллам афандимиз бир минг беш юз қадар саҳобалар бирла Зулқаъда ойинда Мадинадан чиқуб, ҳаж қилмак ниятинда саҳобаларга қиличдан бошқа силоҳ² олдирмасдан Маккага қараб юрдилар. Мушриклар мусулмонларни Маккага қараб келишлариндан хабардор бўлуб, «Ҳудайбия» исмли ерда йўлларин тўсуб, машварат қилуб, мусулмонларни Маккага киришларига қарши турдилар. Шул вақт ораларинда муоҳада бўлуб, ушбу аҳднома ёзилди: «Аҳли ислом Маккага келур санада кирсунлар, ўн сана ичинда ораларинда муҳораба бўлмасун, ҳаж вақтинда мусулмонлар «Каъба» зиёрати учун келгонларинда мушриклар Маккани уч кун бўшотуб берсунлар. Ислом тарафиндан Қурайшга ўткон киши қабул, аммо Қурайшдан мусулмонлар тарафина ўтгон киши рад қилинсун», — каби шартлар ёзилди. Бу аҳдномадаги шартлар, мусулмонларга оғир келса ҳам пайғамбаримизнинг ройлари или қабул қилинуб, охирида хусни натижаси зоҳир бўлди.

ҲАЙБАР ФАЗВАСИ

Мадинани(нг) шимол тарафинда Ҳайбар исмли шахар ўлуб, мусулмонликдан қочган яхудийлар боруб, ҳаммалари шул ерда жам бўлгон эдилар. Ҳайбар эса Шом или Мадина орасинда ўлдифиндан мусулмон йўлчиларина яхудийлар тарафиндан бир неча жафолар кўрулуб, йўл хатарлик эди. Шул сабабли Фахри олам афандимиз Ҳудайбиядан қайтишларинда бир минг беш юз қадар киши бирла Ҳайбар қалъасини боруб, фатҳ қилуб, халқини мусулмон қилуб, нусрат³ или Мадинага қайтдилар. Бу муҳорабада мусулмонлардан 15 киши шаҳид бўлуб, яхудийлардан 93 киши жаҳаннамга кетди. Фахри олам афандимиз ҳижратнинг еттинчи йилинда Муҳаррам ойинда Жазиратул-араб атрофиндаги подшоҳ ва ҳокимларга нома ёзуб, «Муҳаммадур-расулуллоҳ» ёзилган муҳрларин босуб, элчилар воситаси-ла Эрон шоҳи Хисравга, Қайсари Румга, Миср ҳукмдори Муқавқисга, Ҳабаш ҳукмдори Нажоший ва бош-

¹ Келишув

² Яроғ

³ Зафар, ғалаба

қа бир неча ҳукмдорларга юбордилар. Бу подшоҳларнинг аксарлари дини исломни қабул қилуб, тұхфалар юбордилар. Эрон шоҳи Хисрав номани йиртуб ташлади. Шул сабабли тездан давлати инқизорз бўлуб, ўзиндан ном-нишон қолмай, Эрон мамлакати дорулислом бўлди.

УМРАИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Ҳижратнинг еттинчи йили Зулқаъда ойинда Ҳудайбия аҳдномасига мувофиқ Расули акрам афандимиз умра қилмак учун ики минг қадар саҳобалар ила Маккага боруб умра қилдилар. Жафокор Курайш мушриклари хузуринда камоли салтанат ва тантана ила шавкатли суратда Каъбаи муаззамани тавоф қилуб, умрани тамом қилиб, Мадинаға қайтдилар. Ҳижратнинг саккизинчи йили мұнта сафари бўлди. Мушриклар Ҳудайбия муюҳадасин бузганлари учун рамазон ойинда ўн минг қадар саҳобаи киrom ила Макка шаҳрига қараб юрдилар. «Баввоъ» исмли ерга етғанларинда Курайш улуғлариндан Холид ибн Валид, Амр ибн ал-Ос, Усмон ибн Абу Талҳалар келуб имон кетурдилар. Бир кеч Маккага яқын «Мурруз-заҳрон» исмли ерга етконларинда Макка мушриклари лашкари исломдан хабар олдирмак учун Абу Суфён ила бир неча кишини юборган эдилар. Лашкари исломнинг посбонлари буларни тутуб, Фахри олам афандимиз ҳузури анварларига келтурдилар. Абу Суфён bin Ҳарб дарҳол мусулмон бўлди. Расули акрам афандимиз аҳли ислом ила биргаликда ҳеч бир монеъсиз саф-саф бўлуб, камоли шавқ ва шитоб ила 12-рамазонда жумъа куни эрта бирлан «Инна фатаҳно» сурасини ўқуғон ҳолларинда Маккаи мұкаррамани фатҳ қилдилар. Каъбаи муаззамани санамлардан, бутлардан поклаб, жаҳран такбир айтуб, Байтуллоҳга ташриф буюрдилар. Бу садойи шуҳратфизо, боргоҳи кибриёда мўминларни шод ва масрурлик ила мушрикларни ғам ва андуҳ ила оғлатмоқда ва қалбларин дараҳт яфроғлари каби титратмакда эди. Замони жоҳилиятда жафокор мушриклар мусулмонларни мажуслардан зиёда бир ерда маҳсур тутганлари жонлариндан суюкли ватанлариндан ҳар тарафга сурғонлари ёдларига тушуб, қилғон зулмларин баробарина қандай ҳукмлар бўлур экан, деб термулуб турмакда эди-

лар. Мана шул вақт Расули акрам афандимиз афви умумий эълон қилуб, бутун мушрикларни шод (этуб), фам балосидан озод қилдилар. Бу қадар олижанобона, бу қадар лутф ва марҳаматпарварона адолатларин күруб, аксар мушриклар дини ислом ила машарраф бўлдилар. Шул кун ҳазрат Билол Каъба устина чиқуб, қичқириуб аzon¹ айтуб, Пайғамбаримиз Каъбаи муazzамада жамоат ила намоз ўқудилар. Фахри олам афандимиз фасиҳ ва балиғ хутбалар сўзлаб, шариат ҳукмларин баён қилуб, ниҳоятда муассир² насиҳатлар қилдилар. Бу замондан эътиборан Макка мушрикларин қувватлари қолмай, мусулмонлар ила биргаликда улфат ва муҳаббат ила яшамакфа бошладилар.

ФУГУҲОТИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Макка фатҳиндан сўнг Ҳунайн, Тоиф исмли шаҳарларни муҳораба ила фатҳ қилуб, мушрикларни паришон қилуб, шаҳарларин дорулҳарблардан дорулислома айландирдилар. Шул йил хутба сўзламак учун Мадина масжидинда минбар бино қилдилар. Ҳижратнинг тўққизинчىйили Фахри олам афандимиз Рум тарафина сафар қилуб, ҳеч бир муҳорабасиз ҳозирда Ҳижоз темир йўлини манзили ўлан Табк исмли ерга тушуб, ҳар тарафга элчи юборуб, Табк ҳалқлари ила сулҳ қилишуб, бир масжид бино қилуб, Мадинага қайтдилар. Мадинадан Абу Бакр Сиддиқ ҳазратларини амир қилуб, бир неча саҳоба ила ҳаж қилмак учун Маккага юбордилар. Олами исломда энг аввал адо қилинғон фарз ҳаж ушбудир. Мавсуми ҳаждада ҳазрати Али Бароат сурасини ўқуб, ислом ҳукумларин йигилғон халойиқларга баён ва эълон қилдилар.

ҲАЖИ ВИДОҶИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Ҳижратнинг ўнинчىйили Жазираи Арабни ҳар тарафиндан Мадинага гуруҳ-гуруҳ ҳалқлар келиб, дини мубин ислом ила машарраф бўлургага бошладилар. Шул йил Фахри коинот афандимиз ҳазратлари ҳаж қилмакларин

¹ Маккайи мұкаррамада энг аввал қичқириуб айтулгон азон ушбу бўлса керак (*Авлоний изоҳи*).

² Таъсирили

эълон қилдилар. Шул сабабли ҳар тарафдан халойиқлар келуб, Мадинага йифилуб, ҳаммалари пайғамбаримиз ила бирга ҳаж қилмак ва ибодат йўлларин ўрганмак орзусинда эдилар. Ишта, Фахри олам афандимиз 25-Зулқаъда ойида душанба куни қиёмдан сўнг 90 000 қадар саҳобаи киром бирла Маккаи мукаррамага қараб юрдилар, йўл-йўлдан яна ҳисобсиз араб қабилалари қўшулуб, тўртинчи Зулҳижжада Маккаи мукаррамага ташриф буюриб, бирин-бирин ҳаж амалларин ҳаммасин адо қилдилар.

Тўкузинчи Зулҳижжада Арафот тоғига чиқуб, бир хутба сўзлаб, шу хутбаларинда бутун дини мубин ислом асосин баён қилуб, хотунларга шафқат ва марҳаматда бўлмак тўғрусинда насиҳат қилуб: «Эй халойик! Ман сизларга Куръони карим ила суннатимни қолдирдим», — деб васиятлар қилдилар. Шул куни «Ал-ёвма ақмалту лакум дийнакум ва атмамту алайкум неъмати ва разийту лакумул ислома дийнан»¹ ояти каримаси нозил бўлди. Фахри олам афандимиз ҳижратдан сўнг энг охирги қилган ҳажлари ушбу ўлдигиндан бу ҳажларини «ҳажжатул видоъ» дейилур. Маккада ўн кун миқдори турғонлариндан сўнг Фахри коинот афандимиз юз минг мاشаққатлар ила уммато, уммато деб, дини ислом ила мушарраф қилғон умматлари ила, умматлари жонлариндан суюкли, ота-оналариндан ортуғроқ шафқат ва мурувватли пайғамбаримиз ила видоълашуб, саҳобалар ўз ватанларига, афандимиз Мадинага қайтуб кетдилар.

ВАФОТИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Ҳижратнинг 11-йили Фахри олам афандимиз ҳазратларина хасталик пайдо бўлуб, ҳоллари кундан кун оғирлашмақда эди. Бу ҳолдан саҳобалар хабардор бўлуб, ҳаммалари масжиди шарифга йифилдилар. Расули акрам афандимиз саҳобаларига суялуб, масжидга чиқдилар. Минбар узра ўтуруб, муассир насиҳатлар қилуб, имом бўлуб, пешин намозин адо қилдилар. Баъд аз намоз яна минбар узра чиқуб, ваъз ва насиҳат қилуб, Абу Бакр Сиддиқ ҳазратларин имомат учун тайин қилдилар. Сўзлариндаги ишорат ва ҳоли мубораклариндан тездан дорулғанодан дорулбақоға риҳлат қилишлари маълум эди. Орадан бир

¹ Куръони каримнинг 5-нчи «Ал-Моида» сурасининг 3-оятидан парча..

неча кун ўтуб, Раббиул-аввал ойини 12-кунида душанба кун¹ Мадина шаҳринда 63 ёшларинда ажал бодасини нўш қилуб, олам кўзин висоли мубораклариндан маҳжур қилуб, икинчи куни мадфун бўлдилар. Қабри шарифлари Мадинаи мунаввара шаҳринда. Ҳозирда бутун аҳли исломнинг зиёратгоҳи ўлан равзай мутаҳҳарада масжиди шариф ичинда ҳужраи саодатдадир.

АХЛОҚИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Расули акрам афандимиз ўрта бўйли, буғдой рангли, гўзал ва очиқ юзли, шаҳло кўзли, сунбул мўйли, сийрак соқолли ниҳоятда муҳаббатли, шафқат ва мурувватпешали, тез фикр ва кўп андишали ҳалим ва сабрли бир зот эдилар. Сўзлаган сўзлари ниҳоятда таъсирли, дунё ва охират учун фойдали сўзлар ўлуб, қабоҳат, гийбат, лоф, зам, ҳажв каби сўзларни асло сўзламас эдилар. Сахий ва олижаноб бўлуб, ҳеч бир соилни рад қилмас, садақа молини олмас, ҳадя ва тухфаларни қайтармас. Бир киши сўз бошласа ташлаб кетмас, тўйиб ошомас, бир киши ила кўришсалар, аввал қўлларин тортмас, кўп ётуб ухламас, таажжу ишларда табассум қилуб, асло қаҳқаҳа ила кулмас эдилар. Файрат ва шижоат тўғрусинда энг баҳодирлардан баҳодири, бало ва қазоға ниҳоятда собир, ҳар ким хонасина таклиф қилса, борур, ўтурган вақтларинда киши тарафина оёқ узатмаюр, ёnlариндаги кишилар тизиндан тизлари узмаюр, асҳоблари ила аҳвол сўрашур, тез-тез шўро ва машварат қилишур, бой ила камбағални баробар кўрур, хасталарни боруб кўруб, ҳолин сўрур, ўлгон кишиларга хайри дуо қилуб, «Инно лиллаҳи ва инно илайҳи рожиъун»² оятини ўқур, узрни қабул қилуб кечуур, афу буюр, тўғри келгон кийимни киур, аксар фақир ва мискинлар ила суҳбат қилур, ишлаб тургон кишилар тепасинда қараб турмай, ёрдам берур, жамоат олдидан босуб ўтмакни ёмон кўрур. Ҳалол таомларни ошар ва ичур. Қовоқ ва сутни яхши кўрур. Мубоҳ ўйинларга ижозат берур, коғирларни ҳидоят ила дуо қилур, хонадонларин яхши тарбия қилуб, зарб, азоб, даҳшат каби ишларни асло қилмаюр эдилар.

¹ Вафоти Фахри олам санайи милодиянинг 632 йили фарангий ҳисоб ила 7, румий ва русий ила 5 июнда эди (*Авлоний изоҳи*).

² Барчамиз Аллоҳга мансубмиз ва унга қайтажакмиз.

ЗАВЖОТИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОХУ АЛАЙХИ ВАСАЛЛАМ

Завжоти мутаҳарротлари¹ 11 бўлуб, 1-Хадича бинти Ҳувайлиддирки, дини исломни нусрат ва тараққийсина сабаб бўлғонлари учун аҳли ислом тарафиндан ал-Кубро деб лақабланмишлар. Расули акрам афандимиз ила 25 йил миқдори умр суруб, 65 ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Макка шаҳринда Ҳажун исмли ердадир. 2-Савда бинти Замъадирки, аввалги эри Шукран бин Умар Ҳабаш ҳижратинда вафот қилуви сабабли Расули акрам афандимизга никоҳланмишлар. 3-Ойша бинти Абу Бақр Сиддиқдирки, қизлик ҳолинда Расули акрам афандимизга никоҳлануб, 9 йил бирга умр суруб, 18 ёшинда бева қолдилар. 66 ёшларинда ҳижратнинг 58-йилинда рамазон ойинда вафот бўлмишлар. 4-Ҳафиза бинти Умардирки, аввалги эри вафотидан сўнг Расули акрам афандимизга никоҳланиб, 60 ёшларинда ҳижратнинг 45-йилинда вафот бўлмишлар. 5- Умми Салима бинти Абу Умайядурки, аввалги эри Ҳабаш ҳижратинда вафот бўлуб, сўнгра Расули акрам афандимизга никоҳлануб, 84 ёшларинда ҳижратнинг 63-йилинда вафот бўлмишлар. 6-Умми Ҳабиба бинти Абу Суфёндирки, аввалги эри насроний ўлдифиндан андин айрилуб, Расули акрам афандимизга никоҳланиб, ҳижратнинг 44-йилинда вафот бўлмишлар. 7-Зайнаб бинти Ҳажашдирки, Зайд бин Ҳорис талоқ қилғондан сўнг Расули акрам афандимизга никоҳланиб, 52-ёшларинда ҳижратнинг 20-йилинда вафот бўлмишлар. 8-Зайнаб бинти Ҳузаймадирки, аввалги эри Уҳуд муҳорабасинда шаҳид бўлуви сабабли Расули акрам афандимизга никоҳлануб, ики ё уч йил бирга умр суриб вафот қилуб, Расули акрам афандимиз энг охирги никоҳланмиш хотунларидир. Ҳижратнинг 51-йилинда вафот бўлмишлар. 10-Жувайра бинти Ҳорисдирки, Марисъа муҳорабасинда асир олинуб, Расули акрам афандимиз озод қилуб, ўз никоҳларина олгон эдилар. 65 ёшларинда ҳижратнинг 66-йилинда вафот бўлмишлар. 11-Сафия бинти Ҳуяйдирки, Ҳайбар муҳорабасинда асир олинмиш, Расули акрам афандимиз озод қилуб, ўз никоҳларина олмишлар. Ҳижратнинг 50-йилинда вафот бўлдилар. Инна лиллаҳи ва инна илайхи рожиъун.

¹ Олган хотинлари

АВЛОДИ РАСУЛИ АКРАМ САЛЛАЛЛОХУ АЛАЙХИ ВАСАЛЛАМ

Пайғамбаримизнинг болалари: 1) Қосим рисолатдан аввал Макка шаҳринда туғулуб, 2 ёшларинда вафот бўлдилар. Расули акрам афандимиз бу ўғулларин исми ила Абул Қосим деб аталмишлар. 2) Абдуллоҳ – бу зот ҳам сабий¹ вақтинда Макка шаҳринда вафот бўлмишлар. 3) Зайнаб – пайғамбаримизнинг 30 ёшларида энг аввал кўргон қиз болаларидир. Ҳижратнинг 8-йилинда вафот бўлмишлар. 4) Руқия – ҳазрати Усмонға никоҳлануб, ҳижратнинг 2-йилинда вафот бўлмишлар. Қабри шарифлари Мадинададир. 5) Умму Гулсум Руқия вафотиндан сўнг ҳазрати Усмонға никоҳлануб, ҳижратнинг 9-йилинда вафот бўлмишлар. 6) Фотима пайғамбаримизнинг 41 ёшларинда кўргон кичик қизларидирлар. 16 ёшларинда ҳазрати Алига никоҳлануб, пайғамбаримиздан 6 ой сўнгра вафот бўлмишлар. Бу олти болалари Хадича ал-Кубродан туғулуб, бир Иброҳим исмли ўғуллари Мария исмли қибитий бир чўриларидан туғулмишлар. Пайғамбаримизнинг набиралари: Али, Имома, Абдуллоҳ, Ҳасан, Ҳусайн, Зайнаб исмли зотлардир. Али ила Имоманинг оналари Зайнаб, отолари Абу ал-Ос исмли кишилардир. Абдуллоҳнинг онолари Руқия, отолари ҳазрати Усмондирлар. Ҳасан, Ҳусайн, Зайнаб ва Умму Гулсумларнинг онолари Фотима, отолари ҳазрати Алидирлар. Ҳаммалари ислом бофининг гули ва жаннат чаманин булбулидирлар. Пайғамбаримизнинг амакилари: Ҳамза, Аббос, Абу Толиб, Зубайр, Абдул Каъба, Айдоқ, Зирор, Ҳорис, Абу Лаҳаб, буларнинг оросинда Абу Лаҳаб пайғамбаримизга ниҳоятда душман ва имонсиз ўлдиндан шаънига «Таббат йада Аби Лаҳаб»² сураси нозил бўлмишdir. Пайғамбаримизнинг аммалари: Отика, Умайма, Байдо, Бурро, Арави, Сафия исмли хотунлардир. (Жаноб Ҳақ ҳаммалариндан рози бўлсун.)

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ АБУ БАКР СИДДИҚ

Расули акрам афандимиз саломат вақтларинда ўринла-рига халифа бўладиргон кишини тайин қилмасалар ҳам, ҳазрат Абу Бакр Сиддиқнинг халифа бўлишларига кўп ишо-ратлари бор эди. Масалан, дунёда энг зиёда Абу Бакр Сиддиқдан розиман деб айтишлари, баъзи вақт имом қилуб иқ-

¹ Сабий – ёш бола.

² Куръони каримдаги 111-«Ал-Масад» сурасининг бошланиши.

тидо қилишлари, аксар вақт бу зот ила суҳбат ва кенгош қи-лишлари бу зотни халифа бўлишларига далолат қилур эди.

Пайғамбаримизни(нг) вафотлариндан сўнгра Мадинада ҳазрат Умар бош бўлуб, ҳамма саҳобалар пайғамбаримиз-нинг ўрунларига ҳазрат Абу Бакр Сиддиқни халифа кўта-руб, байъат қилдилар. Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ Нажд ва Яманда даъвои пайғамбарлик қилғон Муслим ал-Каззоб ва Асвод ал-Аънсо каби маътунлар бошларига аскар юбо-руб, ўлдиртуруб, Шомни фатҳ қилдилар. Пайғамбаримиз-нинг вафотларин эшитуб, ислом динидан қайткон муно-фиқларни аскар ила итоатга киргиздирдилар. Шул вақтларда Қуръони каримни саҳобалар ёддан ўқир эдилар. Муслим ал-Каззоб ила бўлғон муҳорабада Қуръонни ёд биладиргон саҳобаларнинг кўблари шаҳид бўлуб эдилар. Шул сабабли ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ ҳазрат Умар ила кенгош қилуб, ҳамма қори саҳобаларни йигуб, Қуръони каримнинг оятла-рин жам қилуб, мусҳафи шарифни ёздирилар, сўнгра ҳаз-рати Усмон бу мусҳафи шарифдан нусхалар ёздириуб, ҳар тарафга тарқатмишлар. Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ ики йил тўққиз ой халифалик қилуб, ўринларига ҳазрати Умарни тайин қилуб, 63 ёшларинда, ҳижратнинг 13-йилинда 20-жу-модил-охир ойинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Ма-динайи мунаавварада хужрай саодатдадир. (Разиаллоҳу анху.)

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ УМАР

Ҳазрат Умар халифа бўлуб тургон замонларинда ис-лом аскари ниҳоятда қувват топуб, кўп шаҳарларни олди-лар. Саъд ибн Абу Вақъосни бош қилуб, ўн минг аскар бирла Фурот наҳрига яқин Қодисия исмли ерда муҳораба бўлуб, бу муҳорабада ажамларнинг аскар боши Рустам ўлдирилуб, Дарафш ковиён исмли байроқлари қўлга олин-ди. Кисроларнинг пойтахти бўлган Мадоин шаҳри фатҳ қилинуб, хазинаси Мадинага келтурилди. Бутун Эрон мам-лакати дорулислом бўлди. Бундан боруб етмиш кун қамаб, Шом шаҳрини олдилар. Фаластинга юборилмиш Амир ибн ал-Ос Рум аскарларини бузуб, Наблус Ёфа, Фазо шаҳар-ларини олдилар. Рум аскари қочуб, Қуддус шаҳрига киrub бекиндилар. Қуддус халқи урушсиз тобе бўламиз, деб ҳаз-рати Умарни чақирдилар. Ҳазрати Умар бир қул бирла навбатма-навбат бир тевага минуб Қуддусга кириб бор-дилар. Шаҳарга киргонларинда қул тевада, ҳазрат пиёда эдилар. Қуддус халқларини ўзларига тобеъ қилуб, амон-

чилик беруб, идора ишларин ўзларига топшируб, Мади-
нага қайтдилар. Ҳазрати Умар ниҳоятда ўткур, шижаатлик,
адолатлик, киши күнглига қарамай, шариатта қарагон, ша-
риатдан бир қылча айрилмагон бир зот эдилар. Ўн йилдан
зиёдроқ халифалик қилуб, 55 ёшларинда ҳижратнинг 23
йилинда Зулхижжа охиринда Абу Луълуъ деган бир қул
тарафиндан шаҳид бўлдилар. Қабри шарифлари Мадинаи
мунавварада ҳужраи саодатдадир (разиаллоҳу анҳу).

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ УСМОН

Ҳазрат Умардан сўнгра саҳобаларнинг улуғлари ўзаро
кенгашуб, ҳазрати Усмонни халифа кўтаруб, ҳаммалари
байъат қилдилар. Ҳазрат Усмон замонларинда Миср, Су-
рия шаҳарларинда муҳораба бўлуб, Шом подшоҳи Муовия
Истанбулни қамал (муҳосара) қилса ҳам фатҳ қилолмади.
Мусулмонлар Қибрис¹ отосини олдилар. Ҳазрати Усмон
ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ замонларинда ёзилғон мусҳафи
шарифдан бир неча нусхалар кўчируб, ёздуруб, ислом мам-
лакатларинга тарқатдилар. Ҳазрати Усмон ниҳоятда раҳм-
дил, ҳаёлик, очиқ юзли, ширин сўзлик, яхши хулқлик,
олижаноб бир зот эдилар. Кўфа ҳалқи ҳазрат Усмоннинг ўз
яқинлариндан қўйгон ҳокимларига рози бўлмасдан итоат
қилмай favfо чиқордилар. Бу хабарни эшиштуб, Басра, Миср,
Шом ҳалқлари ҳам фасод ва favfо кўторуб, охирида ҳам-
малари йифилуб, келуб, ҳазрати Усмонни ўз уйларинда қамаб
шаҳид қилдилар. Ҳазрат Усмон 12 йил халифалик қилуб, 82
ёшларинда ҳижратнинг 35-йилинда 18-зулхижжа ойинда
вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Мадинаи мунавварада.
Жаннатул Бақия исмли мазордадир. (Разиаллоҳу анҳу.)

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ АЛИ

Ҳазрат Усмондан сўнгра ҳазрат Али халифа бўлдилар...

Ҳазрат Али 5 йил миқдори халифалик қилуб, 63 ёшларидан
ҳижратнинг 40-йилинда 17-рамазонда вафот бўлдилар. Қаб-
ри шарифлари Куфага яқин Нажафи ашраф шаҳриндадир.
Ҳазрати Алидан сўнгра Ҳазрат Имом Ҳасан 7 ой миқдори
халифалик қилуб, сўнгра бир неча шартлар ила халифаликни
Муовияга топшурдилар. Ҳазрат Имом Ҳасан 46 ёшларинда
ҳижратнинг 50-йилиндан ўз хотунлари тарафиндан заҳар ичуб
шаҳид бўлдилар. (Разиаллоҳу анҳум аҳсанурризо.)

¹ Кипр

ДРАМАЛАР*

* «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз» драмалари адибнинг 1979 йилда чоп этилган «Тошкент тонги» (Тошкент, Faфур Fулом нашриёти) китобидан олинди.

АДВОКАТЛИК ОСОНМИ?¹

(*Бир пардалик күлгү*)

Туркистан турмушидан олинуб ёзилмишдур.

ҮЙНОВЧИЛАР

Даvronбек — мусулмон адвокат, 24 ёшинда.

Худойберди — ер сотгон чол, қулоғи кар, 55 ёшинда.

Хушвақт — от йүқтөтган тожик, 30 ёшинда.

Хайдарали — мол йүқтөтган дудуғ, 24 ёшинда.

Рапоил — насияға мол сотгон, 60 ёшинда.

Эгамберди — түй қилуб қарздор бўлғон аробакаш, 35 ёшинда.

Меҳринисо — эри билан урушуб, чиқмоқчи бўлғон хотун, 32 ёшинда.

Абдужаббор — хизматчи, қизиқ, 22 ёшинда.

Парда очилур, мукаммал ёврупча бежалғон уй. Бир тарафда

қозуқларда осилғон камзул, шим, шлафалар турар.

Устол-устуллар мукаммал суратда тузалғон бўлур.

Даvronбек. Ман бу дунёдан хабарсиз мусулмонларнинг аҳволига жуда ҳайронман. Ман бу ердан ўқумоқға кетғонимга етти йил бўлди. Ман Ёврупода ўқуб юрғонимда Туркистандан чиқғон ғазиталарни(нг) кўруб яхшиги на хурсанд бўлур эдим. Бизнинг халқларнинг ҳам кўзлари очилуб, дунёдан хабардор бўлғонлардур деб ўйлар эдим. Лекин келуб кўраманки, яна эски ҳаммом, эски тос, турған еридан зигирча ҳам қимиirlамағон, илгари босмағон, илм ва маорифдан асар йўқ. Эл бутун тошдек қотғон, тараққиёт, маданиятдан нишон ҳам йўқ. Халқ таассуб чуқурига қараб юз тубан кетғон. Оҳ... Кошки мен қайтуб келмогон бўлсам эди. Бу қайгулиқ ҳолларни кўрмағон бўлар эдим. (Эшик тақиллар.) Абдужаббор, чиқиб қара, ким келди.

Абдужаббор (*масхара қилуб, кулуб*). Бир чол келибдур, кирсунми?

Даvronбек. Чақир, кирсун.

¹ Айрим қисқартиришлар билан олинди.

Худойберди эшикдан кируб адвокат ила кўришур, узундан-узоқ дуо қилур.

Да вро н б е к. Бўлди-бўлди, отажон, кўб чўзманг. (*Жой кўрсатур.*) Қани, отажон, нима хизмат?

Худойберди. Эй... Болам қўй. Мани қилган ишимни асти сўрама. (*Чўнтағини ковлаб, васиқасин чиқаруб, ўқумоқға бошлир.*) «Зикри ҳудуди яки қитъаз Мир дармурғадам ориқ думахона дафтаринда 182 рақамда шарқан тамоман пайваста бамулки Додажонбой 479 газ аршин ва гарбан тамоман пайваста бамулки Абдулкарим оқсоқол 596 газ аршин, жанубан тамоман пайваста бамулки варасай Абдумавлонбой 484 газ аршин, шимолан тамоман пайваста ба ҳақира ҳай оима 487 газ аршин чаҳор тарафаш маълум шуд».

Да вро н б е к. Жуда яхши маълум шуд, отажон. Манга бу васиқани(нг) нимага ўқуб бервотсиз? Ман бу ўқуғонларингиздан бир нарса ҳам англамадим. Мақсадингиз нима? Мақсадға келинг. Фақат «Маълум шуд» деган сўздан бошқасига тушунганим йўқ.

Худойберди. Шошма болам, ҳамма мақсад шулда – васиқанинг ичида. Ман ўқуб тамом қилай, сан яхшилаб қулоқ солуб тур. «Чаҳор тарафаш маълум шуд...»

Да вро н б е к. Отажон! Манга бу васиқани(нг) ўқуб берганингиздан ҳеч бир фойда йўқ. Ман бу сизнинг «маълум шуд – паълум шуд»ларингизга тушунмайман. Мақсадға келинг! Бу ерга келмоғингиздан мақсадингиз нима?

Худойберди. Болам, ман шўри қайноғонман. Шул санга ўқуб берғон висиқадаги отамдан қолғон ики таноб жойимнинг бир танобин тўрт юз сўмга бир бойға сотғон эдим. Олти ойда «купчук» қилиб бераман, деб нотарусда «олдим-сотдим» хат қилуб, ики юз сўм биф пули олуб, агарда вақтида «купчук» қилуб беролмасам, тўрт юз сўм қилуб қайтараман, деб ўзим хат билмаганим учун нотарусни(нг) мирзосига қўл қўйдириуб кетган эдим. Эй... болам, жон... болам! Ман қурғур «тана-ман», деб бепарвонлик қилуб, олти ой муҳлат ўтуб кетуб, энди бойнинг олдига борсам, манга дағдағалар қилур. Нотарусга келсан, тезлик ила олғон ики юз сўмни(нг) тўрт юз сўм қилуб олиб келуб бермасанг, еринг хатланиб, сўтда сотиладур, дейдур. Яқинда судья-пристўф боруб ерингни хатлаб ке-

ладур, дейдур. Жон болам, оппоғ болам, сан шунга бир илож қилмасант, бошим ғовлаб, жуда довдираб қолдим.

Да врон бе к. Ман мусулмонларни ишига жуда ҳайропман. Иш билмаганликдан, дунёдан хабарсизликдан ишни пачава қилуб қүядур-да, эшикма-эшик судралуб юрадур. Хўш, энди нима қилмоқчи бўласиз? Мани олдимга нима учун келдингиз!

Худойберди. Жон болам, оппоқ болам, тупроғ олсанг, олтун бўлсун, мендан қайтмаса, бола-чақаларингдан қайтсун. Шуни бир иложини қилғил.

Да врон бе к. Отажон, буни иложи фақат ики юз сўм олғон оқчангизни тўрт юз сўм қилиб қайтарасиз. Бўлмаса ерингиз сўтда сотиладур. Мундан бошқа иложи йўқ.

Худойберди. Йўқ, болам, буни иложини сан қиласан. (*Чўнтагини ковлар*.) Пулим ҳам уйда қолибдур. Жон болам, бир сўлкавой бераман. Сан манга бир яхшилаб ариза ёзуб берасан. Шул аризада айтасанки, Худойберди Топилдибой ўғлига судья-пристўф яна олти ой сурук берсун. Ана ундан кейин ман бу олти ой ичинда «купчук» кирфичини битқазуб бераман.

Да врон бе к. Отажон, мени ҳозир борадурғон жоийим бор. Пешиндан кейин соат 3 да келинг.

Худойберди. Жон болам, оппоғ болам, ҳозир ёзиб бера қолсанг бўлмасми? Наки мўйсафид ҳолимча овора қилуб юрмасант? Жоним болам, тупроғ олсанг, олтун бўлсун, ҳозир ёзиб бера қол.

Да врон бе к. Отажон, мен сизга айтвотман-ку, ҳозир вақтим йўқ. Бир жойга борадурғон зарур ишим бор. Соат 3 да келинг.

Худойберди (*ўрнидан туриб, ачиф ила*). Ҳммм... болам! Нимага мунча зарда қиласан? Ман санга текинға ариза ёзуб бер девотманми? Ёзганда пулға ёзуб берасан. Жаҳлинг чиқадурғон бўлса, адвокатлик қилма!... Ҳммм... болам, адвокатлик осонми? (*Кетар*.)

Абдужаббор (*орқасидан кулуб*). – Ҳммм... ота! Ўрисга ер сотуб, хат қилуб бермоқ осонми? (*Давронға қараб*) Қалай, хўжайин, карқулоқ чолни(нг) хўб кузатуб юбордимми? Чўнчагини кавлавотувди, бир нарса бердими?

Да врон бе к. Бор ишинға, кўп гапурма. (*Ўрнидан туриб юруб*) Ман мунда келуб иш бошлиғонимга 7–8 ой бўлди. Келган кишиларнинг ҳаммаси мана шунга ушаган ки-

шилар. Булар билан сўйлашмоқға бир қоп жон керак. Иш билмағон ва сўзумға тушунмағон одамга жигарингни хун қилуб, бир соат-иқи соат вақтингни бекор ўткармоқдан бошқа буларнинг аҳволига қуюб, сил бўлишдан бошқа натижа чиқмайдур. Буларнинг назарида адвокат бир ариза ёзувчи киши. Ҳар куни мунақсанги одамлардан 20—25 келуб, йўқ ерга миянгни ачитуб, қонингни бузуб, жигарингни эзуб, чиқуб кетадур. Бул ҳам камлик қилуб, бир соат умр ёшин фотиҳа билан ўткарадур.

Эшикнинг қўнғироғи жинғирлар.

Абдужаббор, чиқуб қара, тағин қайси бир дарди бедаво келди.

А б д у ж а б б о р (кељуб). Хўжайнин, бир салласи катта, жуда бир қизиқ (кулар), жуда бир ғалати тоҷик келди. Валдир-вулдур қиласиди. Тилига тушунмадим, кирсунми?

Даvronбек. Чақир, кирсун.

Х у ш в а қ т (кирар). Ассалому алайкум, хўжайнин, ақунки санга абдивакат бўлғонсан, биз санинг олдингга келғонмуз. Ақунки, хўжайнин, маники от йўқотғон. Сан билганки, тавоқдек яғири(нг) бор. Яғирингни устингга, зангар, ёғингдан сурғонсан. Буку... кун уч кун бўлди, қайси гўрга кетғонингни билмаймуз. Қидирасан, қидирасан — топилмайсан. Агар топиб берасан, беш танга суюнчи берасан.

А б д у ж а б б о р. Суюнчини ким беради? Сан берасанми, хўжайнин берадими?

Даvronбек (кулур). Отни ким йўқотғон, ким қидирғон? Суюнчини ким беради?

Х у ш в а қ т (аччиғ ила). Ақунки, абдивакат бўлғонсан, гапга тушунмайсан. Отингни ман йўқотғонсан, ман қидирғонсан, сан суюнчи берасан.

Абдужаббор (кулуб). Ким суюнчи беради? Хўжайнин санга берадими, сан хўжайнинга берасанми?

Х у ш в а қ т (Жабборнинг ёқасидан тутуб, ҳар икиси бўғишур). Ақунки, санки, абдивакат йўқсанки, юрмайсан. Сан билан ишинг йўқсан, ақунки сан масҳарабози қиласан, куласан.

Даvronбек (ўрнидан туруб икисин ажратуб қўяр). Қани, шо почча, гапур! Мунда нима учун келдинг? Ўтуруб гапур!

Х у ш в а қ т. Ақунки хўжайнин, ман кеча фолбинга, аюзойимкашға борғонсанки, кафтингга бир сўлкавой

қайтарғонман. Китобингни варақлаб-варақлаб айтғонсанки, отинг арусни құлиға балнитсага тушғон. Сан буқун балнитсага борғонмуз. Сан арусни тилингға билмағонсан. Балнитсахонада арус айғонсанки, арус тиилини биладурғон одам олиб гапласан ёки ариза ёзуб олуб гапласан, дегансан.

А б д у ж а б б о р. Ҳали қараб туриң, отни кейиндан икінгиз ҳам касалхонага борасиз.

Д а в р о н б е к. Жуда яхши бўлубдур. Отинг балнитсага тушган бўлса. Боруб унда дўхтурликни ўрганвоткандур.

Х у ш в а қ т. Акунки хўжайин, отинг дўхтар йўқсан ойфур (айғир).

Д а в р о н б е к. Яхши, дўхтурхонадан боруб, отингни хабарини олдингми? Отинг бор эканми?

Х у ш в а қ т (аҷчиғлануб). Дўхтурхонага ман борасан, сан бормаймуз, касал бўлғонинг йўқсан.

А б д у ж а б б о р (кулуб). Дўхтурхонага икалангиз бирга борасиз. Иковингизни ҳам боқизмоқ керак.

Х у ш в а қ т. Сан ҳарамзодаға гапурмаймиз. Сан нимага бизнинг сўзингға аралаш бўласан. (*Жабборга қараб югурар.*)

Абдужаббор қочар.

Д а в р о н б е к (*Хушвақтни қўлудан ушлаб келуб, ўтқазуб*). Қани, шо поччо, уни қўябер, гапургин-чи, мунда нимага келдинг? Нима қилмоқчисан? Мақсадинг нима?

Х у ш в а қ т. Акунки хўжайин, мунда гаплаганга мақсадинг шул бўлғонсан. Ман арус тилингни билмаймиз. Бир сўлқавой хизмат ҳақингни берамуз. Мани ила бирга балнитсага боруб отингни арусни қўлидан гаплашуб олиб берамиз.

А б д у ж а б б о р (кулур). Мана энди икінгиз балнитсага борадигон бўлдингиз. Тезроқ-тезроқ бормасаларингиз касалингиз зўраюб кетадур.

Д а в р о н б е к. Шо поччо, биз тилмочликни ташлаб юборғонмиз. Тезроқ бор. Бир одам топуб балнитсага боргинг, отингни тезроқ ажратуб олғил.

Х у ш в а қ т. Акунки хўжайин, ўзинг бормайсан, хизматкорингни буюрасан, бирга боруб отингни арусни(нг) қўлидан олуб бермасанг бўлмайсан.

А б д у ж а б б о р (кулур). Шо поччо, балнитсага ман бормайман, ўзинг бора бер, ман касал бўлғаним йўқ.

Д а в р о н б е к (аҷчиғлануб). Шо поччо, мени зарур ишим бор. Бир жойга бораман. Сан ҳам тезроқ боруб, отинг-

ни ажратуб ол. Күп гапурууб мунда майнабозлик қилуб ўлтурма.

Х у ш в а қ т. Акунки хұжайин, санки абдувакот бўлғонсан, ман сани арус тилингни билмаймуз, бўлмаса бир яхши ариза ёзуб берасан. Аруsingфа олуб боруб берамуз. Отингни балнитсаҳонадан ажратуб оламуз. (*Ёнидан белбогидан ҳамёнини олуб бир сўм чиқоруб бермоқчи бўлар.*)

Д а в р о н б е к. Шо почко, пулинг ёнингда турсун. Ҳозир-да мени бир ерда зарур ишим бор. Соат учда келғил. Жуда яхшилаб ариза ёзуб бераман. Боруб отингни ажратуб оласан.

Х у ш в а қ т (*аччиғлануб*). Гапурасан, гапурасан иш қилмайсан. Жуда дангаса бўлғонсан. Ҳозир ёзуб бермайсан. Одамни овора қиласан (*ўрнидан турууб*). Ҳмм... Абдувакот бўлғонинг осонми? Соат учда келамуз, ёзуб берасан, алдамайсан! (*Чиқуб кетар.*)

А б д у ж а б б о р (*яқин келуб*). Хұжайин, ҳамёнини ковлавотган эди, пул-мул бердими? Бизга ики ойдан бери мояна тегмай ётилти. Кеча укам келган эди. Отам тайинлаб юборғон экан, уйимизда гўшт, ёғ, гурич, совзи, пиёз, ўтун-кўмур, туз, чироф бутун одош бўлғон эмиш. Шунга пул керак эди, пул. Хұжайин, бир нимарса қилуб, бир иложини қилмасангиз, улай-булай қилуб, у ёғ-бу ёғингизни ковлаб, амал-тақал қилуб бир оз оқчани(нг) тадорикини қилуб, лоақол ики ойликни беролмасангиз ҳам бирор ойликни марҳамат қилмасангиз, бўбойдан балога қоламиз.

Д а в р о н б е к. Бир оз сабр қил, санга нима бўлса-да, оқча топуб берурман. Шояд бирор-бир дурустроқ иш келуб қолса. Жуда бўлмаса ишкоф-фишкофлардан бирортасини сотуб сени ҳаққингни берурман. Бор, хабар ол, чой тайёр бўлғон бўлса олиб кел. (*Абдужаббор кетар.*)

Оҳ, кошки мен адвокат бўлғунча дўқтурлиқ илмин тамом қилуб, дўқтур бўлғон бўлса(м) эдим. Ўзим учун ҳам яхши бўлуб, халқ учун ҳам фойдалик бўлур эди. Мен жигаримни хун қилуб ўқуб ётғон вақтимда баъзи ёр-дўстларим менга айтган эдилар: «Сен адвокатликдан кўра дўқтурлиқга ўқуғил». Ман ўйлағон эдим, ҳуқуқдан маҳрум, аҳволи оламдан хабарсиз мусулмонларнинг оз-моз бўлса-да, қўлимдан келғонча ҳуқуқларин ҳимоя қилсам. Халқға манфаат еткурсам, деган эдим. Мени ул умидларим бўшға

чиқди. Мана күрасиз, халқ мандан, ман халқдан безор бўлдим. Энди очуқ манга маълум бўлдики, умуман халқ орасинда илм ва маърифат томир ёюб, маданият тараққий қилмағунча манга ўхшаш бир-ики одам халқ орасида ишлаб, халқни қўзин очамиз, ҳуқуқин мудофаа қиласиз, демак, ердан туруб юлдузларға қўл узатмоқға ўхшаш хаёлий бир нимарса эканлиғи эмди очиқ ва аниқ маълум бўлди. Мана күрасиз, ёнимға келгон кишиларнинг ҳаммаси бир-биридан баттар саҳройи ва бақироқ, қуруқ фотиҳадан бошқа бир нарса йўқ. Етти-саккиз ой ичинда борйўқни еб битирдим, эмди новбат уй асбоблариға етди. Яхиси шулки, эсинг борида этагингни ёп дегандек, тахта-ўқлогини йиғиштируб бирор кантурға кируб хизмат қилмасам, бу йўлда боргандা сил бўлмоқдан бошқа натижажа чиқмайдурғонға ўхшайдур. (*Абдужаббор чой келтирап.*)

А б д у ж а б б о р . Хўжайин, ҳеч ким келгани йўқми?

(Эшик қўнғироғи жинғирлар.)

Д а в р о н б е к . Жабборқул, чиқуб қара, қайси олиҳиммат келдийкин?

А б д у ж а б б о р (кируб, зўр беруб кулур). Олаверасиз, хўжайин, бир фарчча ёғ, бир жуда соқоли узун жуҳут келубти, кирсунми?

Д а в р о н б е к . Чақир, кирсун.

Рапоил эшикдан кирап. Салом берар. Давронбек алик олар, ер кўрсатур. Ултирап. Ёнидан вексил олуб, устол устига қўяр.

Р а п о и л . Гарамжон, ман бир одамга бир йил ваъдаға юз сўмга насияга мол сотиб эдим. Гарамжон, акун жуда муттаҳам одам экан. Ҳозирда ики йил яқин бўлдики, мани пулимни бермайдур. Гарамжон, вексилим оқ вексил эди, нотарусға борсам ариза билан қўшуб берғил дейдур. Гарамжон, бир сўм пул берайин, яхшилаб бир ариза ёзуб берсангиз, шу муттаҳамдан пулимни ундируб олсам.

Д а в р о н б е к . Қарздор одам қарзидан оз-моз тўлаганми ёки бутун ҳаммасини талаб қиласизми?

Р а п о и л . Гарамжон, бир-ики карра беш-ўн сўмдан берган. Қирқ сўм тўлаган, олтмиш сўм қолган.

Д а в р о н б е к . Сиз бир одамга агарда молни насияға сотадурғон бўлсангиз, олтмиш сўмлик молни юз сўмға берсангиз яхши. Энди нима қилмоқчи бўласиз? Шу век-

сил юзасидан юз сүм талаң қиласизми ёки қолған олтмиш сүмни сүрайсизми?

Р а по и л. Гарамжон, жуда мугташам одам экан, мани овора қилди. Албатта шу вексилдаги юз сүмни(нг) бераберадур.

Д а в р о н б е к. Ман бундай ишфа ариза ёзмайман. Сиз бошқа бир одамға боруб ёздирингиз. Оласининг олтмиш сүми қолғон бир қамбағал бечорани куйдурууб юз сүм олмоқчи бўласизми?

Р а по и л. Гарамжон, сиз баъзи бойларнинг қиладигон ишиндан хабарингиз йўқ экан. Бир бошпўтга ики қат ҳужжат қилуб оладурлар. Масалан, бир вексил олуб, яна бир тилхат қилдируб оладурлар. Агар вақтида тўлай олмаса ҳам вексилға, ҳам ҳужжатға оқча оладурлар. Бир одам бир юз сүм қарздор бўлса ики юз сүм тўлайдур. Яна эллик сүм харажот тўласа, ики юз эллик сүм тўлайдур. Ман гарамжон, унақа қилвотғоним йўқ-ку? Ниҳояти олтмиш сүмни юз сүм қилуб оламан. Ёзаберинг, хизмат ҳақингизни яхши бераман, гарамжон.

Д а в р о н б е к. Йўқ, ман мундай хиёнат аралашадурғон ишларға очдан ўлсам ҳам аралашмайман. Сиз боруб бир бошқа одамга ёздиринг. Агарда хоҳласангиз ман факат олтмиш сүмнинг ўзигагина ёзаман.

Р а по и л. Хайр...хайр... гарамжон. Сиз хафа бўлманг. (*Чўнтагини ковлар, пул олиб бермоқчи бўлур.*) Мана, гарамжон, як сўм, аризани жуда яхшилаб ёзингиз.

Д а в р о н б е к. Ҳозирда мени зарур юмуш билан борадурғон ерим бор, соат учда келинг.

Р а по и л. Гарамжон, мани овора қилманг, соат учда мани ҳам ишим бор. Дўконим очиқ қолади. Ҳозир ёзиб берасиз, мўйсафид ҳолим билан мани овора қилманг.

Д а в р о н б е к. Ака домулло, сўз деган битта бўлади. Ҳозир мани ариза ёзмоқға вақтим йўқ, судға барадурғон ишим бор.

Р а по и л (*ўрнидан туруб*). Гарамжон хафа бўлманг, бўлмаса соат учда келаман. Тоғин ваъдангизга хилоф қилманг. Албатта соат учға келаман. Сиз ҳам борғон ерингиздан соат учдан кеч қолмай келинг.

Д а в р о н б е к. Сўзни кўп чўзманг, гап деган битта бўлади.

Р а по и л. Гарамжон, ҳмм... адвокатлик осонми? Ман сизга бекорга ариза ёзуб беринг девотманми? (*Чиқуб кетар.*)

Абдужаббор орқасидан масхара қилуб, кулуб қолар.

Да в рон бе к. Бирни кўруб фикр қил, бирни кўруб шукур қил демишлар. Тўғри сўздур. Ман мусулмонларнинг ҳол-аҳволларин кўруб хафа бўлсам, жуҳудларнинг орасида ҳам шунаقا эзма кишилар бор экан. Албатта дунёдан хабарсиз, илму маорифдан хабарсиз қавмларнинг ҳол-аҳволлари шундай бўладур. Фақат буларнинг ишлари бир-бирларин алдамоқ ва бир-бирларин тузоқ қўюб тутуб оша-моқдур. Буларнинг орасига илм ва маданият нурлари ёйи-луб, инсон қаторига кирмагунча ўzlари эшикма-эшик овора бўлганлари бир сари, манга ўхшагон ўз элимфа, халқимға фойда еткуармукинман, деган кишиларнинг миясини қокуб, кўлиға беруб, оз фурсатда жинни қилишлари табиийдур. (Эшик қўнгироги жингирлар.) Абдужаб-бор, чиқуб қара, тағин қанақа дардисар келган экан.

А б д у ж а б б о р (чиқуб кирап, суюнган ҳолда). Хўжайн, дамингизни чиқарманг, бир жуда ясанғон хотун, бир жуда катта бойни хотуниға ўхшайди.

Да в рон бе к. Бор, кўп сергап бўлма, чақир, кирсун.

М е ҳ р и н и с о (эшикдан кирап, сўрашур. Адвокат жой кўрсатур, ўлтирап). Жонгинам, опагинанг айлансун, сани дарагингни эшиитуб олдинға келдим. Бизани маҳаллани яқинидаги Рустамбекни ўғли экансан. Опагинанг айлан-сун, ман бошимдан ўтган саргузаштларимни санга би-рин-бирин сўйлаб берайин, сан яхшигина қулоқ солуб, тинглаб, хатга ёзуб тургин. Опагинанг айлансун, кўлингға қалам-қофозингни ол.

Да в рон бе к. Холажон, аввал гапурадурғон гапингизни чўзмасдан қисқагина қилуб гапиунг. Қофоз, қаламга навбат кейин келадур.

М е ҳ р и н и с о. Опагинанг айлансун, дунёда мани ҳас-ратимга қулоқ соладурғон одам ҳам бор экан. Дод-фарё-димга етадурғон кишини энди топдим. Ўн беш йилдан бери ман баҳти қаро шўрлик...¹ деган бир қиморбозни кўлига тушуб, ўтга ёқилуб, тошға чақилдим. Куюб-ўртануб чўб-устухон бўлуб кетдим. Раҳматлик ота-онам бор вақтида бу йигит ўлтур эрим манга мунча зулм қилолмас эди. Улар (ўл)гандан кейин айниқса бу шўрлик бошим тўқмоқ остида

¹ Ўқиб бўлмади

қолди. Ҳар кун ичғон ошим заҳар-заққум, күрғон кунимни ит ҳам күрмасун. Мани муттаҳам эрим қургур бир кун қиморға ютқизуб келуб, аламини мендан олса, бир кун маст бўлуб келуб, ман шўрликни бошига қиёмат кунини солади. Ичғон ошим – заҳар-заққум, күрган куним – жаҳаннам!

Давронбек. Холажон, бу ерга келишдан мақсадингиз нима – шундан гапуринг, гапни кўб чўзманг.

Меҳринисо. Опагинанг айлансун, жонгинамни қоқай. Мани ҳасратларим жуда кўп. Бир бошидан санга тушунтирасам, мақсадимга етмайман, аламидан чиқмайман. «Этни тутоги бит» дегандек, мани қиморбоз окам қўярда-қўймасдан, ота-оналарим мунфа бермаймиз, десалар ҳам ёлғон-яшиқларни гапуруб, мақтаб, шу золими ни қўлига мани асир қилуб қўйди. Ўн беш йилдан бери ит азобин тортаман, дарду ҳасратларимни айтайн, десам ҳеч бир жонкуярим йўқ. Бир неча мартаба қозига боруб арз қилғон эдим, йигитгина ўлгур эрим маърузми, ривоятми, алланима балолар қилуб, яна уйига ҳайдаб олуб келди. Манга йўл-йўруқ кўрсатадурғон бир жонкуяр бўлмадики, у золимнинг қўлидан ман муштипарни озод қилса!

Давронбек. Холажон, энди нима қилмоқчи бўласиз, эрингиздан чиқмоқчисиз?

Меҳринисо. Опагинанг айлансун, иложини топсам ул золимни уйида бир нафас ҳам турмайман.

Давронбек. Эрингизни сизға жабр-зулм қилишифа маҳаллангизни домла-имом, элликбошилари сизни(нг) тарафингиздан гувоҳлик берадиларми?

Меҳринисо. Опагинанг айлансун, ижорахўр имом ила порахўр элликбоши қачон ман муштипарни тарафи бўлади дейсан. Қозихонага борганда ҳаммаҳаллалари муттаҳам эримни тарафи бўлиб кетдилар.

Давронбек. Бўлмаса энди эрингиз урган вақтида қўни-қўшниларингиздан ики кишини гувоҳ қилиб манга келинг, ман иложини қиласман.

Меҳринисо (*бошини очуб, ярасини кўрсатур*). Опагинанг айлансун. Мана ўтган куни урган. Яраси ҳали ҳам тузалгани йўқ.

Давронбек. Мана, ман сизға катта кўчадаги дўхтурхонаға қофоз ёзуб бераман. Олуб борсангиз, қўлингизга гувоҳнома қилуб берадур. Соат учда шу гувоҳномани олуб

келинг, ман сизға тегишлиқ жойға ариза ёзуб бераман. Тез фурсатда золим эрингиздан қутулурсиз.

М е ҳ р и н и с о. Опагинанг айлансун (*ўрнидан туруб*), адвокатлик осон иш әмас, манга ўшашон ғариб-бенаволарни(нг) додига етмоқ керак (*чиқуб кетар*).

А б д у ж а б б о р (*орқасидан*). Қиморбоз эрга тегуб, калтакини еб, бошларни ёруб юрмоқ ҳам осон әмас.

Д а в р о н б е к (*ўрнидан туруб жиiddият ила*). Оҳ, золим маданият, бизим туркистанликларнинг орасиға қачон келуб томир ёясан?! Қачон бизим бу жаҳолат зиндонидан халос қиласан?! Бизда уй тарбияси бошлануб, хотун-қизларимиз илму маориф ила нурланмағунча, бизнинг орамизда шундай кўнгилсиз ҳоллар давом этса керак. Мана бу хотун бечорани эрга берғон вақтларида ўз хоҳиши билан, ўзининг ризолиги билан, ўзи кўруб хоҳлағон эрига бермасдан ҳайвон каби кучлаб, қўлидан тутуб бир золимнинг қўлиға берганлар. Бу муштипар маъсуманинг бутун умри азоб-мехнатда, қайғу ва қулфатда ўтуб дунёға келғонига-да минг маротабадан пушмон еб, фам зиндонида яшағон. Мана бизнинг орамиздан мундай кўнгилсиз ҳолларни(нг) йўқ қилмоқ учун бутун куч-куватимизни(нг) хотун-қизларимизни(нг) ўқутмоқ, маориф ва маданият ила ошно қилмоқ йўлинда сарф қилмоғимиз лозимдур. Шундагина бизлар ҳам бошқа қавмлар орасинда ўртоқчасиға яшамоғимиз мумкиндур. (Эшик қўнгироғи жинғирлар.) Абдужаббор, чиқуб қара, яна ким келди.

А б д у ж а б б о р (*зўр бериб кулур*). Хўжайин, бўлиб қолдингиз, гарчча мой, белига қамчин қистурғон бир аравакаш, кирсунми?

Д а в р о н б е к. Чақир, кирсун.

Э г а м б е р д и (*кируб, адвокат билан кўришуб ўлтирур*). Мулло ака, ман бечора жуда оғир кунға қолдим. Баракалачиларнинг сўзиға киругб, ўз ҳолимға қарамасдан катта тўй қилуб, қарздор бўлуб, бир парча ҳовлим қарзимға хатлануб, яқинда сотиладурғон бўлиб қолди. Хотуним, тўртадад ёш гўдак болаларим ила қўчада қоладигон бўлдим.

Д а в р о н б е к. «Эна – ўлтиришингға қараб чена» дегандек, камбағал одам нима учун ўз ҳолингизға қараб тўй қилмадингиз, нима учун кўрпангизга қараб оёқ узатмадингиз?

Э г а м б е р д и. Мулла ака, асло қўяверинг, «жин чарчаганни урар, дев тегирмончини», – дегандек ман шўрликни жин урмаса кўчадаги «баракаллачи»ларнинг сўзиға киравмидим. Тўй қиладигон вақтимда қариндош-уруғим, ёр-дўстим жуда кўпаюб кетди. Ҳар бири манга тўйни катта қилмоқ учун насиҳатлар қила бошлидилар. Уларнинг сўзларига учуб, мани қарасангиз хотамтой бўлиб кетдим. Ўзимча бир қозончада ош қилуб кесдирмоқчи эдим. Бетаҳорат бенамозни бўйнига қўйгандек, ики кун ош бериши гарданимға қўйдилар. Ундан қарасангиз, хотун «ака» жанжал қилуб, бир кун «хотун оши»ни бўйнига қўйди. Шунақанги қилуб Аминжон бойни неваралари уч кун ош бердилар-да, кафангадо бўлдилар.

Д а в р о н б е к. Ўзингиз туппа-тузуккина тушунадирғон одам экансиз, нима қилуб уларнинг сўзига алдандингиз? Тўйни ўз ўйлаганингизча қила қолмадингиз?

Э г а м б е р д и. Эй, мулла ака, ман-ку ман. Уларнинг гапурғон гапига сиз бўлсангиз ҳам алданар эдингиз. Кўйнимни пуч ёнғоққа шундай тўлғаздиларки, бор-йўғимдан айрилгандан кейин кўзим мошдек очилди.

Д а в р о н б е к. Боболаримизнинг «ўтган ишга ўқинма», «кейинги пушмон жонингга душман» дегон ҳикматли сўzlари бор. Энди нима бўлса, бўлиб ўтмишдур. Асосий мақсадға келинг. Мунда келмоқдан мақсадингиз нима? Ҳовлингиз хатланган экан, энди нима қилмоқчи бўласиз?

Э г а м б е р д и. Мулла ака, нима қилмоқчи бўлар эдим. Ман бир аравакаш одам мунақанги ишларга ақлим етади дейсизми? Миясини еган аҳмоқ бўлмасам, «баракаллачи»ларнинг сўзиға кируг шу ҳолга тушармидим. Энди бу хусусда маслаҳатни ўзингиз берасиз. Шул тўй тўғрисида маҳаллатиздаги Орифжон бойдан вексил бериб, пул қарз олғон эдим. Вақтида тўлолмадим. Беш-олти кун бўлди, ҳовлимни, ўй асбобларимни, хотунимни молларигача судя-пристўв олуб келуб хатлаб кетди. Шўрлик бошим, нима қилишимни билмай, сизнинг қошингизға келдим. Энди сиздан ёрдам бўлмаса, мани ҳеч бир жонкуяр, йўл кўрсататурғон кишим йўқ.

Д а в р о н б е к. Ҳовлингиз ўзи неча саржин?

Э г а м б е р д и. Ҳовлим қирқ саржинча бор.

Д а в р о н б е к. Йигирма саржинни хотунингизни маҳри деб кўрсатмоқ мумкин. Онангиз борми?

Э г а м б е р д и. Етмуш яшар бир муштипар онам ҳам бор.

Д а в р о н б е к. Қолган йигирма саржинини онангизнинг маҳри деб кўрсатиладур. Бошқа хатланғон молларингизнинг ҳам хотунингизнинг моли деб кўрсатмоқ мумкин. Бой сиздан ҳеч нарса ололмайдур.

Э г а м б е р д и. Жон мулла ака, бу ишларни(нг) нима бўлса ҳам ўзингиз тўғрилайсиз, мунақа нарсаларга менинг ақлим етмайди.

Д а в р о н б е к. Сиз бўлмаса соат учда келинг, яхшилаб ман сизга ариза ёзиб берман. Шул ариза билан ҳовлингиз сотилишдан тўхталадур.

Э г а м б е р д и. Худо хайр берсун, мандан қайтмаса бола-чақаларингиздан қайтсун. Манга ўхшаган йўлда қолғон одамларга сиздек ўқифон-билғон кишилар дастигрилик қилмаса, ким қиласур. Адвокатликам осон иш эмас. Манга ўхшағон фариб-бенаволарға раҳнамолик қилмоғингиз керак. (*Ўрнидан туруб.*) Бўлмаса соат учда келайми? (*Кета туриб.*) Албатта соат учда келаман. Жон мулла ака, аризани жуда яхшилаб ёзиб берасиз (*чиқуб кетар*).

Д а в р о н б е к (*Абдужабборни чақириб*). Бир истакон чой олуб кел, чойим ҳам совуб қолди.

А б д у ж а б б о р (*Истаконда чой олуб келуб қўяр*). Хўжайин, ҳеч нарса чиқдими? Бу келадигон сирривал-қайроғлардан лоақал бизнинг моянаға етадурғон пул-мул келса эди, яхши бўлар эди.

Д а в р о н б е к. Кўп сергап бўлма, гап деган битта бўлади. Ҳар нарса қилсан ҳам, сани бугун бўлмаса эрта, ўзимни ҳиндига гаров қўйсан ҳам, оқча топуб бераман. Бор, ўз ишинга бор.

Абдужаббор чиқуб кетар.

Мана, кўрасанки, бу дунёдан хабарсиз, илму маорифдан маҳрум, маданиятдан узоқ яшаган бизнинг халқимиз ҳали қандай қизғонч, қандай қўрқинч, қандай таҳликали эканлиги офтобдан ҳам равшан кўринуб турадур. Бир камбағал аробакаш нодонлик соясида бидъят тўй учун бутун бор-йўғидан айрилуб кафандаго бўлган. Бир неча йилдан бери топған, болаларин ўқутмак учун керак бўладурғон оқчасидан айрилмоқ ила баробар бир парча ҳовлиси ила мол ва рўзгоридан ҳам бутун маҳрум бўлуб, жаҳолат ва нодонлик йўлида бутун оиласи ила қурбон бўлғон. Мун-

дай бидъат ва исрофларнинг йўқ бўлмоғи халқимизнинг маориф ва маданият ила тараққий қилмоғига боғлиқдур. Агарда биз ҳозирги илм ва урфон тараққий қилуб, бутун дунёга нур сочиб турғон бир замонда энг муҳим вақтлари-мизни ана шундай бидъат, қуруқ ўйин-кулги, тортиш ва талашлар бирла ўткарсак, дунё юзиндан инқироз оламиға қараб кетмоғимизга шак ва шубҳа йўқдур. Мундай бидъат ва исрофларни(нг) оромиздан йўқотмак учун ёшларимиз бутун куч ва қувватларини(нг) илм ва маориф йўлига сарф қилмоқ ила баробар тиш ва тирноқлари ила бутун қувватларини(нг) бу бидъат ишларини(нг) йўқ қи(л)моқ йўлида тиришмоқлари лозимдур. (*Эшик қўнғироги жингирлар.*) Абдужаббор, чиқуб боқ, тағин қайси бир бош оғриғи келди.

А б д у ж а б б о р (*келуб, зўр беруб кулар*). Хўжайин, хўжайин мен... жуда бир қизиқ... жуда бир галати... ҳали келса кўрарсиз, кула-кула ўларсиз.

Д а в р о н б е к. Кўп сергап бўлма, бор чақир, кирсун.

Ҳ а й д а р а л и (*кирап*). Аааассалом алайкум!

Д а в р о н б е к. Ваалайкум ассалом, хуш келинг, ўти-ринг. Қани, нима хизмат?

Ҳ а й д а р а л и. Ммм...ан бббуқун ууууч ики... ун ббб..ўлди. Ууу....йимдан мол ўғурлатғон эээ..дим. Бугун дарагини ттопдим. Мммани молимни олган одам қозоғ экан. Энди югуриб сизнинг олдингизға ққелдим. Иилож қилуб шул одамдан мани молимни олуб берасиз.

Д а в р о н б е к. Яхши, ўртоқ, маълум бўлдики, сиз мол йўқотган экансиз. Молингизни олган одам қозоғ экан. Дарагини топибсиз. Мунда нимага келдингиз? Энди нима қилмоқчи бўласиз?

Ҳ а й д а р а л и. Ннн...има қилмоқчи ббб... бўлардим, шшш...ул одамдан мммани ммм...олимни олиб берасиз.

Д а в р о н б е к. Ман қози эмасман ёки бир амалдор эмасман. Бирорни молини бирорға олиб бермоқға мани кучим етмайди. Сиз молингизни олғон одамни топсангиз, қозига чақиртиринг, қози ҳукм қилуб, молингизни олиб берадур.

Ҳ а й д а р а л и. Ммман ул одамни ттонимайман, ллекин бббир одамдан эээшитдим, ддарарагини ттопдим.

Д а в р о н б е к. Бир одамни(нг) ўғри қилмоқ учун бирордан эшитган гап кифоя қилмайдур. Мол ила ушламоқ керак ёки кўргон-билғон гувоҳ-исбот керак бўладур. Мунақанги кўрма-кўраки бир одамни(нг) ўғри қилуб бўлмайдур.

Ҳайдарали. Ггувоҳларим бббор, бббўлмаса сиз манга ққозиға бир ариза ёзуб беринг.

Давронбек. Гувоҳларингизни отини, отасини(нг) отини биласизми?

Ҳайдарали. Йийўқ, бббўлмайман.

Давронбек. Бўлмаса, боруб гувоҳларингизни номларини, отасини(нг) отини ҳам турадурғон жойларини, ҳамда молингизни олғон одамнинг отини ва турадурғон жойини яхшилаб билуб келинг.

Ҳайдарали. Ммман ххат билмасам, ҳҳаммасини отини эсимдан чиқаруб қўяман. Ммманга шшогирдингизни кўшасиз. Ммман билан ббборуб ёзуб олуб ккеладур.

Давронбек. Шогирдим сиздан ҳам баттар, хат ёзиши билмайди.

Ҳайдарали. Ббўлмаса ўўўзингиз ббборасиз, бббиз сари қадам ббосганингизфа сизни ққуруқ қўймайман.

Абдузаббор. Хўжайн, бўб қолдингиз, бора қолинг, ўзингиз ҳам жуда зерикиб ўтуруб эдингиз, ўйнаб келасиз, ҳам пул топасиз.

Давронбек. Ўртоқ (кулуб), мани жуда ишим кўб, сиз билан бормоқға кўлим тегмайдур. Кўб гапни чўзманг. Боруб, гувоҳларингизни яхшилаб билуб, соат учда келинг. Ман сизга жуда яхшилаб ариза ёзуб бераман. Молингиз тезда қўлингизга кирадур... (*жиддият ила ўрнидан туруб*). Мана кўрасиз, бизнинг халқнинг ҳоли! Ҳаммасини(нг) йифиштириб келсангиз, бир пичоқға соп бўлмайдур. Бир тарафдан, буларнинг нодонликлариға ва аҳволи оламдин хабарсизликлариға ич-ичингдан ёнсанг, икинчи тарафдан буларнинг яна кетаётган вақтларида ҳам «...адвокатлик осонми?» деб масхара қилуб кетишлари жигаримни бошини эзади. Йўқ, ҳали ҳам бўлса тезда жинни бўлмасдан илгари бу тахта-ўқлоғини йифиштириуб, бирорта кантўрга хизматға кирмасам, яқин фурсатда бу жоҳил ва нодон, ўз ҳақ ва хуқуқини англамаган халқларга фойда еткураман, деб ўз жонимга жабр қилмоқ ҳам дуруст эмас. Шул тўғрида боболаримизнинг ҳикматли сўзлари бор: «Қаромуғ донаси бўлғунча, буғдойнинг сомони бўл, ямоннинг яхшиси бўлғунча, яхшининг ямони бўл». Албатта, бу сўз тўғри сўздир. (*Ойнага қараб, у ёғ-бу ёғини тузатуб, соатига қараб*.) Соат бир бўлуб қолубдур. Ҳар нима бўлса

ҳам бир дафъи савдо учун шаҳардан ташқари бирорта ўртотимнинг борига боруб, юрагимни чигилини ёзуб келмасам, сил бўлишумга сагал қолур. (*У ёғ-бу ёғини тузатуб, Абдужабборни чақириб.*) Абдужаббор, сан ҳеч ёқға қимиллама, бояги ики одам гувоҳнома олиб келса, олиб қол, бошқалари келса, айтгилки, адвокат бугун жуда узоқ бир жойга меҳмон бўлуб кетди, эртага келинг, деб жўнатиб юбор. Тағин эшикда мани пойлашуб ўтурмасун. Ман кеч-курун соат бешда келаман (*чиқуб кетар*).

А б д у ж а б б о р. Бу бизни адвокат хўжайнимизни ўзи ишни қўзини яхши билмайди. Халқни алдаб, пулини олиш илмини ўргангандай эмас. «Лўлинини эшагини сугор, пулини ол» деган эски замондан қолғон гапга ҳам ақли етмайдур. Олдига келғон одамларнинг барига унақа қил, мунақа қилуб кел (деб), ҳаммасини олдидан қуруқ чиқаруб юборадур. Уларға тўғрисини гапураман деб, унақанги-мунақанги деб эрталабдан-кечгача бошларини қотириуб ўтирадур. Бизнинг одамларга унақа-мунақа деб фалсафа сотиш керак эмас, иш қилмоқ керак, иш кўрсатмоқ керак, йўл топмоқ керак. Пул, эй қурбонинг бўлай оқчажон, тўрам, сира пул бечора Абжаббор аканға ҳам юзингни кўрсатасанми, йўқми?.. Шошманг, мана, ман ҳозир пул топишни ҳийласини топдим. Кўрасиз, ман адвокат бўлсам, пулини нишобини қандай ўзимға оғдирап эдим. Бизнинг адвокат тоғомиз ўзи ишнинг қўзини билмайдур. Мана, ман ҳозир адвокат бўламан, кўрасиз; ман қандай пул топаман (*югуруб боруб осиғлиқ турғон адвокатнинг эски кийимларин киоб, адвокат бўлуб ўлтируб, папирос чакур*).

Юқорида зикр қилинмиш кишилар бирин-кетин келуб, ариза ёздирулар. Ҳар бирларининг аризаларин жузъий чақириқ қилуб, чизуб конвертга солуб, қўллариға беруб, жўнатуб, ҳар бирларидан бир-ики, уч, тўрт сўмдан пул олур.

А б д у ж а б б о р (*ўзидан-ўзи кулуб, суюнуб*). Мана кўрдингизми, бизнинг адвокат ўзи ишнинг қўзини билмайдур. Ул эрталабдан бери жигарини хун қилуб, бир тийин ҳам топгани йўқ эди. Ман ярим соат ичидаги йигирма сўмга яқин пул топдим. Ҳар нарсаға ҳам хунар керак, хунар!

Шул вақт эшикдан ҳамма ариза ёздиранлар келуб, адвокатнинг хизматчиси эканини англаб, яхшилаб урурлар.

Парда тушар.

1914

ПИНАК

Бир пардали Туркистон турмушиндан ёзилмиш кулги.

ҮЙНОВЧИЛАР

Турсун – кўкнори, 62 яшар.
Толиб – қиморбоз, 25 яшар.
Фўлод – кўкнори, 60 яшар.
Отажон – кўкнори, 45 яшар.
Додабой – кўкнори, 35 яшар.
Соиб – қиморбоз, 30 яшар.
Эшвой – қиморбоз, 25 яшар.
Ҳайдар – қиморбоз, 28 яшар.
Вали – Турсуннинг ўғли, 16 яшар.

САҲНАГА КЕРАКЛИ НАРСАЛАР

Бир қора қумғон, бир чойнак, бир эски фаднус, уч адад пиёла, тоғора, лаган, қозон.

Бир эски намат, кўрфа, кўрфача, сандуқ.
Бир тарафда бир ош ўчоги, бир чойжўш ўчоқ.
Бир тарафда қозиқларга осилғон эски-туски чофонлар.
Бир шамдон, қозуғда салла.

Саҳна бир уйдан иборат ўлур. Турсуннинг олдида тоғорада кўкнори, фаднусда нон, қанд, майиз, чойнакда чой. Кўкнори эзуб ўлтурғон ҳолда парда очилур.

Турсун (*халқقا қарата*). Алҳамдуилло, бугун чаҳор ишқал бут. Тоғорамда кўкнорим, олдимда қанд-магизим, бир ёнимда чойнакда чойим... (*Кулумсираб*.) Бугун ўзим ўнг ёним ила турғон эканман. (*Бир пиёла кўкнори қуюб ичар*.) Оҳ, оҳ, оҳ... Ҳар ким бу кўкноридан ичмабдур, дунёга келмабдур. (*Бир пиёла чойдан қуюб, қанд, майиз бирла ичур*.) Оҳ, оҳ... Бу Масковдан мозор босуб келғон ўрисвойни чойидан атир иси келади-я. Ўрисвойни отаси кўрган-да, биздек камбағалларни ғамини еб, шундай таъмли чойларни чиқоруб қўюбдур. Агар бу чойларни са-моварда қайнатуб, дамлаб ичсангиз, вой-бўй, худди одам-

ни маст қилади-де. (*Чой ичар. Кайф қилуб финакға кетуб, энкаюб-энкаюб, күзларини сузуб ўтурап.*)

Толиб кирар. Саҳна орқасидан секин келуб, қозуғдан фаднусни олуб сандуқға бир урап. Ўзи сандуқ орқасига беркинур.

Турсун (бирдан чўчуб кетуб). Ло ҳавла ва ло қуввато... Финаги ҳам курсун-ей! (*Одамларға қараб.*) Ҳой мусулмонлар! Бу қандай гулдурос! Кўчада бомба отилдими? (*Ўрнидан туруб, эшикға чиқмоқчи бўлуб, у ёғ-бу ёғифа қараб, кўрқғон киши бўлуб, яна келуб ўтурап. Одамларға қараб.*) Эй, мусулмонлар, мен кўкнори, кўрқоқ одамман. Битта одам йўқки, чиқуб қараса. Тағин ёв-мов келуб қолғон бўлмасун. Уҳ, кайфимдан битта қолмади. Кафалагим учуб кетди. Яна янги кайф қилмасам, бўлмайдур. (*Кўкноридан бир пиёла ичар.*) Оҳ-оҳ-оҳ... Мана энди қуюги чиқди. (*Бир пиёла чойдан қиуюб, қанд-магиз бирла ичар.*) Мана бу қанд Масковдан келгон, магиз бўлса Каттақўргондан келгон, кўкнори бўлса Бухоройи шарифдан келгон табаррук. Олло-таолонинг дунёда бандаларига марҳамат қилғон қандай нознеъматлари бор. Бири ширин, бири лаззатлик, бири очиф бўлса ҳам кайф қиласидир. (*Кўзлари сузулуб финакға кетар.*)

Толиб яна ўрин орқасидан фаднусни аввалгидан
қаттироқ тақиллатур.

Турсун (чўчуб орқасига қараб ағнаб кетар, ётғон ҳолда.) Субҳонолло, алҳамдулилло, субҳонолло, алҳамдулилло,вой, финаги курсун-ей. (*Секин ўрнидан туруб ўтуруб.*) Эй мусулмонлар, ер қимиirlадими? Бу қандоғ гулдурос? Асло мани тинч қўядими? Кўймайдими? Момакалдироқ десам, ҳали ташқарига чиқғанимда ҳаво очиғ эди. Ер қимиirlади, десам, қозиғдаги нарсалар қимиirlавотгани йўқ. Одам қилвотди, десам, одам фарзандининг ичида мундай гулдуросни қилурға кучи етадирғони йўқ. Ажабо, ман қандай балога қолдим. Бу – жинми, шайтонми? Ўзим янгигина кайф қилғон эдим. Кайф ҳам кетди. Кўрқғонимдан ўтим ҳам ёрилуб кетди. Ҳаққиси учгача, яна бир кайф қилмасам бўлмас. (*Яна кўкнори ичар.*) Оҳ-ҳо!.. Ҳамма кайфи остида ётғон экан. Агар Худо тинчликни берса муни кайфи худди уч кунға етади. (*Чой ичар. Кўзларини сузуб кўброқ финакға кетуб турғон ҳолда.*)

Толиб (секин орқасига келуб, қаттиғ овоз ила). Ҳой Турсун ока!

Турсун (*бир юмалаб туруб*). Вой, финаги қурсун! Эй теги паст, қилиғинг қурсун, одам деган ҳам шунақа бемаза бўладими? Салом йўқ, алик йўқ, индамай-синдамай келуб, вагонни хуштагидек чинқирлаб бақирасан! Одам деган ҳам шунақа беодоб бўладими? Бирорни уйига кирғон киши ул эшикни тақиллатади, чақиради, индан кейин уйга киради-де. Индамай кирганинг бир сари, тагин тепамга келуб бақирганинг нимаси?

Толиб. Эшикни бир эмас, ики марта тақиллатдим, ўзингиз ҳеч овоз бермадингиз. Индан кейин кирдим. Кируб қарасам, тогорага қараб, энгашуб кетвотган экансиз. Бошингизни тогорага уруб ёриб кўйманг, деб, «Хой, Турсун ока!» дедим. Ман сизга яхшилик қилсам, сиз мандан яна хафа бўласиз-а!

Турсун. Бўри қўшнисига ямон соғинмас, деган гап бор. Кўзdek қўшни бўлуб туруб, сан манга доим аллақаёфдаги масҳарабозликни қиласан. Ҳали ман тўф отилдими, ер қимириладими, десам, сан бадбахтни эшик тақиллатганинг эдими? Эшик тақиллатган одам шунақа қаттиғ тақиллатадими? Кайфимдан битта қолмади! Оз бўлмаса юрагим қинидан чиқуб кетар эди. Турсун окамни ўзи кўрқоқ, юраги ёрилуб кетарам, демайсан-а...

Толиб. Ўзингни эр билсанг, бошқани шер бил, деган гап бор. Ҳар ким бошқаларни ўзига ўхшатади. Ман сизни ўзимга ўхшаган юраклик деб, ўйлайман. Ҳали шу юракминам одамман, деб юрубсизми? Тағин Мусулмоновотда аскар бўлуб урушға боргандман, деб шу ҳолингизминам мақтанганингизга ўлайми!?

Турсун. Кўй, уруш қуруб кетсун. Урушдан гапурма. Мусулмоновотдаги урушлар болаларни ўйинчуги эди. Кўкнорхонада Тошхаёл деган бир газит ўқийдурғон одам бор. Шу айтадики, ҳозирги урушларда ҳар бир катта тўфлар борки, дейди, ичидан худди ҳўкуздек-ҳўкуздек ўқлар чиқади, дейди. Кўй, уруш қурсун, уруш одамларни бoshига битган бир бало бўлди-ку! Урушдан гапурма! Намоздан гапур, рўздан гапур, ошдан гапур, нондан гапур. Ўтур болам. Мана чой, нон...

Толиб ўтуруб, ҳадеб нон-магизлардан еб, икита-учта
қанд солиб чойни ича берар.

Турсун. Бугун қаёқға борган эдинг, жуда қорнинг очиб қолибдир?

Толиб. Эй, Турсун ока, қиморхонаға борган эдим. Беш-олти танга буд-шудимни ютқазуб, сирривал-қайроғ бўлуб келдим.

Турсун. Санга қимордан бошқа гап қуриб қолдими? Уламолардан эшишамизки, қимор ўйнамоқ ҳаром деб. Сан ҳар кун қиморхонаға борасан, ютқазасан, келасан мани бетинч қиласан, келасан мани бетинч қиласан. Нима, ўйна-масанг, ўласанми?

Толиб. Эй, Турсун ока, тарки одат амримаҳол, деган гап бор. Киши ёшлиқда нимани ўрганса, шунга хў қилуб, одатлануб қолур экан. Онам бечора, раҳматлик, отамга доим айтардики, ўғлингни ўқут, ўғлингни ўқут, деб. Раҳматлик отам онамга айтардики, ўғлинг ўқуб имом, мударрис бўлармиди. Қайси масжид имомсиз қолвотди, дейсан. Фиёнбозорга чиқуб «ташишка» қилсун, пул топишни ўргансун. Муллоларни кўрасанми, ҳаммаси камбағал. Аксари бой бўлган одамлар аввалида «ташишка» қилуб, ўрисни тилини ўргануб, бой бўлуб кетгон, деб мани ўқутмай, «ташишка»ға чиқарди. Мана энди, мен бўлсам, ямон одамларга кўшилуб, саёф бўлуб кетдим. Пул топишни ўргана-ман, деб қимор ўйнашни ўргандим. Топган пулимни қиморға бой бериб, бир парча нонга зор бўлуб, расвойи олам бўлуб қолдим. Шунинг учун сизга ҳар вақт айтаман-ки, ўғлингизни аввал ўқутинг, пулга ўргатманг деб.

Турсун. Ҳалиям сани сўзунгга киrub ўғлимни ўқутвотман-ку. Мундан ортуғ тағин нима қилай?

Толиб. Тузук, ўқутвотсиз, кўкноридан нимага ўғлингизға ичирвоссиз?

Турсун. Кўб ичмайди, оз-моз ичади. Бир уйда туруб, ман ичганда ўғлим қараб тургани яхшими.

Толиб. Боя ўзингиз манга насиҳат қилдингизки, қиморни ўйнамасанг бўлмайдими (деб). Мана, ўзингиз нимага кўкнори ичасиз? Бу қимордан ҳам ёмон(ку)? Қимордан бир кун ютқузғон киши бир кун ютади. Аммо бу кўкнорингизга пул дод деб кетади. Ўзи – заҳар. Бора-бора ичган одамни баданини заҳарлаб, бўйини қилтируғдек қилуб, пас(т) назар қилуб, одамни одамгарчиликдан чиқоруб қўядир.

Турсун. Кўйлаги йўқ тиззаси йиртиқфа кулар, дегандек, сани одамгарчиликни билганинға ўлайми?! Шунчалик ақлинг билан қимор ўйнаганинға ҳайронман...

Толиб. Күп гапти чўзуб ўлтурманг, манга бир сўм қарз беринг. Ман сизга эрта беш ярим танга қилуб бераман.

Турсун. Аввалги олган пулларингни ҳали берганинг йўқ. Тағин санга нима деб пул бераман... Мани саррофхона қокуб қўйибди, деб ўйлайсанми. Ҳадеб санга пулни қаёғдан топаман.

Толиб. Хайр, бермасангиз берманг. Ўзим билуб ишимни қиласман.

Турсун. Тағин нима иш қилмоқчисан? Кўрқутиш бўлса, хўб кўркутдинг, ўтакамдан битта қолмади. Жон болам, бир кун туз ичfon (жой)ға қирқ кун салом, деган гап бор. Чойимни ичдинг, нонимни единг. Худо хайр берсун, энди мани тинч қўй. Пулни бошқа ердан топарсан.

Толиб. Кўздек қўшни бўлуб туруб, сиз бермасангиз, манга ким беради, дейсиз. (*Секин фаднусни олуб орқа томонидан бирдан тарақлатуб юборар.*)

Турсун. Войдод! (*Бирдан юмалаб кетар. Бир оз ёт-гандан сўнг секин ўрнидан туруб.*) Уҳ... Жон-понимни чиқоруб юбординг, жон болам. Ҳазил деганам шунақанги совуқ бўладими. Турсун акам ўзи кўрқоқ, юраги ёрилуб ўларам, демайсан-а...

Толиб. Ман сизни юрагингиз ёрилгани билан неча пуллик ишим бор. Манга пул керак, пул!

Турсун. Пулингам қурсун, ғалвангам қурсун. Бирордан пул сўраган одам шунақанги ўтини ёруб оладими?! Мулойим сўзлар била ийдуруб олади-де. Шунақа қиласан-де, одамни энсаси қотиб, пул бергиси келмайди.

Толиб. Соиб қиморбоз қанча деса, берасиз, аммо манга қолганда, энсангиз қотади.

Турсун. Соиб санга ўхшагон бадмуомала эмас, бешни олтиға олади ҳам ваъдасиға етказуб беради. Аммо сан бешни яримға олуб ҳам бир ой-ики ой сургаб кетасан. Мана, ҳозир аввалги олганларингни тўламасдан яна пул сўрайсан. Кошки, тағим тўғрилиқминам сўрасангам гўрга эди. Эшиқдан мўмақалдироғдек гулдуросминам келасан. Одам фарзанди ҳам шунақанги бадҳулқ бўладими?

Толиб (оччиғлануб). Келинг, кўп гапурманг. Ўзим ютқузуб, аламзада бўлуб келгонман. Пул(ни) берасизми бермайсизми?

Турсун (одамларга қараб). Ямондан ё қоч кутул, ё тон кутул, дегандек, бериб кутулмасам, бу мани қўяди-

ғонға ўхшамайди. (*Толибга қараб.*) Хайр, берсам, бераин, қачон берасан?

Толиб. Худо хоҳласа ютсам. Шу бугун келтуруб бераман. Агар ютқузуб қўйсам, кейинроқ бераман.

Турсун. Кейинроғинг қачон? Кейинроқ деб тағим қиёматгача судраб кетмагин. Бир кунга ваъда қил-де.

Толиб. Қиморвозни ваъдаси бўладими?.. Бир кунга ваъда қилолмайман. Қачонки, ютсам, олдидан сизни пулларингизни кетуруб бераман. Келинг, тезроқ бўлинг, манга кеч бўлмасун.

Турсун (*ёнидан беш танга чиқоруб, Толибга берар.*). Ма, ўғлим, кўб кечуктурма, олти танга қилуб берасан.

Толиб. Хўб, Турсун ака. Агар ютсам, бир танга, яrim танга манга чўт эмас. Ютқузуб қўйсам, тағим олдингизга келаман...

Турсун. Қадаминг қирқилсун, ютқузуб қўйсанг келма, пул деб тағим бошимни қотирасан. Эмди бир тийин ҳам пул қолмади. Бошқа ердан топурсан. (*Ма, деб бир сўмни қўлиға берар.*)

Толиб (*пулни олуб суюна-суюна*). Балли, Турсун ака. ўғлингиз муллойи боамал бўлсун. (*Чиқуб кетар.*)

Турсун. Дуойинг қурсун. Тағин дуо қиласанки, ҳа дийдорингни таҳтада кўрай. Фалванг бошингда қолсун. (*Эшик тақиллар.*) Оббо, Худо урди. Дарров ютқузуб Толиб тағим пул деб келди. (*Секин-секин бориб эшикни очар.*)

Фўлод эшиқдан кираар.

Фўлод. Ассалому алайкум, Турсун ака, қалайсиз? Саломат, баофият? (*Турсун ака ила икиси кўрушар.*)

Турсун. Қани, ўтур, Фўлод ўртоғ.

Фўлод (*ўтурап*). Қадам етди бало етмасун. Оллоҳу акбар. Қалайсиз, Турсун ака, саломат бормисиз? Бу кунларда кўкнорхонаға ҳам кам борасиз. Шунинг учун сизни бир кўруб кетай деб келдим.

Турсун. Хуш келибсан, ўртоғ. Мани асти қўявергин. Худо манга бир ямон қўшнини берган, на кечаси тинч қўяди ва на кундузи. На уйқумда ҳаловат бор ва еган таомим ичимга тушади, на кайф қилдирғони қўяди. Кеча демайди, кундуз демайди, вақт демайди, бевақт демайди. Қиморға бой бериб келади-де, Турсун ака, пул бер, пул, деб жонимдан безор қиласди.

Фұлод. Кім ул? Қайси қиморбоз? Ман тонийманми?

Тұрсун. Эсонбай аканы ўғли Толиб қиморбоз-чи? Ъша.

Фұлод. Эй, Тұрсун ака, сизни юрагингиз бор бўлсан.

Ҳали ўшандан қўрқуб ўтурубсизми? Фиринг-фириң деса, кулочкаш қилуб, қулогини тегига тўрт(т)а тушурмайсизми? Икинчи сизни даргоҳингизга қадам босмасдан бадар кетсун. Қиморбоз ҳалқига бўш келсангиз миянгиз чиқуб кетвуради-де.

Тұрсун. Эй ўртоғ, сан ўзинг уни ҳунарларини кўрмасдан чиранивотсан. Агар мани ўрнимда сан бўлсанг эди, ҳовлингни ташаб бошқа ёқға кўчуб кетардинг. (Эшик тақиллар. Тұрсун ака титраб-қақшаб эшикни очар.) Кел, ўғлим, кел. Санмудинг?

Вали кирап.

Вали. Ассалому алайкум.

Фұлод. Ваалайкум ассалом, балли ўғлим, балли. Муллойи боамал бўлинг.

Вали. Ота, Толиб акам пулни қимор ютқузуб, бирорминам ўлгунча ёқалашди.

Тұрсун (*Фұлодга қараб*). Ана, ўртоғ, айтмадимми? Ҳозир келиб тағим мани тумов қилади. Кошки, пулим бўлсаям майлийди. Йўқ деганимга ишонмасдан жонимдан басир қилади.

Фұлод. Эй, Тұрсун ака, сиз жуда қўрқоқ одам экансиз. Нима, сизга уни отасини мероси қоптими? Сиздан ҳадеб пул сўрайвуради. Қани кесин-чи?! Қўрқсангиз, ёнингиз(да) ман бор-ку??

Шул вақт шошилуб Толиб эшикдан кирап.

Тұрсун. Кел, болам, кел.

Толиб (*йұтарар*). Эй, Тұрсун ака! Кори бад курсун. Ҳалиги сиз берган бир сўмни ютқузуб, яна ўн танга банди бўлуб келдим. «Ҳозир нес(т) деб, қисталанг қилуб, ўзимам муштзўрликминам, муштлаб қутулиб келдим. Энди жон Тұрсун ака, яна бир оз оқча топиб бермасангиз, асло иложи йўқ. Муттаҳамга бир эшик ёғуқ бўлса, бир эшик очиқ. Бошқа қиморхонага боруб ўйнасам, шояд ютсам, сизни ҳам ҳамма пулларингизни берсам. Ҳалиги қизталоқдан ҳам қутулсам.

Фұлод. Сан болам, ажаб бир бегам бола экансан. Тұрсун ака ким, сан ким? Сани отанг бўлмаса, отангни моли Тұрсун ака(га) қолғон бўлмаса. Тұрсун ака ўзи бир бадав-

лат, бой, ошиб тошиб ётган одам бўлмаса, нима, ҳадеб бу бечорани пул деб бошини қотирвурасан? Турсун акани сандан бошқа касали йўқми?

Толиб (*Фўлодга қараб*). Хўб, яхши бой ота. Сўзларингизга тушундим. Қиёмат куни қўшнидан деган гап бор. Турсун акадан бошқа мани ҳеч кимим йўқ. Ман сиздан сўравотганим йўқ. Турсун акамдан сўравотман. Агар Турсун акамга малол келса, икинчи сўрамайман. Токи ўзлари мана, деб бермагунларича. Қани, Турсун ака, хафа бўлманг. Сизда бўлмаса, мана, бой отам бор эканлар. Қани, бир кайф қилайлук. (*Чўнтағидан ичида керосин тўла нос шишани олиб ёнига қўяр, яна бир чўнтағидан бир қутти фофирус олиб, Турсун ака ила Фўлод акага тутар.*) Қани олингиз, бир кайф қилайлук.

Турсун. Чаксакмукин, бу ўрисвойни фофирусини асло чакфоним йўқ эди. Қани, бир чакиб кўрайлук-чи, кайфи қанақа бўларкин?

Фўлод. Кайфи курсун. Муни кайфи нима бўларди, дейсиз. Минг қиганда ҳам чилимдек бўлмайди. Хайр, Толибжонни сазоси ўлмасун, чаксак чакийлук.

Ҳар икиси оғзига фофирусни тишлаб турар.

Толиб. Сизлар фофирус чаксангиз, ман аввал бир нос чакуб олайн. Фофирусни кейин чакарман. (*Нос шишадан оғзига нос қўйган киши бўлуб, керосин солуб олур, сўнгра гугурт чақуб, оларнинг оғзиларидағи фофирусларга тутуб, туруб бирдан оғзидаги мойдан гугурт ўтига фуфлаб юборур. Турсун ила Фўлод чунон қўрқушуб, титрашуб, саҳнанинг у ёғ-бу ёғига қочишурлар. Толиб қўл ила ишорат қилуб, пул бер, деюр. Фўлод шошилуб ҳамёнини ковлаб бир сўм берур. Кўнмас. Ики сўм берур. Кўнмас. Уч сўм берур. Толиб оқчани олиб чиқиб кетар. Турсун ила Фўлод икиси бир-бирига қараб титраша-титраша ўтурушур.*)

Турсун (*Фўлодга қараб*). Қалай ўртоғ, мани айтганимча бор эканми? Боя гафурганимда мани сўзимга ишонмадинг. Толиб келганда қулочкаш қилуб уруб, қулоғини тагида шавла қайнатмоқчи бўлдинг. Аммо у бадзот ўғли бадзот келуб, жодугарлик қилганда, қўённи боласидек олдига тушуб қочдинг. Итдан кўрқон гадодек олдиға тушуб қоча-қоча уч сўм пулни бериб, зўрға қутулдинг.

Фўлод. Турсун ака, ўзингизам бўридан қочfon қўйдек олдиға тушуб қочдингиз. Ман қайдан билайн ул ҳаромзодани(нг) мундай жодугарлигини. Бизларга меҳрибон бўлуб

фофирус бериб говут чақди-ю, бирдан ҳаммани ўт олуб кетди. Оз бўлмаса соқол-мўйловларимдан битта қолмас эди. Уч сўм пулни олиб йўқолғонигаям шукур. Агарда тағим бир жодугарлик қилса, икимизни ҳам афт-башараларимиз куюб, қош-кифрикларимиздан битта (қолмай) қип-қизил мохов бўлардук. Худо сизга тўзум берсун, Турсун ака. Мундоғ жодугар ҳаромзодаминам қўшни бўлуб, умр ўткарғанингизга балли. Юрагингиз тоғ экан. Тегирмон тошдек бардошингиз бор экан. Мандек одам мундай ҳавлини бир кунда сотуб кетардим. Сан тинч, қўшнинг тинч, дегандек, ёмон қўшни ёруғ дунёни дўзахи, деб шуни айтадилар-де.

Турсун. Фўлод, энди иковимиз бориб зўр-зўр кўкнори ўртоғимиздан олиб келиб, тездан муни чорасига киришайлук.

Фўлод. Журунг, бўлмаса.

Турсун. Тўхта, чироғни ўчуруб қўяй. (*Чироғни ўчурап. Чиқиб кетар.*)

Биз оздан сўнг Толиб беш оғайнисини бошлаб кирур.

Толиб. Ўртоқлар, Турсун акамни уйи, bemalol! (*Ўлтурушар. Ичиндан бир қиморбоз – Эшвой сандуқ устидаги нонни кўруб, «вой Худо берди-ку», дея нонни олиб қўюб, ҳаммалари талашиб ерлар*). Ўртоқлар, Турсун акани ови келубдур, худди беш-олтисини бошлаб келадур. Мани устумга чопонни ёпуб қўюнглар. Ман бу ерда ётай. Сизлар сандуқни орқасинда кўрунмасдан ётинглар. (*Ётар, Турсунлар келишар.*)

Турсун. Эй ўртоғлар, сизларни хабарларингиз йўқ, Худо менга бир жодугар қўшни берғон. Кундузи ҳам қутулмайман, кечаси ҳам. Шунинг учун ман сизларни чоқириб келдим.

Бир кўкнори. Турсун ака, қиморбоз халқи кўб зўр келадир-ку.

Турсун. Беш-олти киши бир кишига кучларинг етмайдурми?

Фўлод. Манга минг қиморбозни олиб келийла, якка (ўзим) минг қиморбозни ураман.

Ота жон. Фўлод, сенга қачон юрак берди?

Турсун. Қани олинглар кўкноридан, ҳали кучларингизни синаймиз. (*Ҳаммаларига қуюб берар. Фўлодга қараб.*) Фўлод, сан буларға кўкнордан қуюб бериб ўлтур. Ман бориб қўлбола қилиб чой дамлаб келай, бу ерда дилкашлик қилиб ўлтурамиз, лаббай?

Ф (ў л о д). Шундога(м), олиб кел чойни, жуда чарчадим.
Т (у р с у н) (*ўрнидан туруб*). Бисмилоҳи... (*Бирдан Толибни төфасига ийқилуб тушар, ўлтурғанлар титрашуб турар.*)

Ф ў л о д . Эй Турсун ака, бизларни қандоқа жойга олиб келдингиз?

Т (у р с у н). Фўлод, бу ҳаромзодани ўлугими?..

Ф ў л о д . Ўлуги курсун, Турсун ака!

Т (у р с у н). Кел, Фўлод, бу ҳаромзодани ўлугини эшикка олиб чиқуб ташлайлук.

Ф (ў л о д). Тўғри, олиб чиқуб ташлайлик.

Т у р с у н . Фўлод, бўлмаса, сан бошидан кўтар, ман оёғидан.

Ф ў л о д . Қўй, ака, боши курсун. Ман қўрқаман, сен кўтарақо.

Т (у р с у н). Кел бўлмаса. (*Кўкнориларга қараб шиддат ила.*) Ҳаммаларинг титраб ўласанми? (*Ҳаммалари кўблашуб кўтаришуб чиқуб кетар. Бир кўкнори, қиморбоз ётуб олур.*)

О т а ж о н . Ўв, уйинг курсун, шунақа ажинахонада ўлтурасанми?

Ф (ў л о д). Уф! Ҳаромзоданинг ўлуги салкам бир ботмон экан.

Т (у р с у н). Куй, кайфлардан бирта қолмади, яна бир бошқатдан кайф қиласайлик, лаббай?

К ў к н о р и л а р . Шундай, шундай... (*Ҳаммасига биртадан қуюб берар.*)

Т у р с у н . Ўртоқлар, ҳали қўлбола қилуб чой олуб келаман, деб эдим, у ҳам эсдан чиқибди-ку.

О т а ж о н . Ўртоқ, бизлар қетамиз, вахлироқ олуб кел.

Т у р с у н . Тузук, бўлмаса. (*Ўрнидан туруб, бориб қоқулар.*)

О т а ж о н . Войдод! Бизларга жин урди!

Ф ў л о д . Уйинг курсун, Турсун ака!

Т у р с у н . Ҳаромзоданинг ўлуги жуда чоғкур экан, биздан аввал етуб келубдур.

Ф ў л о д . Турсун, муни олиб чиқуб ташлайлук.

Т у р с у н . Рост айтасан, тағин фолиска-прустуб келуб қолмасун.

О т а ж о н . Кағанни чўзмасаларинг, ҳозир келуб қоладур.

Т (у р с у н). Келийлар! (*Кўтаришганда орқасидан ҳуштак чалар, улар қочарлар.*)

Парда тушар.

1915 йил, 25 февраль.

БИЗ (ВА) СИЗ

Туркистон турмушиндан олинуб ёзилғон 4 пардалик фожиа.

БИРИНЧИ ПАРДА

Туркистон турмушига мувофиқ бежалган уй кўринур.

Уйнинг бир чеккасида бир этажеркада китоблар,
уч устул, бир устол қўйилғон бўлур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Камол – Ёврупода ўқуб келғон йигит, 25 ёшинда.

Каримбой – йигитнинг отаси, эски фикр, 50 ёшинда.

Жамол – йигитнинг онаси, эски фикр, 45 ёшинда.

Али – йигитнинг укаси, чапани, 21 ёшинда.

Ҳабиба – йигитнинг синглиси, 16 ёшинда.

Сарвар – даллол хотун, совчи, 50 ёшинда.

Мулла Фулом – йигитнинг тоғаси, мутаассиб мулла,
40 ёшинда.

Аҳмад – йигитнинг ҳамфикр ўртоғи, 23 ёшинда.

Камол устулда ўлтуруб, китоб мутолаа қилуб
турғон ҳолда парда очилур.

Камол (*Китобни ёпуб, ўрнидан турууб, у ёқ-бу ёқға юруб*).
Ажабо! Мен қандай бир қизиқ ҳолларга қолдим. Тўрт томоним ҳам ўт. Кеча-кундуз ўртаниш, ёнишдан бошқа бир нарса йўқ. Бу жаҳаннам тешигиндан бошқа янгилик тешифи ҳеч томондан кўринмайдур. Кўрунмоқ эҳтимоли ҳам йўқ. Кошқи борғон еримдан бу мотамхона элизма, юртимга келмағон бўлсам эди. Бу хурофотлар уяси бўлуб, чуруб, билжираб кетғон эски турмушни кўрмажон бўлур эдим. Ўн йил ичинда Ёврупода ўқуб юрғон вақтимда Туркистон аллақанча ўзгарғон, (унда) маданий ҳаёт ўрнашғон деб эшиғон эдим. Африқо, Амриқонинг ваҳшийлари маданият, янги турмуш орқасидан чолишғон ҳолда бизнинг Туркистон болалари ҳам унча-мунча йўлға кирғон, ўзгаришлар орқасида тараққийға қадам босғондур деб ўйлағон эдим. Ҳайҳот, бу фикримда зўр янглишғонман, хато ўйлағонман. Ўзгариш бизнинг элнинг кўчасидан ўтғон. Фақат ўзгариш кўчада-

фина бўлғон. Аммо турмушда, уй ичида зигирча ҳам ўзгариш йўқ. Ҳамон эски ҳаммом, эски тос. (*Устолға ўлтуруб.*) Оҳ... Мен қайгуларимни, дардимни, ҳасратимни ким(га) айтай, ким(га) сўйлай?! Бечора Фузулий демиш:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўқ, ҳамдард йўх, душман қавий, толеъ забун.

Мен Ёвропода турғон вақтимда тарбия кўргон оиласлар ичинда маданий турмушға ўргануб, одат қилуб қолғон эдим. Эмди мунда келуб, бу хуроффотга ботғон, чуриғон турмуш ичида ўралиб қолдим. Бутун бир оила ичинда ўзимдан бошқа менга ҳамфикр киши йўқ. Фикр ва маслак жиҳатидан отам, онам, укам, қариндош-уруғим – ҳаммаси менга душман. Турмушда, ишда, сўзда орамиздаги алоқа ўт билан сувдек бир-бириға зид, тескари. Мен тегирмондан келсам, булар дўлдан келадур, мен осмондан савол қилсан, булар арқондан жавоб берадур. Бутун сўзларимиз-да ав(б)ошнинг кафшиға ўхшаш пойма-пой. Турмушимиға ўрнашғон хуроффотларни тушундурмоққа қаттуғроқ киришсам, ҳаммалари бирдан ҳахолашуб, мени масхара қилуб кулишалар. Келинг, мана бу ўз фойдасин билмагон, гапга тушунмагон, келажакни куйламагон кажбаҳс одамлар билан сўйлашуб кўринг – минг жонингиздан бир жонингизни ҳам қўймас, ҳар қандай зўр ва акълий миянгиз бўлса ҳам қоқишириб қўлингизға берар. Булар билан кўброқ алоқада бўлсангиз, ё ўзларига ўхшаш тўқумтабиат, ё миянгизни айнатуб, жинни қилуб, оёғингизға кишишан солуб, қараб ўлтурушдан ҳам тоймаслар. Шоир демиш:

Эй табъи нозукат, ки ту бар ман бало шуди,
Тўқум табиатон ҳама дар айшу ишратаст.

Эмди, нима қилмоқ керак? Бурунни сассуг деб кесиб ташлаб бўлмайдур. Мен ўзимга лозим билдим, жазм қилдим, булар билан турмушда қатъий қураш ясашфа. Бу курашда ё мен енгармен, ё улар. Агарда мен енгсам, бутун бир оиласи тузатғо(н) бўлурмен. Агар улар менга ғолиб кесалар, бўладурғони бўлар. Шоир демиш:

Бир-ики кунда муродингча фалак айланмаса,
Доимо бир йўл билан кетмас бу даврон чекма фам.
Гарчи манзилдур хатарлик ҳам йироқ мақсадимиз,
Ҳеч йўл йўқдурки бўлмас унда поён, чекма фам.
Ҳар кишида бир фараздур, ҳар кўнгулда бир хаёл,
Ҳар ким ўз уммидининг қурбони, Ҳижрон, чекма фам.

Ҳарҳолда умидсизланув ўринсиз. Қўлдан келгунча булар билан тортишувга тўғри келадур. Тортишмоқ керак. Ёврупо олимлари «дунёда мумкин эмас иш йўқ», дерлар. Инсон дунёға емак-ичмак учун келмайдур. Ҳақ йўлда ишламак, ҳақиқатни юзага чиқармак учун келадур. Мана, бизнинг орамиздаги курашлардан бири, биринчиси ҳам энг зўридан бир шингил эшитинг: Мен эмиш, ўн йил Ёврупода ўқуб келғон бир йигит, ўқумағон, кўзум билан кўрмағон бир қизни олар эмушман. Бориб кўришуб келуб, менга лўли эшагини мақтағондек мақташадур. Ким билсун, ул қиз ҳур ё пари каби чиройликдур, ё дев шаклда сигир каби бир маҳлуқдур. Ҳозирда менинг қошимда бу уйланув масаласи ҳаёт-мамот қаторида турадур. Уйланмайман десам, ўз йўлимга қўймайдурлар. Билган-кўрганларимни олиб беринг десам, бирини отаси йўқсул, бирини ўпоқ, бирини сўпоқ дейдурлар. Ишқилуб кўблашуб кўмаклашуб, ўз дўмбиralарига мени ўйнатмоқчи бўладурлар. Қисқаси, бир нодон, жоҳила қизни менга олиб беруб, ёш умримни хазон, турмушимни тўзон қилмоқчи бўладурлар. Хайр, боқолим, ғалаба кимнинг томонида бўлур.

К а р и м б о й (эшикдан кируб, кўрфачага ўлтируб). Қани, ўғлум, бери келинг, курсидан тушинг. Мени ёнимга келинг. Кўб ўзбошимчалик қилманг. Ота-она деган ганимат. Бизни(нг) сизга бойлаб қўйгани йўқ. Кечаги гапга узил-кесил жавоб беринг.

Камол келуб, отасининг ёнида тиз чўкуб, ўлтуар.

Ўғлум, боядан бери ёлғуз уйда ўзингиз билан ўзингиз, жинни кишидек нималарни сўйлавотган эдингиз? Одамларнинг «ўқуғон кишилар ақлдан адашар» деган сўzlари тўғри экан. Бизнинг халқ мундай қоронғу уйга кириб олуб, ўзи билан ўзи сўйлашадурғон кишиларни «овсар, тентак» деб айтадурлар. Қани гапуринг, ўғлум. Бугун эрта бирла онангиз холангиз бирлан Ортуқбойнинг қизига боруб унашуб, оқ ўраб келғони ош-сув қилуб кетди. Ҳозир келишуб қолса керак. Аввалги фикрингиздан қайтинг. Юрт-эл ичинда отангизни гарданини ҳам қилуб, шарманда қилманг, ўғлум.

К а м о л. Отажон, кеча мен сизга айтмадимми, кўзум билан кўрмағон, билмағон, синамағон қизни олмайман. Тағин нима қилиб бекорга овора бўлуб, оқча-чиқим қилуб онамни юбордингиз?

Каримбай. Мен биламен, подшохни хуши қурбақа-га түшгандек, сени хүшинг амакинг Салим қурумсоқнинг қизига тушибдур. Мен Ёвропода ўқудим, деб кўнглингга келган номаъқулчиликни қила берасанми? Шариатда ҳам тавфиқ деган гап бор. Боболаримиз тенг тенги билан, тезак қопи бирлан, демишлар. Ул камбағал Салим қуруқ билан бизнинг оромизда ер била осмонча фарқ бор. Хотун деган нарса эрнинг чўриси бўладур. Мана шул чаҳор девор ичидаги ўлтуруб, ош-сувга, эрнинг йиртиқ-ямоғига яраса бўладур.

Камол. Отажон! Сизнинг назарингизда хотун бизга чўри бўлса, менинг назаримда эрдан хотуннинг мартабаси улуғ. Бутун бир оиланинг тарбияси, ёзмуш соодати уй бошлиғи бўлғон хотун қўлида бўладур. Боболаримиз «хотуннинг яхиси Хитойнинг божингири» демишлар. Сўзнинг қисқаси, нима қилсангиз қилинг, мен синамаган қизни олмайман.

Шул вақт эшикдан Жамол, Саломат, Сарвар кирап.

Фаранжиларин қўйишуб, қаторга ўлтиришурлар.

Жамол. Отаси, суюнчи беринг, Худога шукур, Сарвар хола Ортуқбойни ҳар хил гаплар билан зўрга унатди. Мана, оқ ўрашуб келдук. (*Қўли билан бошидаги дока рўмолини кўрсатур.*) Отаси, нучук Худо ярлақаб кесакдан ўт чиқғондек ўғлингиз бирлан гаплашиб ўтирубсиз?

Сарвар. Бой, энди бизни хизматни тўла қиласиз, Ортуқбой пирга қўл берган мўмин, мусулмони комил одам экан. Қизи бўлса, қўй оғзидан чўп олмагон, ёввош, мулоим, беш вақт намозини канда қилмайдурғон жуда яхши бола экан. Бир оз тикиш-чатишга, ош-сувга камроқ уннаган, нўноқроқ экан. Ўзи ҳали ёш, энди 18 га кирғон экан. Эрка ўскон, бойвучча қиз-де, сизнинг даргоҳингизга келса, қайинонасини турткисини еб, билмаган ишларини ўрганиб кетар. Ишқилиб қўша қарисун.

Саломат. Ортуқбой Каримбойнинг ўзи яхши одам. Мусулмони комил, локин ўғли Ёвропода ўқуғон, калтадум, баришналар билан қўлтуғлашиб юришга ўрганғон, намоз-ниёздан узоқроқ деб эшитаман, менинг қизим билан умри муроса қилолмас, деб кўб тихирлик қилуб, бизларни кўб қийнади. Сарвар хола билан икимиз ёлғон-яшшуғлар билан қўйинини пуч ёнғоқға тўлдируб, йўқ, Камол зурриётиға тортган, беш вақт намозини тарқ қилмайди, шалп-шулп юрмайди, мўмин-қовул, ҳусниға боқса одам

тўймайдурғон, жуда яхши бола, деб Ортуқбойни аранг унатдук. Катта тўйни ҳам тездан жўнатадигон бўлуб, кечкурун никоҳ бўладурғон қилуб келдук. Бой, энди Худо сизни ҳамёнингизга қувват берсун. Ортуқбойни гапини мазмунига қарагонда, тўйни котта оладигонга ўхшайдур. Нима қиласи дейсиз, бой. Сизга ҳовуздан бир челяк сув олгандек габ, кори хайрга Худо ўзи еткузади. Ишқилиб, айтинг-айтинг, қўша қарисун, туп қўюб, фалак ёзсан, увалик-жувалик бўлсан.

Али Мулла Фулом билан бирга саломлашуб киурурлар.

Мулла Фулом бой ҳам жияни билан кўришуб ўтирадар.

Ал и. Ота, тоғамни уйларидан тополмай, боруб дўконларидан айтиб келдим.

Каримбой. Жуда яхши, бор, отларга хашак сол, боруб гузардан гўш, сабзи олуб кел.

Али «хўб» деб, чиқуб кетар.

Мулла Фулом. Бой, тўйларингиз муборак бўлсан. Алидан эшишиб, кўб хурсанд бўлдим. Ортуқбойга қуда бўлибсиз, жуда яхши бўлибдур. Худо зиёда қилсан.

Каримбой. Қуда бўлишга бўлдук, аммо яхши бўлдими, ёмон бўлдими, уни мана бу жиянингиздан сўранг. Билмадим, жиянингиз Ёврупода ўқуб келуб, ота-бобомиздан қолғон урф-одатларимизнинг ҳеч бирин ёқтурмайдур. Бутун бир шаҳарнинг қизи бул жанобга маъқул эмас. Аммо жиянингизни ройига кўйсангиз, уйимизни жиннихона қилмоқчи. Ул Салим қуруқнинг қизи Марямни олмоқчи. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ул бизни тенгимизми? Бу ўзбошимча жиянингиз мени бутун обрўйимни ер билан яксон қилмоқчи. Мана, опаларингиз бугун бориб Ортуқбойга қуда бўлуб, оқ ўрашуб келди. Локин масала ҳали жиянингиз назаринда ҳал бўлғони йўқ. Ул ҳали узил-кеシリл жавоб бергани йўқ. Бул кажбаҳс жиянингизни сиз кўндумрасангиз биз асло кўндуrolмадук.

Ҳабиба патнусда нон, дастурхон, чой олиб кираб қўюб кетар.

Жамол чой қуюб, нон ушатишуб, еб-ичуб ўлтуарлар.

Фулом. Қани, жиян, гапуринг-чи, Ортуқбойни қизини Салимбойни қизидан қай ери кам? Ортуқбой бўлса, бутун юртга, элга маълум. Дастархонлик, обрўйлик, қизига бор-йўғини сарф қилуб, мол қилғон. Аммо Салимнинг қизининг бошидаги сочидан, оғзидағи тишидан бошқа бир нарсаси йўқ.

К а м о л. Тогажон, сизлар күблашуб менга хотун олиб беришмоқчимусиз ёки дастархон, обрў, мол олиб беришмоқчимусиз? Менинг қошимда давлат, мол, обрунинг уч пуллик қиммати йўқ. Йигит бир уйланадур, қиз бир чиқадур, дерлар. Бу умр савдосидур. Бу савдони, менча, қиз билан йигит тонишуб, билишуб ясалмоғи керак. Ўртада сизлар каби даллоллар билан битғон савдо турли-турли ёлғон мақтовлар билан ясалғон никоҳ бирикуви ўргумчак ипи каби елга дош бермайдурғон айрилиқ – жудолик уяси деб биламан.

К а р и м б о й. Мулла Фулом, сиз биласизми, бу киши Ёврупода қўкраги очуқ, болдири очуқ, чиккабел қизлар билан қўлтуқлашуб юруб ўрганганд. Мундаги қизлар хурпари бўлса ҳам маъқул бўлмайдур. Бул отани сўзига кирмайдур, шайтонни сўзига кирадур.

Ж а м о л. Отаси, қўйинг, ўғлумни кўб туртқиламанг. Тўйингизни қила беринг. Ортуқбойни қизи Жамилани кўргандан кейин бошқаларни унутиб, кўрмагандек бўлуб кетар.

С а л о м а т. Бой, хафа бўлманг, Жамила жуда ақллик қиз, Камолни боғлаб-ушлаб, ўз домига солиб, қум-тошдек бўлиб кетишса керак.

С а р в а р. Қизнинг нози, йигитнинг истиғноси бўладур дерлар. Мунақанги уйланмайман, деган йигитларнинг кўбин кўрганмиз. Уйланмасдан аввал шундай нозу истиғно қилуб, уйлангандан сўнг хотунга қул ва асир бўлиб қолғонлар. Бой, тўйни қила беринг. Зоелик тортсангиз, ман зомин!

Ф у л о м. Жиян! Ақлингни бир оз бошингта йиғ, хаёлингни паришон қилма. Эсингни ўзингга ол. Шайтонни сўзига кирма. Ота-онангни қартайган чоғида хафа қилма. Сен Ёврупода юруб, эсингни йўқотуб, ақлингдан адашуб келубсан.

К а р и м б о й. Эй Мулла Фулом, бунга гапурмоқ доволга гапурмоқ билан баробар. Мунга гап таъсир қиладур, деб ўйлайсизми?

К а м о л. Боядан бери ҳаммангизни сўзингизга қулоқ солиб турубман. Барчангиз бир фикрда, бир ўйда, бир хаёлдасиз. Ҳаммангиз ҳам ҳозирги-хузурги деб фақат олдингиздагини кўрасиз, ўзони тушунмайсиз, келажакни ўйламайсиз. Менга сиз хотун олиб бермоқчисиз. Бозордан бир ҳайвон сотиб олғон киши ҳам у ёғ-бу ёғини кўруб оладур. Агарда ул олиб берадурғон хотунингиз бирлан ўзларингиз бирга яшайдурғон бўлсангиз, ўзларингизни

Үлчовингиз бирлан үлчаб оладурғон бўлсангиз, ола беринг. Мен рози, сизга рухсат, ижозат. Аммо мен онинг бирлан гаплашмайман, бирга ўлтурмайман, юзини ҳам кўрмайман, кўрмоқни ҳам истамайман. Агарда ул қизни менга хотунлика оладурғон бўлсангиз, онинг билан бирга мен яшайдурғон бўлсам, қўйинг мени ўз ҳолимга. Менга рухсат беринг. Мен ўз хоҳлаган қизимни, кўруб-билуб олайнин. Сўзимнинг қисқаси, узил-кесил жавоб сизга – шул. Кўрмағон-билмағон қизни олмайман, ёш жонимни ёнар ўтга солмайман, вассалом.

Каримбой (*аччиғлануб, ўрнидан туруб*). Мана, Мулла Фулом, боя сизга айтмадимми, бу кажбаҳ асло одам боласини сўзига кирмайдур. Қирқ киши ҳам бир, қинғир киши ҳам бир. Қўйинг, уйланмаса, уйланмасун, тўйни одам юборуб тўхтатаман, дунёдан тоқ ўтсун.

Фулом (*аччиғлануб ўрнидан турур*). Ҳой, жиян, менга қара, сенга айтаман. Агарда сен шундай отангни норози қылуб, бизни ранжитадурғон бўлсанг, уйингга ҳам келмайман, тўйингта ҳам аралашмайман, юзингни ҳам кўрмайман.

Жамол. Ҳой болам, қўй, бир оз аччиғингдан туш, отангни ҳам мени қариган чоғимда кўйдурма.

Камол (*ўрнидан туруб*). Онажон, отажон! Сиз мендан хафа бўлмангиз, турмушдан хафа бўлингиз. Бу орамиздаги тортишувлар – турмуш тортишувлари. (*Жиддий*.) Сиз!.. Оҳ... Сиз! Эски турмушга ўргангансиз! Шул ўз турмушингизни яхши кўрасиз, суюсиз. Шул эскирган, чуриган турмушингиздан ажралгингиз келмайдур. Мен яхши биламан, сиз бу турмушдан фақат ўлуб ажраласиз, аммо мен... Мен бу сизнинг бузуқ хурофотлар билан тўлғон турмушингизни истамайман. Янги турмуш истайман! Янги ҳаёт истайман! Мана шул янги турмушга менга раҳбарлик қилғудек, оила бошлиғи бўлғудек йўлдош истайман!

О... Мен ўзга ҳаёт ва сиз ўзга ҳаёт. Мен янги ҳаёл ва сиз эски ҳаёл. Оҳ, кошки сиз мени бу гапларимнинг аслига, маънисига, тегига тушунсангиз эди, ҳаммангиз ҳам менинг фикримга қўшилур эдингиз.

Фулом. Ҳўш, қани, очиқ сўйла, сени фикринг нима?

Камол. О, сиз! Сиз ҳаммангиз бир бўлуб, мени эскилик чуқурига, гўрига етаклаб олиб бориб, тирик ҳолимда кўммоқчи бўласиз. Оҳ... Сиз! Сиз Ҳиндистон ваҳшйлариdek бир тирик кишини бир ўлук бирлан қўшуб кўммоқчи бўласиз.

Каримбой (*аччиғлануб*). Астағфирулло, астағфурул-

ло... Сени бу гапларингга тушунолмадук-ку? Сенга ўлук қыз олиб берамиз дегон киши йўқ-ку?

Камол. Отажон! Мен қандай қилсам, сизларга ўз мақсадимни тушунтира оламан. Оҳ... Сиз! Сиз менга бир ўқумагон, билимсиз, дунёдан хабарсиз, ахлоқсиз ўлук бир қизни олиб беруб, бутун умримни ғам ва алам ичидаги ўтказуб, саодатимға сад чекуб, турмушимға тўсуқ, оёғимга кишан, бўйнимға фул солиб, бир дев, дажжол, офала, олбости билан бир уйга қамаб қўймоқчи бўласиз! Бу бўладуғон иш эмас! Мана энди тушунгандурсиз? Мени қўзимга қўрина-дурғон тасвир сизни қиласурғон тўйингиздан, олиб берадурғон хотунингиздан чиқадурғон натижа шул.

Фулом. Жиян, сен жинни-минни бўлдингми? Олбости деган сўзинг нима деган сўзинг? Бошингга бир оз ҳаво келуб қолғонға ўхшайдур. Зўр бир азойимхонға ўзингни ўқут.

Камол. Оҳ... Сиз. Сиз, қўйинг, мени ўз ҳолимга қўйинг! Ёш умримни ёнар ўтга солманг. Хотун олмайман. Уйланмайман. Азиз жонимни азобга солманг! Сиз... Сиз ҳаммангиз менга хайриҳоҳ бўлсангиз, мени ўз ҳолимга қўйинг.

Карим(бой). Журинг, Мулла Фулом, бу кажбаҳсга гап таъсир қиласурғонға ўхшайдур. Уйланмаса уйланмасун. Билган номаъқулчилигини қилсан.

Ҳаммаси чиқуб кетар, Жамол ҳаммадан кейин қолур.

Камол. Онажон, Алини менга айтиб юборинг, ишим бор.

Жамол. Хўб, онагинанг айлансан, ҳозир айтиб юбораман. Жон болам, сен отангни қартайган чоғида кўб хафа қилма. Ортуқбойни қизи сенга маъқул бўлмаса ҳам хўб деб олавер. Ҳозир отангни ундан қайтариб бўлмайдур. Кейин унинг устига ўзингни истаган қизинг Марямни ҳам олиб берурмиз. Бир эмас, ики хотунлик бўлурсан. Хотун олиб бериш отангга қийин иш эмас — оғзининг ели, жон болам, индамасдан ола бер.

Камол. Онажон! Укамни тез айтиб юборинг.

Жамол. Хўб болам. (Чиқуб кетар.)

Али (кирап). Ока, манда нима ишингиз бор?

Камол. Сен бориб Аҳмад окангни олдингға солиб олиб кел. У ҳозир хизматдан уйига қайтган бўлса керак.

Али. Аҳмад окам уйида йўқ бўлса, нима қилайн, пойлаб ўтурайинми?

Камол. Йўқ, кутуб ўлтурма. Йўқ бўлса, уйига тайинлаб кел.

Али. Хўб. (Чиқуб кетар.)

Камол (*ёлғуз у ёғ-бу ёғга юруб*). Ох... Кошки мен бу мотамхонаға, хурофот уясига Ёвроподан қайтмаган бўлсам эди. Бу бало, бу кулфат, бу қайгуларни кўрмажон, ёш жонимни ёнар ўтга солмағон бўлур эдим.

Ўзимни куйганим бир сори эрди,
Муни дарди менга ортуқча бўлди.

Дард устиға чипқон, ўлганни устиға кўмғон, дегандек, дунёдан хабарсиз онамнинг менга ҳаммадан кейин қолуб берғон ўтут-насиҳатин кўринг. Бир эмас, ики хотун олиб бериб, яна ғам лойиға ботирмоқчи, ёш умримни эговламоқчи, ҳаётдан бездирмоқчи, турмушимни тўзон, очилғон гулимни хазон қўлмоқчи бўладур. Йўқ! Йўқ!.. Минг мартаға йўқ! Бўлмас! Сизнинг айтганингиз асло бўлмас! (*Жиддий, саҳнага қараб*.) Ох... Сиз! Сиз, эски турмуш асири, хурофот қурбонлари, менга ўхшаш минглаб ёш ўспурунларни бошиға етасиз. Аллақанча ўқумиш, нозанин қизларни аглаҳ, жоҳил, ахлоқсиз йигитлар қўлида асир қиласиз, калтаклатуб ўлдирирасиз. Сиз! Сиз муҳаббат нима, севги нима, тенглик нима, оила нима, турмуш нима, фоя нима, амал нима, юксалиш нима, маданият нима — тушунмайсиз! Тушунмоқни ҳам истамайсиз!

Сиз!.. Сиз, жаҳолат қурбонлари, билимсизлик асири, бизни ҳам ўзингиз ила биргалаштируб, эргаштируб, етаклаб инқироз оламиға, йўқлик дунёсиға, жаҳолат майдонига, асорат зиндонига тирик ҳолимизда кўммоқчи бўласиз!

Сиз!.. Сиз гулдан тоза танларимизни, гунашдан порлоқ туйғуларимизни, болдан тотли севгиларимизни энг қоронғу зулумот, энг қўрқинч, даҳшатлик хурофот ғорлагрига, мағораларига кўммоқчи бўласиз!

Сиз!.. Сиз, биласизми, бизни нима қўлмоқчи бўласиз?!

Мундан ики аср илгариги Арабистон ваҳшийлари каби бизни кўзларимиздан қонли ёшларимиз оқизуб туруб, тирик ҳолимизда қабрга, мазорга, гўрга кўммоқчи бўласиз!..

Сиз!.. Сиз, биз биламиз, нима қиласиз! Хиндистон ваҳшийлари каби бир тирик кишини бир ўлук билан қўшуб даҳшатлик хурофот ўтига ёқмоқчи, куйдурмоқчи бўласиз!..

Сиз!.. Биласизми кимсиз?! Йўқ, билмайсиз! Билмоқни ҳам билмайдурғон, жаҳли мураккабда қолғон, ўз болаларини қонларин тўкувчи ваҳший жаллодлар, жонли сувратлар, тирик ўлукларсиз!

Йўқ, янглиш айтдим, хато сўйладим. Сиз... Сиз бизни мураббийларимиз, раҳнамоларимиз, йўлбошчиларимиз, тугдирувчи, ўлдирувчи, катта қилувчи оталаримиз, она-ларимизсиз. Йўқ! Йўқ!.. Минг мартаба йўқ! Айб сизда эмас, жаҳолатда, нодонликда, билимсизликда, келажакни тушунмовликда, оламдан хабарсизликда, тараққиёт-маданиятдан қочувингиздадур.

Йўқ!.. Йўқ!.. Ўйланг, тушунинг, эсингизни бошингизга йифинг!

Сиз... Сиз қочган билан қутула олмайсиз! Бир кун келур, бу қилғон ишларингиздан, хатоларингиздан ўкунарсиз, пушаймон бўлурсиз, хафа бўлурсиз, йиғларсиз. Қон-ииринг йиғларсиз! Фойда бермас, чунки вақт ўтғон, иш қўлдан кетғон бўлур.

Эшик тақирилар.

Камол (эшик томонга бориб). Қани-қани буюринг, ичкари.

Аҳмад салом бериб эшикдан кирап. Кўришуб,
ўриндиқға ўлтиурлар.

Аҳмад. Хўш, қани ўртоқ, нима янги хабарлар бор?

Камол. Хабар, энг қора хабар, фожиали хабар!

Аҳмад. Хўш, нима бўлди? Нимага бунча хафасан?
Қайгуликсан?

Камол. Менча, энг қайгулик аза, бошқаларча энг севинчлик тўй.

Аҳмад. Хўш, қанақа тўй, уйланвотсанми?

Камол. Ҳм... Бошқаларча уйланвотмиз, бизча асфаласофилинга кетвотмиз.

Аҳмад. Кўйсанг-чи, ўртоқ. Мундай пойма-пой гапириб, одамни таъбини тирриқ қилма, тўғрисини сўйла.

Камол. Сўзнинг тўғриси шулки, ўртоғинг ўрага йиқилди. Ҳангамани уч-тўрт кундан сўнг кўрарсан, дўмбирани тўйдан сўнг эшитарсан.

Аҳмад. Хўш, ўртоқ, қайдан уйландинг? Кимни қизини оловтсан?

Камол. Қоратош маҳаллалик Ортуқбойнинг қизи эмиш, чиройлик эмиш, намозхон эмиш, эмиш, эмиш...

Аҳмад. Ўртоқ, «яхши эмиш»ларни қўй. Қизни кўриб-билиб оловтсанми?

Камол. Ҳм.. Бошқаларнинг кўзи билан кўриб, онларнинг ўлчови билан ўлчаниб олинвотти.

Аҳмад. Менга илгари амакингни қизи Марямни оламан деб эдинг-ку?

Камол. Деб эдим, локин менинг деганим сўзим, гапим, тилагим, истагим, ихтиёrim бошқаларнинг қўлида экан. Билмаган эканман. Товба қилдим. Оҳ... Эй, қани ул мени севдигим – Марямим! Онлар – золимлар, жаллодлар, ёш юрак азобчилари, дўзах раҳбонийлари, эски турмуш асиirlари мени ул нозанинимдан, ҳуrimдан, паризодимдан, маҳвашибимдан ойируб, бир жин, олбости билан бириктуруб абадий азоб ичинда инжитмоқчи бўладурлар. Йўқ, бул бўлмас. Асло бўлмас!

Аҳмад. Нима учун Марямни олишга ота-онангни рози қила олмадинг?

Камол. Ўртоқ, сен ҳам мени ярамга туз сепма. Оҳ, ул мени севдигим Марям... Унда ҳеч гуноҳ йўқ. Ул фаришта, ул адiba, ул шоира, лекин...

Аҳмад. Нима лекини бор, очиқ сўйла.

Камол. Оҳ... Лекини ул хурофот бандалари, эски турмуш асиirlари назарида онинг тарбияси, ахлоқи, билими уч пул. Отаси йўқсул, фақир эмиш. Обрўси йўқ эмиш. Эй ўртоқ, бир ҳафтадан бери орамиздаги жанжол, галва, тортишувлар тариқча менга фойда бермади. Масала менинг фойдамга ҳал бўлмади. Бу турмуш тортишувинда менинг тарафимда ўзимдан бошқа бир киши йўқ. Мана шунинг учун сендан бирор маслаҳат чиқармукин, деб ҷоқирғон эдим.

Али қўлида мактуб кирав.

Али. Мана бу хатни бир мактаб боласи сизга бериб кетди. (*Оқасини қўлига бериб, чиқуб кетар.*)

Камол (*шошилуб, конвертни йиртуб, хатга боқур, қалтираган ҳолда*). Оҳ... Мана боқ!.. Ўртоқ Аҳмад, қандай бир жигарсўз мактуб. (*Титраган ҳолда мактубни ўқур.*)

«Эй, мени оромижоним, суюклим Камол! Менинг эшитувимга қарафонда золим фалак сени мендан, мени сендан тирик ҳолимизда ажратмиш. Йўқ!.. Сен ажралсангда, мен ажрамам. Тирик бормен, сен ташласанг-да, мен ташламам. Сендан бошқасин севмам, истамам, асло истамам. Чиндан сендан ажраладурғон бўлсам, билиб ишимни қилурман. Суюклинг Марям».

К а м о л (*мактубни устулға құюб, ўрнидан туруб, у ёғ-бу ёқға юруб*). Ўртоқ Аҳмад, бок, бу қандай ёниғли мактуб, мана шундай мактуб ёзишга қодир, ўз күзим билан күргон, ахлоқ ва камолда назири-тенги йўқ бир қиз қолсун-де (*ийифлар*), бир билимсиз, ахлоқсиз қизга уйланайин. Йўқ, ул мендан ажралса, ўзини ҳалок қилади, унинг ўлимига мен сабабчи бўламан, мен золим, қонхўр, жаллод, раҳмсиз, шафқатсиз бевафолардан ҳисобланаман (*оёқ-қўлларига титроқ пайдо бўлур*). Оҳ... Зулм, зулм... Менга-да зулм, унгагда зулм. Оҳ... Аҳмад ўртоқ!.. Бошим айлануб, кўзум тинуб, атрофимни қоронгулиқ ўраб олуб, кўзумга қон кўрина бошлади. Қон, қон, оҳ... Қон! (*Ўзидан кетуб, ерга йиқилур*.)

Аҳмад (*шошилуб*). Ҳозир мен бориб тилифўн билан дўқтур чақирайин. (*Чиқуб кетар*.)

Парда тушар.

И К И Н Ч И ПАРДА

Туркистон турмушига мувофиқ мукаммал бежалган, келин тушган уй. Никоҳ кунин икинчи кечасин кўрсатур.

Ў Й Н О В Ч И Л А Р

К а м о л — куёв, касал, овсар, жинланғон.

Ж а м и л а — келин, жуда кўримсиз, чўтур, ахлоқсиз қиз, 18 ёшинда.

С а ли м а — қизнинг янгаси, 25 ёшинда.

Ж а м о л — йигитнинг онаси.

С а л о м а т — йигитнинг холаси.

С а р в а р — даллол хотун.

Жамила, Салима, Саломат. Ўртада дастурхон. Чой ичишуб, сўйлашуб ўлтургон ҳолларида парда очилур. Сарвар билан

Жамол Камолни суяб олиб киурулар.

К а м о л. Онажон, ерда ўлтурушга дармоним йўқ, менга бир ўриндуқ олиб келинг.

Ж а м о л. Хўб, мен ҳозир олиб келай. (*Сарвар суяб турар*. Жамол чиқуб ўриндуқ олиб келуб, Камолни ўтқизур. Камол бир оз бошини солинтириб ўлтуруб қизга боқуб, бирдан жинлануб кетар.)

К а м о л. Сиз!.. Сиз, оналар, холалар, янгалар мени бу ҳолга солдингиз. Ана боқинг, қаранг, кўринг, инсоф кўзингиз билан кўринг. Ул (*қўли билан кўрсатур*) одам сувратида ясалғон ҳайвон, дев, жин, олвости. Сиз!.. Сиз мен-

га лўли эшагини мақтагандек мақтаб олиб берган қизингиз шулми? Ёки сизга бошқа қизни кўрсатуб, бу бадбашара афритсани бериб юбордиларми? Қаранг сиз, инсоф кўзи билан қаранг. Унда одам боласидан асар кўринмайдур-ку. Оҳ... Кошки мени ихтиёrim ўзимда бўлса эди, соғ бўлсам эди, сиз билан мунда кирмағон бўлур эдим. Ул олвостини кўрмағон бўлур эдим. Оҳ... Сиз!.. Сизлардан нима қылсам қутуламан. Уйланмайман десам, қўймадингиз. Энди касал бўлсам ҳам қўймайсиз. Сиз!.. Сизлардан ўлуб қутулмасам тирик(лайн) кутула оладигонга ўхшамайман.

Сарвар. Жон болам, йигит деган бардошлиқ бўлади. Ҳозирда иситмани алаҳиси билан мундай алмойи-алжойи сўзлавотсан. Ўзингни зўр бир азайим топиб ўқутуб ташла. (Жамолга қараб.) Ҳай, Жамолбиби, болангиз ўқутадигон бўлибдур, тез ўқутинг.

Саломат. Опа, ўғлингиз иситма бўлғонга ўхшайдур. Безгагини зўр бир дуохон топуб бойлатинг. Муноқанги бепарво бўлманг.

Жамол. Жон болам, сен мени қуда-андалар олдида жуда уятга қўйдинг. Кеча бўлса, гўшангадан ҳам чикуб кетдинг. Эл-халқ ичидан мени шарманда қилдинг, болам. Бугун ҳам шундай тўполон қилуб, мени шарманда қилмоқчимусан?

Камол (кулур). Ҳо-ҳо-ҳо!.. (*Ашула қила бошлар.*)

Кўйларини ҳайдар эркан, бир довон бирлан,
Бир яхшини қийнар экан, бир ямон бирлан.

Салима. Қуда хола, ўғлингизни бирор сехру жоду қилғонга ўхшайдур. Зўр бир домла топуб, қайтартируб ташланг. Ул хотунига кўнгилсиз бўлди.

Камол. Оҳ... Мана, мана, сиз топдингиз. Мени бир кўзлари жоду, сўzlари сехр ақл-хушимни банд қилғон. (*Ашула қилур.*)

Кўриб гул юзингни боғда бандадур,
Ёдингдаман токай жоним тандадур.
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур.

* * *

Йўқ санингдек париларнинг париси,
Сенга садқа париларнинг бариси,
Софиниб-софиниб кўргим келадур.

Салима. Жамолбиби, нима бало, бу ўғлингизни алмойи-алжойи ашувлаларидан бирорга хуштор, күнгли бошқада ўхшайдур.

Жамол. Қайдан билай, ўғлум туппа-тузук, ақли-хуши ўзида эди. Ики-уч кундан бери шунаقا талмовсирайдирғон бўлуб қолди.

Камол (аччиғлануб). Ўғлингизни талмовсирайдирғон қилғон ким? (*Ўрнидан туруб.*) Сиз! Сиз! Мени бошимга совдо кетурғон, савдои қилғон ким? Сиз! Сиз! Эски турмуш бандалари, хурофот асирлари! Оҳ, кошки ёшлиғимда ўлуб кетғон бўлсан эди. Мундай ғамларни, кулфатларни кўрмағон бўлур эдим. Оҳ... Кошки ўқумағон, дунёдан хабарсиз бўлуб ўсғон бўлсан эди. Бу ҳайвонлар орасида хўқизга ўшаб яшар эдим (*ўриндуқга ўтурап*).

Салима. Куда, ўғлингизни савдоси жуда кўзғолиб кетди. Кўйинг, олиб чикуб кетинг. Эзгуликни кечи йўқ. Бугун бўлмаса, эртага кирап. Мунақанги майнабозлиқга кимни тоби бор.

Камол (аччиғлануб). Бу майнабозлик эмас, ҳайвонбозлик. Ана, ёнингизда йўғон, қора, чўтири бир ҳайвонни олиб келуб ўтирибсиз-ку. Бу ўйинлар ўшани ўйини, ўшани бозлиги.

Салима. Куда, ўғлингизни олиб чикуб кетинг. Мунақанги жинниҳонага кимни тоби бор? Эртага қизни онаси келади. Ўғлингиз яхши бўлгунча, қизни уйига олиб кетамиз.

Камол. Жон янга, кошки эртага қўймасдан ул девни ҳозир олиб кетсангиз эди. Мени жоним анча роҳатланур эди. Кўзимга кўринмаса, жиним отланмас эди. Булар ҳам мени ўз ҳолимга қўймасдан судраб олиб кирмасалар эди. Сиздан ҳам рози бўлур эдим. Анув ёнингиздаги олвости-нинг отини Жамила қўйгансиз. Кўз билан кўрмаган бир йигит Жамила отини эшитган замон назарига, хаёлига жуда бир чиройлик, хушсуврат, пари, хур келиб гавдаланадур. Оҳ... Кўз билан кўрғонда мана шундай жин афритса, олвости бўлиб чиқадур. Оҳ... Кошки мундай хунуқ, бедаво қизнинг отини Жамила қўйгунча ажал, азройил, қора бало қўйсангиз эди. Менга ўхшаш бир неча фалокатзадалар исмин эшитғон замон сақлануб, ўзин мундай фожиалик балолардан халос қила олур эди.

Жамол. Жон болам, бирорни боласини мунақа кўб хўрлама... Кўнғуз боласини оффофим, типратикон боласини юмшофим, демиш.

Сарвар. Ўғлум, овулга келганни ит қопмас. Бирорни

қизини мунақа күб хўрлама, ҳар кимни кўзига, ой кўри-нур кўзига, демишлар.

Камол. Холажон! Ул ой эмас, қора илон. Онам тўғри айтди, ул... кўнгуз, типратикон, бутун унинг вужуди сеҳр, жоду, заҳар. Мана кўрмайсизми, мени вужудимни ким заҳарлади? Ана унинг тикони, унинг ниши заҳар. Оҳ... Ул мени суюклим, ул қандай зот. Йўқ! Ул одам зотиндан эмас, паризод, фаришта, ҳур. Унинг зоти жаннатдан, уни узоғдин кўрган оним димогимга қора соchlариндан сочиғон уду анбар, мушку тотори келуб тегуб, вужудимга оҳанрабо каби обиҳаёт берар эди. Сиз!.. Сиз нима десангиз дэнг, ул мени ҳаётим, руҳим, жоним, таним, вужудим... Суюкли маҳбубам, Лайлом, Шириним!

Саломат. Опа, мунақа алпи-салпи гаплашуб ўтурғон билан бўлмайдур. Ики тарафни оҳори тўкуладур. Шерикчилик бир йилчилик, қудачилик минг йилчилик. Ўртадан парда кўтарилимасун. Бугун бўлмаса эрта, эрта бўлмаса индин-де. Қани туриңглар.

Жамол, Саломат, Сарвар ўринларидан туришур.

Жамол. Қани жур, ўғлум, бўлмаса, меҳмонхонага чиқуб ёт.

Камол. Ўтуриңг, қани, тур деганда туриңг. Сиз ҳали мендан қутулиб қайга борасиз? Сиз билан қиласурғон ҳисобим бор. Орони очиб кетингиз!

Салима. Вой, Худо ўлум берсун, энди ҳисобга тушди. Тўйга қилғон харажатини ҳисобини қиласурғонфа ўхшайдур.

Камол. Янгажон, бу ҳисобни сизга дахли йўқ. Ўзаро бўладиғон ҳисоб, сиз қўрқманг.

Жамол. Вой ўлай, жон болам, жур кетавуз. Мени қудаанды ичиди шарманда қилдинг. Ҳисобинг борми, китобинг борми, ҳар қанча гап-сўзинг бўлса, меҳмонхонага чиқуб гаплашамиз. Жур, жон болам. (*Ўғлини қўлидан тутиуб, олиб кетмоқчи бўлур.*)

Камол (онасини қўлини силтаб). Сиз мени кўб қийнаманг, ўтуриңг деганда ўтуриңг. (*Ҳаммаси ўтирур.*)

Жамол. Мана, ўтурдук. Қани, нима дейсан? Нима сўрайсан?

Камол. Сиздан сўрайдурғон сўзим шулки, ану (қўли билан) олвостини бориб, ўз кўзларингиз билан кўруб келуб, манга мақтағонмидингиз?

Жамила. Ҳув ўлум берсун мунақанги жинни эрга!
(Йиғлар, юзини ўрап.)

Салима. Жим тур, қизим, ҳали ҳеч нарса бўлган йўқ.
Жонон пиёла синган йўқ. Отанг бу майнабозлики эшитса,
бир соат ҳам сени мунда қўймас. Эртагача сабр қил.

Камол. Янгам рост айтадур. Сабр қил. Сенинг ёнингга
борадурғо(н) одам йўқ. Ўзингға ўхшағон инсон сувратидаги
бир киши билан кўшга қўшилурсан. Гуноҳ сенда эмас,
мана бу ёлғончиларда, алдамчиларда, эски турмуш асирида,
хурофот бандаларида. Яхши қилдинг, юзингни ўрадинг.
Жоним анча ором топди. (*Онасиға қараб.*) Она,
қани гапиринг, кўриб келуб, менга мақтағон қизингиз
шулми? Ё бошқа қизими?!

Камол. Болам, қайдам билай, менга ўша куни бир
қизни кўрсатувдилар. Кўзимга бежиримгина, чиройликгина,
тўтидакгини, истараси иссиқгина кўринғон эди.
Жудаям мунақанги бадбашара, хунук эмас эди.

Саломат. Бу гапни яхши очдинг. Ман ҳам қўруб эдим.
Шу вақтгача гапургани кўркуб, дамим ичимда эди. Бир ер
юткур одам ўғриларининг кўрсатган қизлари бул эмас.
Бизга қумридек бир қизни кўрсат(иш)увди.

Сарвар. Кўйийла, мунақанги ётғон илонни бошини
кўзғамайла. Бугун бўлмаса, эрта бир-бири била топишуб,
кўрмагандек бўлуб кетар. Оғир-енгил гаплашганийлар қолар.

Саломат. Ҳу ўлим берсун, сан яллачи даллолга.
Ҳамма(си)ни қилдинг, сан қилдинг. Шўрлик укамни бу
ҳолга тушишига сан сабаб бўлдинг.

Камол. Уйгинаси куйсун Ортуқбойни, лўлидак бадбашара
қизини бизга алдаб сотди. Бизни хонавайрон қилди.
Туппа-тузук ўйнаб-кулиб юрган болагинам бу шумқадам
қизини келиши билан талмовсирайдигон бўлиб қолди.

Салима. Ҳезалакка арпа уни баҳона. Ҳув ўлим берсун,
сизни жинни ўғлингизга. Бизни қизимизни сизни савдойи
ўғлингиздан қай ери кам? Кўйинг, бизни тинч
кўйинг! Эртага тонг отсун, Ортуқбойга одам юборуб, орани
узил-кесил қиласиз.

Камол (жиддий). Мана кўрдингизми, сизни бу эски
турмушингиздан қандай фожиали натижалар келуб чиқадур.
Қани, ул Ортуқбойни обрўси, дастархони яхшилиги,
бойлиги, инсофлиги... Оҳ... Инсоф қайда унда! Инсоф
бўлса, бирорни қизини ўз қизим, деб кўрсатиб, бирорга

сотиб, бирорни хонавайрон қилурмиди?! Йўқ! Йўқ! Ҳеч кимда инсоф йўқ! Йўқ!..

Сиз!.. Сиз билмайсиз, ҳаммангиз маккорсиз, алдамчисиз! Ёлғончисиз, одам ўғирловчи, бола сотувчи жаллодларсиз, қонхўрларсиз! Золимларсиз! Сиз биласизми, кимсиз? Инсофсиз, виждонсиз, меҳрсиз, шафқатсиз, инсон қиёфасидаги ҳайвонларсиз! Йўқ, йўқ, янгиш сўйладим, хато гапирдим. Сиз! Сиз бизни(нг) оналиризисиз, бизни боқиб катта қилувчи мураббияларимизисиз! Йўқ, йўқ... Айб сизда эмас, хато сизда эмас, гуноҳ сизда эмас – билимсизликда, жаҳолатда, нодонликда, эски турмушда! Оҳ, мени бу ҳолга солғон ким? Оҳ... жаҳолат, жаҳолат! Нодонлик! Билимсизлик! Эскилик! Эскилик!.. Чуриғон турмуш!.. (*Ўриндуқдан гумбурлаб ерга йиқилуб тушар. Хотунлар шошилуб сув олиб келишади.*)

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Турмушга мувофиқ тузулғон бечораҳол кишининг уйи. Уйнинг бир тарафига устол, устуллар қўйилган бўлур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Марям – Камолни яхши кўрувчи, ўқугон, ахлоқлик, чиройли қиз, 16 ёшинда.

Салим ака – Марямнинг отаси, бир оз ўқугон, маданият суювчи, фақир киши, 42 ёшинда.

Фотима – қизнинг онаси, жўялик хотун, 38 ёшинда.

Искандар – қизнинг укаси, мактаб шогирди, 14 ёшинда.

Хосият – қизнинг ҳамфир үртоғи, 18 ёшинда.

Қиз ёлғуз, китоб ўқуб ўтургон ҳолда парда очилур.

Марям (бирдан аччиғи ила китобни ёпуб, шеър ўқур).

Фарёд ин замонау бад меҳру каж хиром,
Хунрез, жонситону бадангиз, бенизом.

Ин даҳр бесутун нарвад ҳеч кас баком,
Ҳар рўз меҳӯрам ғами андуҳ жом-жом.

(Жиддий.) Эй, золим фалак, йиқил! Бузул! Йўқ бўл!
Юлдузларинг тўқулсан. Ойинг, қуёшинг ер билан яксон
бўлсан! Сен ҳам бизлар каби хонавайрон бўл! (Йиглар.)
Оҳ! Эй, золим фалак! Мана, уч-тўрт кун ичида ики оила-

ни барбод, хонавайрон қилдинг. Ошларимизни заҳарга, уйларимизни мотамхонага айлантирдинг. Гулистанларимизни хазон, рангларимизни заъфарон қилдинг. Гулдан гўзал туйгуларимизни, ҳиссиётларимизни, севгиларимизни бошимиздан қочирдинг. Энг суюклу, истаклу булбулларимизни зиндонга, қафасга қамаб, қарға-қузғунлар билан йўлдош қилдинг. Оҳ... бевафосан, золимсан! Сенинг қиласурғон ишинг вафо ўрнига жафо, адолат ўрнига зулм, оҳ зулм! Оҳ... Бу золим фалакни ер юзиндаги тарбият қилғон инсонлари-да золим, ваҳший, қонхўр, жаллод, раҳмсиз, шафқатсиз. Бу ваҳший жаллодлар орасида яшамоқ учун ўзларига ўхшаш жаллод, золим, билимсиз, дунёдан хабарсиз бўлмоқ керак. Ўзларига ўхшамағон, эски турмушларига тиз чўкмағон кишиларни ичларидан уч кунда икинчи дунёга узатадурлар. Оҳ, кошки онодан туғмағон бўлсам эди, бу қайфу, бу аламларни кўрмағон бў(лу)р эдим. Оҳ... Кошки ўқумағон, оқ-қорани тонимағон бўлсам эди, менам ўшал қонхўр, жаллодлар орасида яшағон бўлур эдим. Оҳ... Мени суюклум Камол, ҳуснунгга етмасун завол. Сени ҳолинг нима кечди? Кеча никоҳлаб олғон ёринг билан қандай алоқада бўлдинг? Сени истагон, суйғон Марямингни эсингдан чиқориб, сен ҳам ваҳший ҳайвонлар тўдасига кирдингми? Албатта, шаксиз, шубҳасиз кирдинг. Йўқ, йўқ! Сен ўз истагинг билан кирмадинг. Сени кучлаб, зўрлаб киритдилар. Золимни куни тукғон, касофат голиб деюрлар, тўғри сўздур. Сен бечорани секин-секин ўз домларига солурлар. Кирма санамнинг уйига, санам солур ўз куйига, деб сени ўз дўмбиralариға ўйнатурлар. Сен бечора, ёлғуз ўзинг улар билан кураша олмассан. Оҳ... Кошки икимиз бир бўлганимизда эди. Онларнинг эски, чуриғон турмушларин кулларин кўкларға совурап эдук. Ер билан яксон қила олар эдук. Афсус, локин ёлғузсен, ёлғузлик қиласен. Менча, сени(нг) асло голиб бўлув эҳтимолинг йўқ. Фақат сенинг олдингда ики йўл турадур. Бири – онлар билан қўшилуб сен ҳам эскилик дengизига фарқ бўлиб кетасен. Ёки менга ўхшаш тездан бу бевафо дунёга алвидо қиласен. (*Ўрнидан турууб юрур.*)

Хосият кирав.

Хосият. Марям ўртоқ, сенга нима бўлди? Ўзингдан ўзинг жинни кишидек гаплашвотсан?

М а р я м. Ох, опажон! Нима қилар эдим, ўлимга ҳозирланвотман. Менча, ўлимга ҳозирланмоқ керак. Бу тотсиз, мазасиз, лаззатсиз, вафосиз дунёда турувдан зифирча фойда йўқ. Фойда умиди ҳам йўқ. Бу жаҳолатга чўмғон инсонларнинг қилғон мантиқсиз ишларин кўрсангиз, хушиңгиз бошингиздан учуб кетадур. Булар ишқ нима, муҳаббат нима, севги нима, турмуш нима, саодат нима, тушунмаслар, тушунмоқни ҳам истамаслар! Истаганни истаганга қовуштирмаслар! Бир-биридан турли-турли баҳона, ҳийлалар билан ойиралар, гулдек очилган ёш умрларин хазон, турмушларин тўзон қилалар. (*Келуб ўтурап.*)

Х о с и я т. Марям, кўп хафа бўлма. Камол уйланғон бўлса ҳам ул билимсиз қиз билан бирга туролмас.

М а р я м. Оҳ, Камолим, соҳибжамолим! Қани ул бизни ёшлик вақтларимиздаги ўйнашуб-кулишуб юрган чоғларимиз? Бир-бирилизга боғлашғон муҳаббатимиз? Сени менга қилғон аҳд-паймонларинг. Ул ширин, лаззатли, тотли хаёлларимизнинг барчаси бўшга чиқди. Ҳавога кетди. Барбод бўлди. Фойиб бўлди. Назардан йўқолди. Кўздан ниҳон ўлди...

Х о с и я т. Марям, кўб қайфурма. Камол сени ташламас.

М а р я м. Оҳ, опажон! Мен яхши биламан, унда гуноҳ йўқ. Уни(нг) юрагинда мени истаги бўлмаса эди, Ёвруподан қайтмас эди. Йўқ! Гуноҳ эски турмуш бандаларида. Онларда инсоғ бўлса эди, уни мендан ажратуб, бир ахлоқсиз ёввойи қизнинг қўлида асир қилуб қўймаслар эди. Хайр, бу менинг ўринисиз шикоятларимни яратганимдан бошқа бу тўрт қанотлик довол ичиди эшитадурғон киши йўқ. Эшитганда ҳам инсоғ қиласурғон, ҳолимга раҳм эта-дурғон киши топилмас. Эшиттиromoқ ҳам мумкин эмас. Сиз бўлсангиз, менга ўхшаш муштипар, бирорни чўрисисиз. Бас, шундай бўлғондан сўнг, булардан ўлиб қутулмаса, тирик қутулиб бўлмайдур.

Х о с и я т. Марям, қўй, мунақанги ноумид бўлма. Ёш жонингга жабр қилма. Шайтонни сўзига кирма!

М а р я м. Оҳ, суюклум Камолни бир ваҳший қизга қўшиб қўйгандек, эрта-индин мени ҳам, сизни ҳам бир ҳўқуз полвон билан кураштурадурлар. Ундан кўра эсинг борида этагингни ёп, дегондек ҳозирдан чорасин кўриш керак.

Хосият. Жон укам, ҳар нарса бўлса ҳам сабр қил. Сабр теги раҳмон. Яхши қол. Сани бир кўриб кетай, деб келиб эдим. (*Чиқуб кетар.*)

Марям. Мани бу балодан фақат ўлим қутқарадур. (*Ўрнидан туруб, бир бурчакға беркитуб қўйғон заҳарни олиб келуб устол устига қўяр.*) Мана бу обиҳаёт бутун қайғуларға, кулфатларға хulosса, етмуш ики иллатфа хотима берадурғон, менга ўхшаш мазлумаларнинг додига етадурғон даво! (*Эшик тақиrlар. Доруни беркитар.*)

Фотима кирап.

Фотима. Жон болам, боядан бери ўзингдан ўзинг нималарни гапирвотсан? (*Ўтурап.*)

Марям. Онажон, Хосият опам келғон эди. Бирпас гаплашиб ўтириб янги чиқиб кетди. Шуни эшигандурсиз. Оlamда нима янги хабарлар бор?

Фотима. Нима хабар бўлур эди. Амакингни ўғли бечора Камол кеча гўшангага киришда жинни бўлиб қолғон эмиш.

Марям (*ҳаяжон ила*). Нима қилиб жинни бўлибдур?

Фотима. Қайдан билай, хотунлар орасида ҳар хил гап. Бир хиллари Ортуқбойни қизига кўнгилсиз бўлубдур, дейдур. Бир хиллари бирор сеҳр-жоду қилиб, олдини бойлаб қўйибдур, девотти. Бир хиллари бошқа бир қизга хуштор экан, шунинг учун Мажнун бўлибдур, дейдур. Бир хиллари кўб ўқифон одам шунақанги мияси айнаб, савдойи бўлиб қолади, дер. Бир хиллари жин тегубдур, кишангага тушадигон бўлибдур, девотти. Ишқилуб, шунақанги ҳар хил гап кўб.

Марям. Табибгами, дўхтиргами боқизишмаптими?

Фотима. Каримбойни ўзинг биласанми, дўхтур деғон жойда жони ҳалқумига чиқадур. Онаси Жамол бўлса, ундан ҳам баттар. Уларни топиб олгони полвин, қушноч, азайимхон.

Салим кирап. Марям отасига ўрнидан туруб ўтирап.

Салим. Қизим, нима бўлди, жуда рангинг учуб турубдур. Ўт-бўтинг оғривотдими?

Марям. Йўқ, отажон! Ҳеч қатим оғривотгани йўқ. Камолни жинни бўлганини эшитуб қўрқуб кетдим.

Салим. Қўрқма, қизим, қўрқма! Ман ҳали эшитуб, намоздан чиқуб, қўргани боруб эдим. Мехмонхонада туп-

па-тузук, эси ўзида ётубдур. Аммо кече кечаси гүшангада ҳам, бу кечаси янгаларни олдида ҳам жуда күп алмойи-алжойи гапларни гапирғон эмиш. Ким билсун, бола бечорага нима ҳодиса бўлганикин. Аммо жуда ранги кетуб қолибдур.

М а р я м . Дўхтурга кўрсатибдими?

С а л и м . Дўхтур? Ўша сени амакинг дўхтурга кўрсата-дими? Ўслини от миндириб, Сафвонга азайимхонга юборди.

Ф о т и м а . Отаси, гузардан чиқуб гўш олиб келинг, ош қиласман.

С а л и м . Хўб. Сабзи ҳам олиб келайми? (*Чиқуб кетар.*)

Ф о т и м а . Йўқ, сабзи керак эмас, мошхўрда қиласман. Жаз олиб келсангиз бўлади. Манам қозон-товоғимга қарай. (*Чиқуб кетар.*)

М а р я м . Онажон, Искандарни менга айтиб юборинг. Ишим бор. (*Қўлига қоғоз-қалам олиб хат ёзар. Канвертга солуб ёғушиштурап.*) Мана, эй суюклум, Камол! Бу сенга энг сўнгти ёзгон хатим. Мундан сўнг хатни ул дунёда кўрарсан.

Искандар кирап.

И с к а н д а р . Опа, манда нима ишингиз бор?

М а р я м . Мана бу хатни секингина, амакингни уйига бориб, ўйнаб юргин-де, ҳеч ким йўғида Камол окангни ўз қўлига бергин.

И с к а н д а р (*хатни қўлига олиб, чўнтағига солур.*). Ол-диларида одам бўлса, кетмаса, нима қиласман?

М а р я м . Кетгунча пойлаб, ўшатда ўйнаб юр.

И с к а н д а р . Хўб, опа. (*Чиқуб кетар.*)

Марям ўрнидан туруб, эшикни беркитуб занжирлаб келур.

Шишадаги заҳарни қўйган жойидан олур. Шеър ўкур.

Ажални элчиси келди, қочайлук боғу бўстонга,
Қоч(г)ан бирлан қутулмассен, тамошо қил гўристонга.

Оҳ... Ман нима қилуб шайтонни сўзига кирвотман. Нима қилуб ёш жонимга жабр қилвотман. Йўқ! Йўқ!.. Киши дунё-да ўз суйганига, истаганига етушмоқ учун яшайдур. Қачон бўлса ҳам бандани бошида бу ўлум бор. Қийналуб, азоблануб юргандан кўра ўлуб қутулмоқ осон. Йўқ, йўқ! Бўлмас! Шундай меҳрибон отам, шафқатли онамни зор қақшатуб ўзимни ўзим ўлдирмоғим зўр гуноҳ. Онлар мандан сўнг тирик ўладурлар. Оҳ...мени бу кўксумдаги муҳаббат ўти,

ёңгуни, бари бир, бугун бўлмаса эрта куйдириб кул қила-
дур. (*Шеър ўқур.*)

Гулим кетди, гулим кетди, қўлимдан булбулим кетди,
Мени фамхонага ташлаб, ўзи сайри чаман кетди.

(*Қўлига шишағи заҳарни олуб, титраган ҳолда шиша-
ни оғзини очар.*) Эй суюклум Камол, хайр яхши қол! Мен
борадурғон жойга олдинма-кейин сен ҳам борарсан! Хайр,
эй... (*Йиглар.*) Шафқатлик, меҳрибон отам! Хайр, эй мени
тарбия қилуб, дўппилар тикуб ўқутувчи онам! Хайр, эй
жонимдан суюклу укам! Яхши қолинг! Мен кетдим! (*За-
ҳарни ичар. Ҳаракат қилуб, ийқилуб, жон берар.*)

Парда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Турмушга мувофиқ тузилғон ёвруполашғон
меҳмонхонани кўрсатур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Камол – савдои бўлғон.

Карим(бой) – йигитнинг отаси.

Жамол – онаси.

Хумор хола – кинначи, 50 ёшинда.

Пари-домла – азайимхон, 35 ёшинда.

Искандар – хат олиб келувчи бола, 14 ёшинда.

Ҳамдам – табиб, 40 ёшинда.

Султонбек – дўқтур, 45 ёшинда.

Аҳмад – йигитнинг дўсти.

Ҳабиба – йигитнинг синглиси.

Шайтон – ёш йигит сувратинда, 30 ёшинда.

Марям – пари, малак сувратинда (кўринур), 16 ёшинда.

Йигитнинг ҳамма қариндошлари (кўринур).

Камол оёғида кишан, калавот устида газит ўқуб ётган
ҳолда парда очилур. Камол бирдан ўрнидан туруб,
калавотда ўтуруб, шеър ўқур.

Оҳ!. Жаҳолат бир тараф, фам бир тараф – ёндуруди, куйдуруди,
Бу ики золими хунхордан ортуқча озорам.

Мұҳаббат бир тараф, мен бир тараф – тортишиш давом этди.
Енгилдим, маҳв бўлдим, ўлмак(к)а иқрор, тайёрам.

Мени ул нозаниним, ёру жонимдин ойирдилар,

Керакмаз менга жаннат, хур эмди толиби норам.
Бу дунёда қовушмоқ, бирлашувга қўймади турмуш,
Ўлиб ҳам кўрмасам дийдорини бундан-да ҳам ундан-да безорам.

Оҳ... Мени бу ҳолга солгон ким? Сен! Сен! Йўқ, йўқ!
Сен эмас! Сени(нг) муҳаббатинг, ишқинг. Йўқ, йўқ! Ишқ
ҳам эмас, жаҳолат, нодонлик, эскилик.

Ж а м о л (*Хумор холани бирга олиб кирап*). Мана онагинанг айлансан, санга қоқимчи олиб келдим. Хумор хола жуда қўли эм хотун. Ими-думи қи(л)са, Худо хоҳласа яхши бўлиб қоласан.

К а м о л. Онажон, мени дардим, касалим бошқа, сиз билмайсиз. Менга кўб озор берманг, ўз ҳолимга қўйинг.

Ж а м о л. Хола, туриңг, ими-думингизни қила беринг. Болани гапига қулоқ солманг. Муни ўзини мияси айниб қолган.

Хумор хола ўрнидан туруб «афф-у», «афф-у» деб, кекируб, Камолни уқалаб, орқа елкаларига гурс-гурс қоқар. Елкасидан нина олиб, нина билан тилини қонатуб, қулоқларидан чўзур, пешонасига, ики чаккасига, энгагига қўли билан тилидан қон олиб суркар. Отўюндаги масхарабоздек тасқара қилуб бўлуб, қўлини очуб, узун дуо қилуб чиқуб кетар.

Ж а м о л. Ўғлум, Хумор холани қўли эм бў(л)сун. Худо дардингга дармон берсун. Энди тинчгина ўралуб ёт. Телласанг яхши бўлуб қоласан. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л (*ўрнидан туруб боруб, ойнага боқуб*). Мана энди мени тоза жинни қилдилар. Соғ вақтимда бу хурофот бандалари билан кураша олмадим. Энди оёғимга кишан со-луб, жонимдан тўйғузуб, ўз турмушларига асир қилуб ол-ғонларида нима қила олардим. Нима бўлса, бўладифони бўлди. (*Келуб қалавотга ўтурап.*) Оҳ... Бу мотамхонадан, жиннихонадан тезроқ қочмоқ керак. Булар мени жинни ҳукм қилуб ўтирубдурлар. Йўқ! Улар билмайдилар! Мен жинни эмас(ман)! Лайлисидан айрилган Мажнунман! Мана, кўрасиз ўзларинг, қиладурғон ишлари бутун хурофот... ҳеч бир...¹ мантиқға сигмайдургон ваҳшийлик, жиннилик, масхарабозлик. Жиннини жинни десангиз арфа бўйи қўшилгандек, «бу қиладурғон ишларингиз – жиннилик», деб балога қолдум, енгилдим. Охирида ҳаммала-

¹ Ўчиб кетган. Ўқиб бўлмади.

ри бир бўлуб, кўблашуб, кўмаклашуб, мен бечорани жиннига чиқордила-кўйдилар. Тўғри сўз туқfonга ҳам ёқмас экан, ҳақ сўзни, ҳақиқатни тушунадигон кишиларга гапурмоқ керак экан. Бу гапга тушунмоғон жаҳолат қурбонлари билан олиша-олиша, «зўри бехуда миён мешиканад», деб ёш жонимга жабр қилдим. Ўзимни ўзим ҳалокатга солдим. Ҳали кўрасиз, мени бу шўрлик бошимга қанақанги қизиқ ҳангамалар солурлар.

Карим (бой). Қани кираверинг, тақсир қочадигон киши йўқ. (*Карим олдин, пари-домла кейин келуб ўтиришур. Пари-домла қўлин фотиҳага очуб, узундан-узоф қаттуғ овоз била дуолар ўқуб, фотиҳани бетига тортар.*)

Камол юзини тескари қилуб ётур.

Пари-домла. Қани, бой афанди, бу бола бечорага нима бўлди?

Карим (бой). Нима бўлар эди, жин тегуб жинни бўлди.

Пари-домла. Худо хоҳласа, уч кун ўқусам, жинини қоқиб оламен. Яхши бўлуб, кўрмагандек бўлуб кетадур. Назрни яхши берасиз. Хизматни тўла қиласиз. Туринг, чиқуб бир тутам хифчин олиб келинг.

Карим (бой). Нафасингиз муборак бўлсун. Бола яхши бўлса, топфон-таянганимиз – сизники. (*Чиқуб кетар, бир тутам ҳўл новда олиб келуб домлага берар. Домла новдани қисимлаб олуб, касал ёнига чўкка тушуб, ўтуруб ўқур. Камолни устин очуб, ора-сира дам солуб, қўлидаги хифчинлар билан бутун аъзосига шарт-шарт уриб қўяр. Узоф ўқуғондан сўнг қўлин кўтаруб, узоф дуо қилуб, қўлин юзига тортар.*)

Пари-домла. Бой, энди менга рухсат берасиз. Ўйимда бир неча ўқийдурғон кишиларим бор эди. Сизни қиёлмагандан ташлаб келдим. Мени жўнатинг. Худо сизга сабр берсун. Болангизга шифо берсун.

Карим чўнтағидан пул чиқоруб берур. Пари-домла олиб чўнтағига солур.

Карим (бой). Хуш кўрдук, хуш кўрдук. Эртага ҳам келасиз.

Пари-домла. Хайр, хайр. Албатта келамиз. (*Чиқушиб кетарлар.*)

Камол (ўтуруб). Оҳ... Вой жоним!.. Бутун таним оғримоқға бошлади. Парвардигор! Бу қандай зулм?! Бу қандай

жафо? Яқингинада биттаси келуб, заиф баданимни шапалоғлаб, қулоғларимдан чўзуб, қанча азоб беруб, юзими ни тасқара қилуб кетуб эди. Худо урганни пайғамбар ҳас-саси билан турттар, деб буниси ҳам ҳўл новда билан савалаб кетди. Хайр, бунисига ҳам шукур. Ёмондан ё қоч кутул, ё тон қу(т)ул. Бу дард билмағон дарди бедаволардан вақтида қочуб кутула олмадим. Ўз жонимга ўзим жабр қилдим. Энди тониб қтулиш керак. Ўлиб қтулиш керак. Бошқа илож йўқ! Боқолим, тағим нима жафоларни, найрангларни кўрамиз.

Карим, Ҳамдам кирар.

Карим (бой). Қани, мулло Ҳамдам, кела беринг, қочадурғон киши йўқ.

Ҳамдам, Карим ўтурушар. Узун дуо қилур.

Ҳамдам. Бой қани, айтинг-чи? Болангизни қаери оғрийди?

Карим (бой). Мулло Ҳамдам, болани ҳеч ери оғри-майди. Фақат савдои бўлғон. Ундан кейин, яқинда уйлантиргон эдим. Хотунига ҳам қарамайдур. Шундан бошқа касали йўқ. Шунга қараб бир дору қилуб берсангиз, шояд шифо топса.

Ҳамдам (*ўрнидан турууб боруб, Камолни томирин ту-туб, қайтуб келуб, ўрнига ўтурууб, бошин лақирлатур*). Воҳ... Воҳ... Бола бечорани вақтини ўтқазиб юборибсиз. Нима учун шунча кундан бери тайибга кўрсатмадингиз? Касали жуда оғир. Томири ёнига урвотди. Вақти ўтибдур. Энди ту-залғонда ҳам фақат доруни зўри билан тузаладур.

Карим (бой). Мулло Ҳамдам, ишқилуб тузаладиғон бўлса, бизни пулдан, харажатда(н) тортинади, деб ўйла-манг. (*Чўнтағидан пул чиқоруб.*) Мана бу ўзингизни хизмат ҳақингиз, мана бу — дору пули. Яна хизматингизни алоҳида қиласиз.

Ҳамдам (*пулларни олиб, чўнтағига солуб*). Ўғлингиздан шиша бериб юборинг. Мен шарват дору тайёр қилуб бераман. Уни ҳар кун уч маҳал уч қошуқдан ичсун. Бу дору болани ичидаги қўзғолғон сафрони камайтиради. Болани жуда сафроси голиб бўлуб кетубдур. Мундан бошқа яна сурги дору бераман. Ул ични сурадур. Бола бечорани жуда ичи қабзият бўлуб кетубдур. Булардан бошқа яна ҳафдору

бериб юбораман. Уни ҳар куни етти донадан ютсун. Бу ҳаф (дору) болани суслангон томирларини қўзғотуб, қувватга киргизади. Мунда жуда қимматбаҳо қувватбоҳам аралашғон. Шу доруни еб тамомлагандан кейин болани хотунини олдига қўйиб юборуб, ўзингиз четда томоша қила берасиз. Энди, менга жавоб берасиз, бой. (*Ўрнидан туруб.*) Хайр бой, хайр. (*Чиқуб кетар.*)

Карим (бой). Хуш кўрдук, хуш кўрдук. (*Чиқуб кетар.*)
Камол (*ўтурууб шеър ўқур*).

Ёр, кўрмасмен сени, бу ҳоли зоримни десам,
Ҳажридан чекфон бу дардим-бағри қонимни десам.

Эй табибо, ишқ дардининг давоси васлдур,
Сен топалмассен даво, жисми харобимни десам.

Оҳ... Танаси бошқа дард билмас, дерлар. Тўғри сўздур. Луқмон тирилуб келса ҳам мени бу дардимга даво тополмас. Бу жаҳолат, хаёлот бандалари ўзлари бекорга овора бўлуб, мени ўрунсиз ерга инжитмоқдан бошқа натижа чиқара олмаслар. Бу жаҳолат қурбонлари, хурофот мажнунлари билмасларки, мени бу дардимдан фақат ики нарса халос қила оладур. Ё васл, ё ўлим! Бошқа чора йўқ!

Аҳмад, дўқтур кирап.

Аҳмад. Қани, буюринг, дўқтур афанди, ўриндуқға ўтиринг.

Дўқтур, Аҳмад касал ёнига ўриндуқ олиб келуб ўтуришурлар.
Дўқтур касални кўриш усулин ижро қилур.

(Камолга.) Ўртоқ, сени касал деб эшишиб, атайлаб бориб дўқтур афандини олиб келдим. Қалай тузукмисан?

Камол. Жуда яхши қилубсан, ўртоқ. Худо хайр берсун.
Аҳмад. Дўқтур афанди, касали қалай?

Дўқтур. Манча, ҳеч касали йўқ. Танида оғрийдурғон ери бўлмаса керак. Фақат дилида бир ҳаяжон, изтироб, қўрқувга ўхшагон бир нарса борлиғи сезиладур. (*Оёғини очиб, кишанни кўруб, пешонасидаги суркалган қонга боқуб*). Ажабо, оёғингизга нимага кишан солиб қўйибдурлар. Ҳозир очиш керак. Юзларингизга нима(га) қон суркаб тасқара қилдилар.

Камол. Эй дўқтур биродар! Дамингизни чиқормасдан муолижангизни қилуб чиқуб кета беринг. Бу кишанни калити отамда. Бетимдаги қонни сабабин онамдан сўранг.

Агар улар сизни мунда келғонлигингизни билса, уруб калтаклаб ҳайдаб чиқорадур.

Дүқтур. Нима учун солғонлар. Буни нима фойдаси бор? Бу сизнинг касалингизга бутун зиён.

Камол. Буни фойда-зиёниң улар ўzlари яхши била-дурлар. Уларча, мунда зўр хосият бор. Бу жуда улуғ, табар-рук нарса. Сиз билан биз унга тушунмаймиз.

Дүқтур. Йўқ! Нима бўлса бўлсун, мен ҳозирда ҳифзи сиҳҳат қонуни юзасидан совлиқға заарлик нарсани оёғин-гиздан ешдирмай, туруб кетмасман.

Камол. Сиз ортуқча қайфурманг. Муни мени оёғимдан тушадурғон вақтининг соати – минутининг сўқиши яқин қолди. Табиий ул ўзидан-ўзи тушуб қоладур.

Дүқтур. Мен сизнинг бу муголаталак муаммога ўхшаган сўзингизга тушуна олмадим.

Камол. Мен сизга ҳали айтмадимми, бунинг ҳақиқатига улар тушунадурлар.

Аҳмад. Дүқтур афанди, мен сиздан кейин қолуб ешириб ташлайман, хотиржам бўлинг.

Дүқтур. Мен эртага соат 9 да яна келаман. Агарда бу киshan оёғидан ешилмаса, ҳукумат воситаси-ла ешдирман.

Камол. Сиз ешдирмасангиз ҳам бу киshan масаласи бир соатга қолмасдан ҳал бўладур.

Дүқтур (устулга ўтуруб, рессеп ёзуб). Мана, ики хил дору ёздим. Бири – суюқ, бири – фарашўқ. Устидаги ёзилғон вақтига қараб, эртагача ичириб туриш керак. (*Хайрлашуб чиқуб кетар.*)

Аҳмад кузатуб қайтуб келур.

Аҳмад. Хўш, ўртоқ, сенга нима бўлди? Нима учун бу ҳолга тушдинг?

Камол. Ўртоқжон! Мени касалимни, дардимни бир чеккасини ўзинг биласен. Сўраб нима қиласен?

Аҳмад. Ақлинг, ҳушиңг ўзингда туруб, киshanга тушуб ётганингга ҳайронман.

Камол. Қўй ўртоқ, дўқтурга ўхшаб сен ҳам киshan масаласин қўзғама. Унинг мени оёғимда бир соатлик умри қолган.

Аҳмад. Эртага эрталаб келуб хабар оларман. Ҳозирча хайр. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л. Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дерлар, түғридур. Мени бу дардимни дўқтур бўлмоқ тугул, Афлотун, Абу Али ибн Сино бўлса ҳам билолмайдур, даво қилолмайдур. Давоси осон – ўлум, ажал. Одамлар мундан кўрқадур. Аммо мен чақирамен, истаймен, орзу қиласмен. (*Шеър ўқур.*)

Дунё, турмуш – бир шатранжбозлик...

Юз йил пиёда суруб, пил минуб от ўйнатсам,
Ажал ўйинчи бўлуб, бир куни қилур мени мот.

И с к а н д а р (*кирап, чўнтағидан хатни олиб*). Мана бу хатни опам сизга беруб юборди. (*Хатни узатуб чиқуб кетур.*)

К а м о л (*шошилуб, хатни очуб, титрагон ҳолда ўрнидан туруб, қалтираб ўқур*).

Мактуб.

«Эй, мени суюкли Камолим! Бу санга энг сўнгги ёзгон мактубим. Мундан сўнгти мактубни сенга энди нариги дунёдан ёзурмен. Сенинг тарафингдан келғон қора хабарлар, қисқаси, ишқ ва муҳаббат балоси мени жонимдан тўйғузди. Бу ёруғ дунёда турмоқдан қоронғу гўрга кирмоқни авто билдим. Бу мактубим орқасидан эшигинг ол-(ди)дан суюкли Марямингни товутин ўтгонин кўурсан. Сен, яша Камол! Мен кетдим Марям».

Қўллари қалтираб, мактубни фижимлаб ерга ташлар.

(*Қаттуғ товуш билан.*) Эй, золимлар! Қотиллар! Жаллодлар! Дунёдан хабарсизлар! Эски турмуш асиrlари! Бизларни бошимизга бу балоларни келтурғон, ёш умрларимизни хазон қилғон, ёруғ дунёда яшамоқдан тўйдурғон – сиз! Сиз! Сиз!!! (*Ерга йиқилур.*)

Қаттуғ товуш эшигуб Карим, Жамол, Ҳабиба кирап.

Камолни кўтариб калавотга ётқузурлар.

Ж а м о л. Жон болам, санга нима бўлди? Мунча қаттуғ бўкурвотсан?

К а м о л. Онажон, бўкирвотганим йўқ. Ёлғузликдан, зериконимдан ашувла айтвотман. Ҳофизлик қилвотман.

Ж а м о л. Жон болам, мунақсанги кўрқадигон бўлсанг, ёнингга келуб ишимни қилуб ўтурайми?

К а м о л. Йўқ, онажон мени ўз ҳолимга қўйинг. Сизни жиним ёқтиромайди.

Карим (бой) (шиддат билан). Ёлғузликдан зерика-
дигон бўлсанг, бор! Ана уйда санга қанча пул харажат
қилуб хотун олиб бериб қўйибман, ёнига кириб ўтур! Йўқ,
ҳали ҳам сани фикринг, хаёлинг Салим қуруқни қизи Мар-
ямда. Бор! Бўлмаса, ана, Марямни ёнига бор! Ул ҳозир
захар ичуб ўлди.

Камол. Отажон, ўлган бўлса яхши бўлибдур. Сиз ҳам,
биз ҳам қутулибмиз.

Карим (бой). Жим ёт! Мунақанги ғалва қиласурғон
бўлсанг, арқон олиб келуб, калавотга бойлаб қўяман.

Камол. Отажон, жуда яхши қиласиз. Бойлаб қўйсан-
гиз, зора тинч ётсам, алаҳлаб ўрнимдан туруб кетвотман.

Жамол. Кўйинг, отаси боламни бойламанг.

Карим (бой). Жиннини бойламаса тузалмайди, дей-
дилар. (*Чиқуб кетар.*)

Камол. Ҳабиба синглим, сен менга бир пиёла совуқ
сув олиб келиб бер. Юрагим ёниб кетди.

Ҳабиба. Хўб, окажон. Ҳамиша қайнаган сув ичар-
дингизу? Энди нимага совуқ сув ичаман девотсиз?

Камол. Майли, қайнаганми, қайнамаганми, ишқи-
луб совуқ сув бўлсун.

Ҳабиба. Хўб. (*Қўлига пиёла олиб чиқуб кетар.*)

Карим арқон олиб келуб, калавотга Камолни
белидан айлантуруб боғлаб қўяр.

Карим (бой). Жур, хотун, мени сандуғдан беқасам
чопонимни олиб бер. Комилжон бойникига зиёфатга бо-
раман. (*Чиқишиб кетар.*)

Ҳабиба (сув олиб келур). Ока, мана, сув ичасизми?

Камол. Йўқ, синглим. Устолни устига қўй. Сал туриб
ичамен. Кел, синглим, отам мани жуда қаттуғ тортуб бой-
лаб кетдилар. У ёғ-бу ёғимга ағанолмай ётибман. Арқонни
ешиб қўй.

Ҳабиба. Ешсам, мени отам уришмасмукинлар?

Камол. Кўрқма, синглим, кўрқма. Манга нима бўлиб-
дур. Бирорни урмасам, сўкмасам, бекордан бекорга бой-
лаб, овора бўлиб юриптилар. Сан қараб тур, ман энди
тинч ётаман. Бирпастдан кейин жуда ҳам тинч ётаман. Асло
қимиirlамайдиган бўлиб ётаман.

Ҳабиба. Тинч ётадигон бўлсангиз ешаман. Худоё тинч
ёting. Кумтошдек ёting. (*Арқонни ешар.*)

Камол. Синглим, жуда топуб гапурдинг. Ман энди күмтошдек бўлиб ётаман.

Ҳабиба. Худоё күмтошдек тинчиб ётинг. (*Чиқуб кетар.*)
Камол (*туруб ўтуруб, шеър ўқур.*)

На қилдинг, эй фалак, ул моҳи тоби олам орони?
Нечук қизғонмадинг ер қўйнидан ул дурри яктони?
Хароб этсун, йиқитсун, мотами бу эски дунёни!
Қиёматлар қўпарсун кўк юзинда ердаги қони!

(*Ўрнидан туруб юур, хаёл сурар. Бориб эшикни занжирини солиб келур.*) Эй золимлар! Қонхўрлар! Жаллодлар! Қачонгача бу боришингизда давом этасиз?! Бизни бир-бири миздан ойирғон ким? Сиз! Сиз! Гўзал ҳиссиётлари мизни ер билан яксон қилғон ким? Сиз! Сиз! Йўқ, йўқ, сиз эмас. Сизларни йўлдан урадурғон шайтон, азозил, иблис!

Шайтон гулдурос ила бирдан ўт орасиндан чиқар,
кулар, Камолга қараб юар.

Қоч! Қоч! Нари тур! Қоч, кўзимга кўринма! Нима истайсан?

Шайтон. Камол, нима учун мендан кўрқасан? Кўрқма! Нимага мандан хафа бўласан! Қилгуликни ўзинг қилуб, гуноҳни мани бўйнимга афдарма! (*Жиддий.*) Сиз... Сиз, одам болалари, биз шайтонларни тушига кирмағон гуноҳларни қиласиз! Ўёлмасдан ҳаммасини бизни бўйнимизга оғдара-сиз! (*Юмшоғроқ.*) Камол! Камол, сан ўзинг уларни, ул қора кучларни қувватини билиб туриб, улар билан олишдинг, курашдинг! Ёлгузлик қилдинг! Кучсизлик қилдинг! Йиқидинг! Енгилдинг! Қилгуликни ўзинг қиласан-де, биздан хафа бўласанми? Қўй, кўб хафа бўлма! Ўзингни кўб қийнама. Санни кўнглингдаги ишни ман биламан. Аввал анув пиёладаги муздаккина сувни ич. Ундан кейин анув арқонни ол. Анув ёғочга сол. Бўйнингдан сиртмоқ солиб, ўзингни ос! Кўнглингдаги ни топдимми? (*Кулур.*) Ана ундан кейин бу мотамхонадан, бу эски чуриғон турмушдан қутулуб, боя сандан илгарироқ кетғон суюклу маҳбубанг Марям билан қўшилурсан. (*Секин боруб йўқ бўлуб кетар.*)

Саҳна орқасидан ҳазин шеър ўқилур. Камол бориб сувни ичар. Арқонни олиб дор тайёрлаб, бориб ўзин осмоқчи бўлғонда саҳнани бир томонидан ҳамма қариндошлари кўринур.

Камол (*аччиелануб*). Сиз!.. Сиз мени бу ҳолга солғон, сиз, сиз – жаҳолат қурбонлари, сиз! Сиз, эски турмуш асиrlари, сиз! Сиз, бошимга етдингиз! Жонимни олдингиз! Қонимни тўқдингиз! Яна менга ўхшаш мингларча ёш ўсмурларни бошига етасиз! Умрини хазон қиласиз! Куйдирасиз! Ёндирасиз! Қирасиз! Ўлдирасиз! Сиз! Сиз! Сиз! (*Йиғлар.*) Эски турмуш бандалари – сиз! Сиз! Сиз... Жаҳолат асиrlарисиз! Қочинг, қочинг. Боринг! Кўзимга кўринманг!

Ҳаммаси кетурлар, орқадан шеър ўқилур. Бир томондан ёруғлик пайдо бўлиб Марям пари суратинда кўринур.

Камол. Кел! Малагим, кел! (*Яқин борур, қочур.*) Ана, мандан қочвотди. Қочма, қочма! Суюкли Маряним, қочма (*ғойиб бўлур*). Ана, кетди. Кетди, мени ўз ёнига чоқиrub, кетди. Хўб, хўб. Мана, ман ҳам ёнингга бормоқға ҳозирман, тайёрман. Хайр, эй бевафо дунё! Алвидо! (*Калима келтурууб, ўрундуқ устига чиқуб, ўзин осуб, ўрундуқни тепиб юборур.*)

Парда тушар.

1923 йил 28 июнь, Тошканд.

Имзо: Абдулла Авлоний

ПҮРТУФОЛИЁ ИНҚИЛОБИ*

Еврупо турмушындан, тарихдан иқтибос қылуб ёзилмиш
5 пардалик 10 күренишда.

1910 йил 11 ўктабрда бирдан бошланмиш воқеий инқиlobий
дахшатлик фожия (трагедия)дир.

1921 йил 22 январда (күчирилган).

БИРИНЧИ ПАРДА

Бу пардада иштирок этувчилар

Долқориё – жумхуриятчи, ҳарбия вазири, 43 ёшинда.
Рес – адмирал, вазири баҳрия, 40 ёшинда.

Дугунди – батарея тұпчи бошлуғи, Долқориёнинг биродарзодаси, 42 ёшинда.

Синйүр – хукуқшунос, революционер, 38 ёшинда.

Тауғил – ишчилар бошлиғи, 41 ёшинда.

Брода – дүктур, революционер, 30 ёшинда.

Гарсио – машхур инқиlobчилар бошлуғи, сургунда юргон, 36 ёшинда.

Дифоро – машхур инқиlobчилардан, 38 ёшинда.

Густо – пиёда аскар бошлуғи, 35 ёшинда.

Афрудитү – подшоҳ яхши күрадургон қызы, жумхуриятчи, 20 ёшинда.

Маргарет – генерал Долқориёнинг қизи, подшоҳни яхши күрүвчи, 18 ёшинда.

Шекспир – Лондун хуфия шипёни – «сишшик», Гарсиони ўлдурмоқға келган, 28 ёшинда.

Аманд – бу-да Лондундан келмиш «сишшик» подшоҳни күтқармоқға келган, 28 ёшинда.

Хожиб – Долқориёнинг хизматкори, 30 ёшинда.

Ики аскар.

*Драма Авлоний музейида сақланаётган құлөзма асосида нашрга тай-ёрланды.

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Саҳна кўриниши: генерал Долқориёнинг уйи. Тамом ёврупocha ясалғон. Мажлис. Пўртуголиёнинг идорасини жумхурият қилмоқ борасинда, жумхуриятчи-революционерларнинг пилон тузмак ва идорани ўз қўллариға олмоқ борасинда борур. Долқориё раислик қилмоқда.

Долқориё. Ўртоқлар! 4 ўктабр, Дўқтур Бомбардуни(нг) отилғон куни, бизлар инқилобни бошламоғимиз учун энг қулай кун яқинлашиб келадур. Халқфа бул баҳона билан ташвиқот қилинса, бутун халқ бизнинг томонга эгиладур. Чунки бутун халқни Бомбардунинг ўлуми ҳаяжонга солған эди. Бу вақт бизлар учун энг муҳим фурсатдур.

Рес. Халқ Дўқтур Бомбардунинг «шоҳпараст»лар жамияти тарафидан ўлдурулганига тушунармикин? Сиёсий фараз билан ўлдурулганига халқнинг онги етармукин?

Дугуний. Халқ жуда яхши тушунадур. Мен бир неча жойда халқ орасида шундай сўзларни эшитдим. Дўқтур Бомбарду – «жумхуриятчи»ларнинг бошлиғи эди. «Шоҳпараст»лар жамияти они «жумхуриятчи»лар жамияти кучсизлансан, деб ўлдурдилар, – деб сўзлашурлар. Халқнинг фикринча, Бомбарду ўлган бўлса, ҳозирда онинг еринда бир эмас, минг Бомбарду бордир. Вақт ғанимат, фурсатни қўлдан бермаслик керак.

Синийр. Албатта, фурсатни қўлдан бермаслик керак. Лекин халқфа ташвиқот юргузганда буни ҳам унутмаслик керакки, ҳар йил саккиз юз минг лира олтун подшоҳни(нг) хонадонига сарф бўладур. Бу – халқни оқчаси – италянкаларга, сафоҳат йўлларга сарф бўладур.

Тауфил. Агарда биз халқни ҳаяжонга келтурмоқчи бўлсамиз, булардан бошқа ҳам мингларча бу золим ҳукуматни қиласурғон хатолари бор. Албатта, буларнинг ҳаммасин шу машварат мажлисида очилиб, халқфа эълон қилинсанки, Пўртуголиё давлатининг оти маршрута бўлсада, ҳақиқатда ўюнчуқ бўлуб, бунда рўл ўйновчилар халқни таловчи бойлар билан тушуммаган пўплардур. Бечора халқ бўлса, кундан кун зулм ва истибдод остинда эзилуб, турмушдан безмишур.

Броға. Италянка мадмазель «Африда» от ўюнчининг қизига ҳар йил қанча минглаб халқ оқчаси сарф бўладур. Бундан бошқа яна аллақанча шоҳнинг суюклилари бор.

Халқ булаарни билмайдур дейсизми? Албатта, билади. Жумхуриятимизни барқарор құлмоқчи бўлсак, шоҳни ва ҳамма вазирларини қиличдан ўтказмак керак. То жумхуриятимизнинг қизил байроби кўтарилмагунча, миллат озод бўлмас. Тинчлик, адолат ва озодлик фақат идорамиз жумхурият бўлуб, қизил байробимиз тикилғонда юзага чиқар.

Гарсио. Албатта, энг муқаддас мақсадимиз ҳуррият ва озодлик. Бу золим ва мустабид ҳукumatни йиқуб, жумхурият байробини тикмагунимизча вужудга чиқмас. Бу ишни юзага чиқармоқ учун аллақанча саъй ва гайрат, фидокорлик лозимдур.

Долкориё. Ҳозирда мажлиснинг руҳидан маълум бўлдики, ҳаммангиз инқилобга ҳозирсиз. Жумхуриятни эълон қўлмоғимизга қарши киши йўқ. Агарда ичларингизда қарши киши бўлса, ўз фикрини сўйласун. (*Қарши сўйловчи бўлмас.*) Демак, қарши киши йўқ. Мен товушга соламан. Ҳар ким идорани жумхурият бўлсун ва шул йўлда бутун қонимиз ва жонимиз билан инқилоб ясамоқға ҳозир ва тайёрмиз, деган кишилар қўл кўтарсун.

Мажлисдаги кишиларнинг ҳаммаси қўл кўтаруб
«Яшасун жумхурият!» дерлар.

Долкориё. Ҳозир очиқ маълум бўлдики, ичимида қарши одам йўқ. Демак инқилобга ҳозирланмоқ керак. 4 ўктябрда – Дўқтур Бомбардуниң «шоҳпарат»лар жамияти тарафиндан отилгон кунида кечаси бошламоқ керак. Мана шу инқилобга киришмоқ учун пилон ҳозирламоқ лозимдур. Мен ўзим шул кунғача ўзимга маслаки маълум аскар бошлуқларининг ҳаммасини шул кеча соат 12 да ҳужумга ҳозирлайман.

Маргарет келуб деразани(нг) бир тобоқин кўтаруб,
кулоқ солуб туар.

Густо. Мен ўн минг пиёда аскарим ила Нисёдес қасрини ўраб олуб, ҳужум қўлмоқни ўз устимга оламан.

Дугуниди. Тўпхона идораси – менинг қўлимда. Шул кун маълум соатда мустабид ҳукumatнинг қасрини тўпга тутуб, бўмбардимон қўлмоқға ҳозирлигимни билдираман.

Рес. Бутун баҳрия аскарим билан шул кун таъйин соатда уруш кемаларининг ҳаммасин шаҳар атрофига лангар тўкуб, подшоҳнинг қасрини нишонга олмоқ ила баробар,

шаҳардан қочмоқчи бўлғон «шоҳпараст»лар жамияти аъзоларин биронтасини ҳам қочирмасдан қўлга туширишни ўз устимга оламан.

Гарс и о. Демак, тамом Лисабён шаҳрин ҳозирдан ҳам ўз қўлимизга кирди, десак мумкин. Ҳозирги қурилган пилон билан шул кечада соат 12 да пойтахтда ҳаракат бошлаймиз. Лекин вилоятларни(нг) ҳам унутмаслик керак. Бу кундан эътиборан вилоятларда ҳам иш қўрмоқға тўғри келадур. Агарда шул кундан чорасига киришмасак, шоҳпарастлар вилоятларга қочуб боруб, бизларға қарши қора халқни қўзғотсалар, аллақанча қонлар тўкулмоғига сабаб бўладур.

Синий ўр. Дохилий ишларни эътиборга олмоқ ила баробар хорижни ҳам ўйламоқ керак. Бизнинг бу ишимизга қонхўр Ёврупо давлатлари қайси назар билан қарап экан. Ҳар бир ишга бурнини тиқуб келган Ёврупо тожпарастлари мудохила қилмасмукин?

Дифро ро. Агарда мудохила қилса, фақат дунёning ҳаммасини мустамлака қилмоқ ниятинда бўлғон тожпараст инглиз ҳукуматининг мудохила қилуви эҳтимоли бор.

Гарс и о. Мен Англетерада кўб вақт юруб келдим. Уларнинг хатти-ҳаракати менга маълум. Кўбдан келуб, бунда иш қўруб юрган инглиз шипёнлари оз эмасдур. Аларнинг «шоҳпараст»лар жамияти билан алоқалари бор. Лекин ишни тезлик билан юза(га) чиқара билсак, идорани тезлик билан қўлға олсак, халқни тинчита билсак, шундагина мудохила қилолмас. Агарда идора тездан қўлимизга кирмай, кўп вақт тортишувга тўғри келса, албатта инглиз ҳукумати бурнини тиқса керак.

Брога. Агарда биз тезлик билан ишни саранжом қилсак, чет давлатларнинг ҳеч бир мудохила қилув эҳтимоли йўқ. Тездан халқни тинчитсак, мудохила қилишга ҳақлари ҳам йўқдур. Фақат биз пилон-программамизни(нг) яхшилаб тузуб ҳар биримиз рўлларимизни яхшилаб ўйнасак, ҳам дохилдан ва ҳам хориждан амин бўлурмиз.

Тауфил. Ҳозирда программани тузмоқ керак. Менимча, пилонни шундоқ ҳозирламоқ керакки, ҳамма ерда ҳаракат бирдан бошлануб, 24 соат ичинда бутун шаҳарнинг энг муҳим ўринларига ҳужум қилуб қўлға олмоқ керак.

Долкориё. Букунги мажлисимиз энг сўнгги мажлисимиз. Бу кундан сўнгги мажлисимиз очуқ жумҳурият

мажлиси бўлса керак. Мана, бизнинг маромномамизнинг биринчи моддаси: Ҳозирда уч кишидан иборат муваққат ҳукумат тузуб кўймоғимиз лозим. Мен мажлисга уч кишини таклиф қиласман.

1. Раисликға: Синйўр.
2. Ноиби раис: Тауфил.
3. Бош котиб: Брога.

Ичимизда буларга қарши киши йўқми? (*Мажлисда сукут*.) Мана, мен ҳозир буларни(нг) товушга қўяман. Шул кўрсатилган ўртоқларнинг муваққат ҳукуматнинг идора қилмоқға хоҳлаган кишилар қўлларини кўтарсун.

Ҳаммаси бирдан кўл кўтарадур.

Икинчи модда. Бутун шаҳарни ўраб олуб атрофдан ҳужум қилмоқ:

1. Ҳужумни 4 ўқтабр кеч соат 12 да бошламоқ. Ўртоқ Рес зирҳли пароҳўлардан 12 маротаба тўп отадур. Шундан кейин умумий ҳужум бошланадур.
2. Мен (ўз устимга бутун) подшоҳнинг қасрини ва атрофидаги казармаларни ўз аскарим ила ўраб оламан.
3. Рес ҳамма уруш пароҳўларини «Тоса» нахрининг лабига келтуруб, лангар ташлаб, керакли ўринларни бўмбардимон қилмоқға бошлар.
4. Дугунди ҳамма батареялар ва тўпчи аскарлари билан шаҳарнинг энг муҳим ўринларин тўпга тутар.

Учинчи модда. Шул кун кеч бутун аскарлар орасига жумхуриятнинг маромномасин, мақсад ва муддаосин бостуруб тарқатмоқ.

Тўртинчи модда. Бизнинг муваққат ҳукуматимиз Дўқтур Брганинг уйинда туруб, ишнинг боришига қараб, бизларга таълимот беруб турмоқ(и).

Бешинчи модда. (*Ўртоқ Тауфилга*) Шу кунгача зовудларда ишловчи ишчиларга яроқ тарқатмоқ ва аларни шул кунга ҳозирламоқ.

Олтинчи модда. Шоҳни(нг) вазирлари билан шул кеча бошинда тутуб қамамоқ ва шунга ҳозирдан кишилар ҳозирламоқ ва чорасига киришмоқ(дур).

Бу маромномага қарши сўйловчи кишилар бўлса, ўз фикрини сўйласун.

Дифоро. Менимча, бу маромнома жуда яхши. Лекин «шоҳпараст»лар жамияти ҳам кучсиз эмас. Уларнинг

тарафида(ги) бутун вазирлар ҳам пўтилар тинч ётгонлари йўқ. Калисоларда яроғ-аслаҳа тўплашуб, бизнинг қаршимизга авом ҳалқни қутуртуруб ётибдурлар. Шунинг учун буларнинг умидларин узмок учун подшоҳни тутуб ўлдурмоқ керак.

Дифроро. Яхши, маромноманинг бошқа моддала-рига қарши киши йўқ. Фақат олтинчи моддадаги кўрса-тилган шоҳни қамамоқға қарши бир киши сўйлади. Шунинг учун бу моддани товушга қўяман. Ҳар ким шоҳ қамал-сун деса, қўл қўтартсан (*саккиз киши қўл қўтаратар*). Ўлдур-моқ тарафдорлари бўлғон кишилар қўл қўтартсан (*Дифро-ро ва Гарсиолар қўл қўтартур*).

Демак, мажлиснинг қарори шоҳни қамамоқ. Бунинг учун ҳозирдан чорасига киришмоқ керак.

Дифроро. Бу вазифани мен билан Афрўдитўга қўясиз. Гарсио ҳам бизларга ёрдамчи бўладур.

Гарсио. Агарда шул кундан илгари илож қилсан, ўзим подшони ўлдураман. Йўқса, сизларға иштирок этаман.

Афрўдитў. Ул мени сўзимдан чиқмайдур. Мени яхши кўрадур. Шул кун бир илож қилуб, ўз уйимга олиб келурман. Шунда Гарсио билан Дифроро икиси тутуб, афтомобилға босуб, зинданға олиб борадур.

Долқориё. Мажлиснинг қарори шул: ҳар ким ўз вазифасин инсоният номиндан ўз вақтида адо қилсан. Ҳозир мажлис ёпилди. Бундан сўнгги мажлисимишни подшоҳнинг қасрида қилурмиз. Яшасун жумҳурият! (*Ҳаммалари бир-бирлари билан кўришуб чиқурлар*.)

Гарсио (*Долқориёни қайтаруб олуб кирап*). Мен Лондун шаҳаринда туруб, бунда инқилоб бошланишин сезуб, тезлик билан келдим.

Долқориё. Қандай хабарлар бор?

Гарсио. Энг муҳим хабар сизга шулки, 2 нафар инглиз шипёни машҳур хуфия политса бошлиқлариндан энг ишлик «сишшик»лар Лондундан бул ерда иш кўрмоқ учун, шоҳга ва «шоҳпараст»лар жамиятига ёрдам бермоқға, жуда бўлмаса шоҳни Лондунға олиб қочуб кетмоқға таълимот олуб, мен ила қорама-қора Лисабўнға келдилар.

Долқориё (*генерал бир оз хаёлға кетуб*). Бу хабарнинг чинлиғиға далилингиз борми?

Гарсио. Агар далил истасангиз, бу кеча соат 11.00 да шоҳни боғиға марҳамат қилингиз. Шул ерда Мануил би-

лан ики инглиз жосуслариндан Шекспир ва Арманд исмли кишиларнинг сўйлашганин кўурсиз.

Долкориё. Жуда яхши! Бу ишни таҳқиқ қилмоқ учун соат 11 да албатта бораман.

Гарсио. Бундан бошқа яна бир муҳим маълумот бор.

Долкориё. Қандай маълумот, сўзланг!

Гарсио. Бу жосусларни кўрмоқ истасангиз, бугунэрта ўз уйингизда кўрмогингиз мумкин.

Долкориё (аччиқлануб). Мени уйимда инглиз жосуслари нима қиласидур? Ким билан алоқаси бор?

Гарсио. Сизнинг қизингиз билан аларнинг алоқалари бор. Пайдан бўлсангиз, ўз уйингиздан кўра билурсиз. Менга рухсат беринг, муҳим ишларим бор (хайрлашуб чиқуб кетар).

Долкориё (аччиқлануб, у ёғ-бу ёқға юруб). Ажабо! Бу қандай хабар?! Бу қандай иш?! Мен ўзим жумҳуриятчиларнинг раиси бўлайн-да, меним қизим «шоҳпаст»-лар жамиятининг аъзоси бўлсун. Бизнинг муддаоимизнинг қаршисига инглиз жосуслари билан иш кўрсун. Агарда бу гап рост бўлса, бундай қизни(нг) қорнини ёрмоқ керак. Уч кечадан бери инқилоб ҳаракатинда ухлафоним йўқ. Бир оз ухламоқ керак. (Чиқуб кетар.) (Сўнг.)

Парда тушар.

ИКИНЧИ КЎРИНИШ

Марфарет (*Хожиб ила бирга кира*). Сен тезлик ила боруб, «Гранд отел» нумеринда 12-рақамлик уйда Шекспир ва Арманд исмли кишиларни чақириб кел. (*Хожиб чиқуб кетар*.)

Булар ўйлайдурки, ҳукумат буларнинг ишлариндан ҳеч бир хабари йўқ деб. «Шоҳпастлар» жамиятининг ҳар гўшада минг қулоғи, ҳар бурчакда минг кўзи бор. Бунлар инқилоб қиласиз деб, ўзларин алдаб, юпатиб юраберарлар. Инқилоб ясамоқ осон иш эмас. Бу хаёлпастлар йўқ ерга бошларин қотурадилар, умрларин турли хаёлотлар билан ўткармоқдан бошқа, мажлисларинда қилғон хаёлий қарорлари ва пилонлари коғаз устинда қолмоқдан бошқа бир нарсанинг уҳдасидан чиқмаслар. Буларнинг қилғон мажлислари, ишлагон пилонлари, тузгон маромномаларини, ўйлайдурларки, ҳукумат, «шоҳпастлар»

жамияти билмайдур деб. Ҳолбуки булар қарор қилуб, та-
мом қилмасдан аввал ул қарорларин кўпиясин «шоҳпараст-
лар» жамиятига юборилуб, ондан Лондун борғонидан ха-
барлари йўқ. (*Хоҳолаб кулар.*) Онлар ўйлайдурки, душ-
манлари уйкуда. Ҳолбуки ул хаёлпарастларнинг ўзлари
тамом фафлатдадурлар. Мана мен ҳозир... (*Ҳожиб кирап.*)

Ҳ о ж и б. Сизнинг йўқлафон одамларингиз эшик олди-
да кутуб турган эканлар. (*Чиқуб кетар.*)

Шекспир Арманд ила икиси кирап, Марғарет билан кўришуб
ўлтуурлар.

А р м а н д. Хоним, Сиз революционерларнинг бошлиғи,
машхур Гарсиони танисангиз керак?

М а р ғ а р е т. Оҳ, шоҳ Карлос билан валиаҳдини ўлду-
руб қочиб кетган Гарсиони айтасизми?

А р м а н д. Ҳа, шул инқилобчи Гарсиони айтаман.

М а р ғ а р е т. Мен уни фақат исмини эшитганман. Аммо
ўзини танимайман. Ҳозирда ул Лондунда бўлса керак. Чунки
мундан қочғон муттаҳамларни ҳаммаси шунда боруб йи-
филғонлар.

Ш е к с п и р. Биз сизга аниқ маълумот берамизки, Гар-
сио биз билан олдин-кейин бунда келди.

М а р ғ а р е т (*изтироб билан*). Оҳ, оҳ...! Гарсио бунда?

А р м а н д. Бале, ҳозир шунда! Кеча кечаси Сиз биз-
ни(нг) нўмердан қайтувингизда ул сизни орқангизга туш-
ғон эди. Лекин биз ҳам Сизни орқангиздан келган эдук.
Сизнинг хабарингиз йўқ! Агар биз бўлмасак, йўлда, шуб-
ҳасиз сизни отар эди.

М а р ғ а р е т. Йўқ, сизлар янгишгандурсиз. Ул бошқа
одамдур. Мен яқин фурSATда Лондундан маълумот олдим.
Ул онда эди.

Ш е к с п и р. Бизлар фақат Гарсионинг ортиндан кел-
ганмиз. Биз онинг ҳар бир кўйғон қадамин ва қаерга бор-
ганин биламиз. Агар биз бўлмасак, мунда ҳар куни «шоҳ-
парастлар»дан бир неча кишини отадур. Ул букун сиз-
нинг уйингизда меҳмон эди.

М а р ғ а р е т. Бизнинг кечаги мажлисимиз чала қолғон
эди. Бир-бирларимиз маслак жиҳатиндан яхши сўзлашол-
мадук, шуни тамом қиласайлик. Сизлар(нинг) Гарсионинг
орқасиндан юрувдан мақсадингиз нима? Ва нима қилмоқ-
чисиз? Ва мунда келувдан асл мақсадингиз нима?

Шекспир. Сиз бундай саволларни бизга берувдан аввал мени бир неча саволларимга жавоб беринг. Бу кеча бунда бўлғон мажлисда нималар музокара қилинди? Бу мажлисда кимлар бор эди?

Маргарет. Мен уйда эдим. Бунда бўлган мажлисдан хабарим йўқ.

Арманд. Хабарингиз йўқ?! Деразадан қараб қулоқ со-луб турғон ким эди?

Маргарет. Мен ҳозирғача сизларнинг дўст ё душманлиғингизни билолганим йўқ. Маслак ва мақсадингиздан хабардор эмасман. Гарсиони ортиндан охтаруб юрувингиздан мақсадингиз нима? Балки сизлар онинг энг яқин дўстларидурсиз.

Шекспир. Асло! Бизнинг Гарсио билан ҳеч бир алоқамиз йўқ. Бизга тўғрисини сўзланг. Бу уй кимни(нг) уйи?

Маргарет. Бир мансабдорни(нг) уйи.

Арманд. Ул мансабдорни биласизми? Қайси фирмә аъзоси? Сизнинг нимангиз бўладур?

Маргарет. Ул мансабдор меним отам бўладур. Эҳтимол, «жумҳуриятчилар» фирмасин аъзоси бўлса, яхши билмайман.

Шекспир. Хоним, сиз бизни алдаб қўлға тушурмоқчига ўхшайсиз. Гарсио ҳозирда отангиз билан узоқ муддат сўзлашуб кетди. Яна сиз бизга, Гарсио сизнинг дўстингиз дерсиз?

Маргарет (*бир оз сукутдан сўнг*). Гарсио бунда бор эдими? Оҳ!. Унга ўзингни раҳминг келсун, ўзинг сақла!

Арманд. Ундан мурод ким? – Подшоҳми? Нимага дилингиздагини очуқ сўзламайсиз?

Маргарет. Оҳ!. Нимага инсоф қилмайсиз? Ёш подшоҳга нимага раҳмингиз келмайдур?

Шекспир. Сиз бизларни бундай сўзлар билан алдай олмайсиз. Очуқ сўзланг, қайси фирмә аъзосидан бўласиз? «Шоҳпараст»ларданмусиз «жумҳуриятчи»ларданмусиз?

Маргарет. Сиз инглиз халқи учун бизнинг Пўртуғлиё ҳукуматининг ва ондаги сиёсатнинг нима муносабати бор? Ва нима аҳамияти бор? Нима учун келуб, биздан маслак суруштурасиз? Ҳар бир мамлакатнинг сиёсат ишлари ўз аҳлига оид бир нарса. Лекин сизлар мунда келуб иш кўрмоқдан асл мақсадингиз нимадур? Гарсионинг ор-

қасинда юрувингиз нима учун? Менга тамом ҳуррият билан сўйлаб берувингизни ўтунаман.

Шең спирт. Агарда сиз «шоҳпараст»лардан бўлсангиз эди, ул вақтда сиз билан очук сўзлашмоғимиз мумкин эди.

Марғарет. (*Кулини Шекспирға қараб узатур.*) Келингиз! Маслакдош сифатида янгидан кўришайлик! (*Кўришурлар.*) Сиз мени «шоҳпараст»лар аъзоси эканлигимни қайдан билдингиз?

Арманд. Сиз «шоҳпараст»лардан бўлмасангиз эди, ул куни ярим кечагача Дўқтур Бргани(нг) уйида бўлғон жумҳуриятчиларни(нг) мажлисиға қулоқ солуб юрмас эдингиз. Сизга бизнинг ишончимиз бўлмаса, энг хавфлик бўлғон «жумҳуриятчи»ларнинг раисининг уйинда сиз билан сўзлашуб ўлтурмас эдук. Бугун ҳам бул ерда мажлислари борлигин билуб, мунда келган эдук. Мунда ҳам дебраза орқасинда сизнинг қулоқ солуб турғонингизни кўрдук. Сиз хотиржам бўлинг. Биз, инглиз халқининг киролмаган эшигимиз ва эшитолмаган сўзимиз бўлмас. Шунинг учун бутун дунёни эгаллаб, ҳамма ерни истило қиласмиш.

Марғарет. Гарсиони мунда келиши бежиз эмас. У албатта подшоҳни ўлдурмоқ учун келган бўлса керак. Сизларнинг они орқасиндан қувиб юрувингиздан мақсадингиз нима?

Арманд. Албатта, унинг мақсади бизга маълум. Шунинг учун ул Лондондан ҳаракат қилди. Биз ҳам қорамақора етуб келдук. Бизнинг энг улуғ мақсадимиз бундаги «шоҳпараст»ларга ёрдам бермоқ ва уларни «жумҳуриятчи»ларнинг шарриндан халос қилмоқ. Инқилобчиларнинг, хусусан Гарсиони(нг) шарриндан подшоҳни асрамоқ йўлинда бизга зўр таълимот берилуб юборилғон. Биз ҳар ҳолда ўз вазифамизни адо қиласмиш. Лекин сиз ҳам бизга ҳаммаслак бўлишингиз жиҳатиндан қўлингиздан келгунча ёрдамигизни аямант. Аввал куни Дўқтур Бргани уйинда ҳамда буқун мундаги мажлисларда бўлғон қарорлардан бизни огоҳ қилсангиз. Бизлар шунга қараб иш кўрсак.

Марғарет. Илгариги кундаги мажлисларинда у қадар муҳим қарорлари бўлгани йўқ эди. Бугунги мажлис жиддийлашиб кетди. Баъзилари шоҳни ўлдурмоқни таклиф қилди. Баъзилари тутуб қамамоқчи бўлди. Охирда қамамоқфа қарор қилдилар. (*Кўкрагидан бир коғазни чиқориб.*) Мана мажлисда бўлган бошқа қарорларнинг кўпияси.

(Шекспир көғазни олуб үйнтағыға солур.) Мени сиздан қиладурғон ўтингим шулки, нима бўлса ҳам шоҳни Гарсиони(нг) шарриндан сақлангиз.

Арман д. Сиз хотиржам бўлингиз. Бизнинг бош мақсадимиз – шул. *(Долқориё бирдан 2 аскар ва Дугунди билан кируб, ҳар икисини тутуб, Дугундига тобшуруб, аскарлар билан зинданга юборар.)*

Долқориё *(аччиқлануб)*. Эй, номуссиз қизим! Меним уйимда бу ики инглиз жосуси билан нималарни сўзлашсан?! Энди сенинг «шоҳпарам»лар жамиятига аъзо эканлигингни очиқ билдим. Қани сўзла, нималар сўзлашдинг?

Маргарет. Отажон! Мен фақат подшоҳни Гарсионинг шарриндан сақламоқ учун бу ишга журъат қилдим. Ҳозирда сиз қамоқға юборғон ики киши Лондундан подшоҳни Гарсионинг шарриндан асрармоқ учун келган кишилардур. *(Сўзламоқчи бўлғонда Долқориё сўзини кесуб.)*

Долқориё. Мен уларнинг ким эканлигини сендан яхши биламан. Шоҳни биз ҳам ўлдурмоқчи эмасмиз. Мени билмайди деб ўйлайсанми, сени «шоҳпарамлар» билан алоқанг бор.

Маргарет. Отажон! *(Отасига яқин келуб.)* Уларни зиндандан халос қилинг. Онлар сизнинг жумҳуриятингизга заарлик кишилар эмас. Онлар шоҳни Гарсионинг шарриндан сақламоқ учун келганлар.

Долқориё *(ёнидан қиличин сугуруб, қизига аччиқлануб)*. Сен мендан ул жосусларни озод қилмоқни тавалло қиласан? Сен инглиз халқининг қандай хиёнаткор эканлигин билмайсан! Онлар – бизнинг жумҳуриятимиз учун энг заарли кишилар! Онларнинг зинданда ётувлари мувакқат – фақат бизнинг жумҳурият байробимиз тикилгунча. Ондан сўнг озод қиласиз. Сен ҳам бугундан эътиборан ўз уйингда маҳбуссан. Бор, кўб сўйлама! *(Ҳожибни чақирап.)*

Ҳожиб кирап.

Ҳожиб. Нима хизмат?

Долқориё. Сенга хизмат шулки, Маргарет бу соатдан эътиборан қамалған ҳисобланадур. Ўз ўрнидан ҳеч бир ерга қимиirlamas. Эшикига қоровул ҳам қўямен. Лекин хат билан ҳам, бирор киши билан (ҳам) алоқа қилмасун. Ҳар кун менга маълумот бериб тур.

Ҳожиб. Бош устига. Амрингизга ҳозирмиз.

Долқориё *(аччиқлануб)*. Тез бор, уйинга кир! Меним

энг зүр душманларим оёғ(им) остидан чикуб қолди. Нима қилайинки, маслакталаш. Агарда маслакталаш бўлмаса эди, қизимни бир минутга қўймас эдим. (*Чиқуб кетарлар.*)

Парда тушар.

И К И Н Ч И ПАРДА

Воқеъ бўлур зиндан ичинда. Вақт кечани кўрсатур.

Ўюнга иштирок этувчилар:

Шекспир, Арманд, Маргарет, зиндан бон.

Ўюнга керакли нарсалар:

Бир ханжар. Зиндандагиларга таом. Қўюн соати.

Шекспир. Мен сенга айтмадимми? Биринчи маротаба бу золим қизи билан сўйлашган кунимиз орқасиндан пойлаб борганимда, шул уйга кирган эди. Кўчадаги политсиядан, бу кимнинг уйи, деб сўраганимда, машҳур жумхуриятчиларнинг бошлиғи Долқориёнинг уйи деган эди. Мен сенга, бу қиз бизлар учун бир тузоф, десам сен қабул қўлмадинг. Мана кўрдингми, бу золим қизи, бизни қандай найранг билан бутун сиру асроримизни билуб олуб отасига тутуб берди.

Арманд. Мен қайдан билайн, бу Пўртугалиё ҳалқи сиёсат ва найрангбозликда бизни(нг) инглиз ҳалқини бир чўқишида қочирав экан. Нима бўлса бўлди, қўлга тушдик.

Шекспир. Мен сенга бу қиз ҳар ерда «жумхуриятчи»ларнинг мажлислари бўлуб турган вақтда четда туриши қоровуллик тариқасинда десам, сен, йўқ, бу бошқа жамиятлар тарафдори ва аларнинг жосуси, дединг. Кеча мен бу уйга кирмайлук, десам яна сен қўймадинг.

Арманд. Бу золим қизига шундай алдандукки, алданганимизни ўзимиз ҳам билмай қолдук.

Шекспир. Ўтган ишга гузашт, дерлар. Ҳар нимарса бўлса, бўлуб ўтди. Энди келажакни қайтурмоқ керак.

Арманд (*соатига қараб*). Ҳозир соат 8 бўлубдур. Биз қачон-ча бу қоронғу зинданда ётамиз. Агарда, инқилоб бошлануб, шохни ўлдуруб қўйсалар, бизни(нг) бутун меҳнатимиз бир пул бўладур. Биз Лондунга қайси юзимиз билан борамиз.

Шекспир. Албатта бир чорасини кўрмоқ керак.

Арманд. Нима чора қиламиз?

Шекспир. Агарда бу кеча шул зиндандан чиқмасам, отимни бошқа қўяман. Бу кеча соат 12 да Гарсио шохни

ўлдурмоқға тайёрланғон ва чораларин-да күргөн. Бундан чиқуб боруб, ул золимни чангалидан шоҳни құтқармасак, Пүртүголиё мамлакатинда инглиз пўлитиқоси бир пул бўладур.

Арман д. Шоҳни қайғурасан, нима учун ўзингни қайғурмайсан?

Шекспир. Биз учун нима хавф?

Арман д. Нима хавф эмиш. Агар саломат бу қасрдан чиқсанг, мен сенга бошимни кесуб бераман. Агар инқилоб бошлануб, иш инқилобчилар қўлиға ўтса, Гарсио ва шериклари бизни омон қўяди, деб ўйлайсанми? Танимизни бир бурдадан қиласди.

Шекспир. Бизлар сурат эмасмиз, одам боласимиз. Инсон боласи ғайрат қиласа, тоғни қўпаради. Дунёда мумкин эмас иш йўқ. Инсон ҳаракат қиласа, чорасин кўрса, ҳар ишни уҳдасидан чиқадур.

Арман д. Биз ики мусоғир маҳбус, қўлимизда яроғимиз бўлмаса, қуруқ қўл билан нимани уҳдасидан чиқамиз? Дуруст, инсон ғайрат қиласа, ҳар ишни қиласди. Факат асбоб билан.

Шекспир. Мен кўргонда ханжаримни этугимни(нг) қўнжиға ёшириб олиб қолғон эдим. Сен шошма. Мана, мен бу ханжар билан бир нафасда бу золимларни(нг) турмасини тешаман. Кейин қочамиз.

Арман д. Ҳар нарса бўлса ҳам тўрт соат ичинда чиқуб боруб, шоҳни Гарсионинг шарриндан халос қиласақ, қанча тортган кулфатларимиз ҳавога кетадур. (*Шекспир туриб бир тарафдан девор остиндан лаҳим кавлар.*)

Ханжар билан девор остини кавлаб, тешуб чиқмоқчи бўласанми? Хотиржам бўл, уч кунда ҳам теша олмайсан.

Шекспир. Умидсизликни ёдингдан чиқар. Соат 11 да сени бундан олуб чиқуб кетаман! (*Кавламоқға машғул бўлар.*)

Зинданбон ош олуб кирап. Ҳар икиси апир-шапир таомни ер. Зинданбон коса-лаганларни олуб чиқуб кетар.

Марғарет шошган ҳолда киур.

Марғарет. Тез бўлингиз, тез! Қанча заҳматлар билан қоровулни бир ишга буюруб юбордим. Тезроқ чиқуб қочингиз! (*Бу воқеадан булар яна ҳайрон бўлур.*)

Шекспир (кулумсираб). Хоним, сизнинг бўйла лутф ва марҳаматингиздан мамнунмиз. Лекин бизни чиқмоқға таклиф қиласманг.

М а р г а р е т. Нимага фанимат вақтни бекорга ўтказасиз? Мен ики соатдан бери ҳаракат қилуб, базур қоровулини йироқ қилдим. Нимага мушоҳада қиласиз?!

Ш е к с п и р. Хоним, вақт фанимат бўлса, бизни(нг) жонимиз ҳам фанимат. Бизлар учун заҳмат чекманг!

М а р г а р е т. Нима заҳмат? Нима учун?

Ш е к с п и р. Сизни(нг) бизларни чиқарғонингизни агар отангиз билса, соғ қўймайди.

М а р г а р е т. Соғ қўймаса қўймасун, тез бўлингиз – вақт ўтмасун, шоҳни(нг) ҳаётига зарар етмасун!

Ш е к с п и р. Бизга ҳозир шоҳни(нг) ҳаётидан сизни(нг) ҳаётингиз керак. Биз чиқсак, сизни(нг) ҳаётингиз хатарда бўладур. Ҳар вақт инсон бошига ики қийин иш келса, осонроғин чорасин кўрмоқ керак. Инсон ўз саломати учун бошқаларни фидо қилмоғи инсониятдан эмас. Сизни мунда келганингизни отангиз билса, сизни, балки бизни ҳам соғ қўймас. Тезроқ марҳамат қилуб, киши келуб қолмасдан кетмоғингиз матлуб.

Маргарет сўзи ўтмаганига ҳайрон бўлуб чиқуб кетар.

Шекспир девор тагин кавламоқға машғул бўлар.

Кўрдингми, бу золим қизини. Бизнинг бошимизга яна қизиқ ўюнлар келтурмоқ учун яна бошқача тузоқлар қўюб келубдур.

А р м а н д. Менимча, қиз ростдан «шоҳпараст»га ўхшайдур. Мана бу бир-ики кун ичида жуда ранги кетуб қолибдур. Аввалғи юзларнинг таровати қолмабти. Агар ул «жумхуриятчи»лардан бўлса эди, ҳозир мунда кундан-кун «жумхуриятчи»ларнинг ишлари олдинга кетаётган бир замонда мундоғ озиб, ранги ҳам кетмаса керак эди.

Ш е к с п и р. Севинчи бер ўртоқ, тешук очилди.

А р м а н д. Ростданми? (*Боруб қарар.*)

Ҳар икиси тешукдан чиқуб қочар.

Парда тушар.

У Ч И Н Ч И П А Р Д А

Воқеъ бўлур подшоҳни(нг) қасри ёниндаги боқчада. Дарахтлар, гуллар.

Бу ерга керакли нарсалар: 5 тўфангча, хуштак, фонус.

Бу пардада иштирок этувчилар: шоҳ Мануил, Маргарет, Шекспир, Арманд, Гарсио, 2 политсия, Долқориё, Карлос, Дугунди.

Парда күтариlgанда Шекспир ва Арманд күринур.

Арманд (*Шекспирга ҳазин товуш билан*). Ўртоқ ўзингни панага ол, Долқориё келаётибдур.

Шекспир. Ул бу ерда нима қылсун.

Арманд. Бўлмаса, ул дараҳтни(нг) орасида ёшрингон киши ким?

Шекспир. Эҳтимол, ул Гарсио бўлса.

Гарсио дараҳт орасиндан тўғангча билан буларга ҳамла қилур.

Ўқ чиқарар. Шекспир ўзини дараҳтни(нг) панасига олур.

Арманд секин Гарсиони орқасиндан келуб ушлар. Гарсио ўзини силтаб, Арманд қўлидан чиқуб қочар. Маргарет бир тарафдан кўринур-кўринмас бўлуб,

Гарсиога қараб ўқ чиқара бошлар.

Арманд (*ҳазин товуш билан*). Ўртоқ Шекспир Гарсио қочишида ишни битириб қочди. Бизни(нг) шунча меҳнатимиз ҳавога кетди. Ул шоҳни отди.

Шекспир. Ҳар нима бўлса, ётуб қолгунча, отуб қолиш керак. Юр, биз-да ҳамла қиласиз. (*Ҳар икиси югурурлар.*) (*Яна тўғангча овози чиқар.*)

Политсия (2 киши, қўлида фонус билан келуб). Ерингизда тўхтанг!

Шекспир Арманд билан икиси бир ерда тек турар.

Қўлингизни юқори қилуб мунда келингиз! (*Булар борурлар.*)

Гарсио шул вақтда сурулуб келуб саҳнани(нг) бир четига йиқилуб ўлар. Бир тарафдан Мануил, Долқориё, Карлос, Дугундилар кираплар.

Ўлукни тепасига келурлар.

Мануил (*Шекспир, Армандларга хитобан*). Сиз яrim кечада мунда нима қилуб юрибсиз? Бу ўлган кимдур?

Шекспир (*Мануилга яқин келуб*). Бу киши сизни ўлдурмоқ қасдида келган машҳур инқилобчилар бошлиғи Гарсио!

Мануил. Буни сизлар отдингизми?

Шекспир. Биз мунда Сизни Гарсиони шарриндан халос қилмоқ учун келган эдук. Ул бизни кўрган замон дараҳт орқасидан бизға ҳамла қилди. Биз ҳам хужум қилғон эдук, қўлимиздан чиқуб қочди. Қочфон вақтида бир неча мартаба дараҳт орасидан ўқ отилди. Гарсио ҳам онга қараб ўқ узди. Охирда мунда келуб йиқилди.

Мануил. Агарда буни сиз отмаган бўлсангиз, ким отган бўладур?

Шекспир (*Мануилга яқин келуб, саҳнани бир четига олуб боруб*). Буни отган киши агар меним гумоним саҳих бўлса, Маргарет бўлса керак. Агарда отаси мунда бўлмаса эди, дараҳт орасидан ўзини кўрсатур эди.

Мануил. Сизларнинг меним борамда қилғон ҳаралтларингиздан мамнунман. Мен сизларни бунда кўрган замон душман хаёл қилуб, сизларга қараб бир-ики ўқ узгон эдим. Ҳолбуки сизлар дўст экансиз. Яхшики отган ўқим сизга тегмабдур.

Политсияларни чақириб, ўлукни касалхонаға олиб бормоқға буюур. Ики политсия кўтаруб олуб кетар.

Долкориё (*шоҳни четга олуб*). Шоҳим, бу ики киши инглиз жосуслариндандор. Қандай қилуб, улар бизға дўст бўлсун. Мен буларни кеча тутуб қамағон эдим. Билмадим, қандай қилиб турмадан қочибдурлар.

Мануил (*заҳарханда қилуб*). Ажабо, буларни қандай айб билан тутуб қамадингиз?

Долкориё. Жосусликда айблануб қамалғонлар эди.

Мануил. Сиз ҳарбия кишиси эдингиз, қонунни яхши билардингиз. Булар бошқа давлат тобеълари эди. Адлия маҳкамасида сўралуб қамалсалар керак эди.

Долкориё. Ҳозир инқилоб тўлқунлари кучайиб турғон бир замонда ўзингизни ҳарбия назоратига берган фав-қулодда фармонингиз билан қамадим. Булар бизни(нг) ҳарбий пилонларимизни текширмоқда айблангандар. Булар бизнинг давлатимиз учун энг заарлик кишилардур. Ҳозирда мен буларни яна турмага юбораман. (*Дугундини чақириб*.) Ол, буларни турмага олиб бор!

Мануил (*аччиқлануб, Дугундига қараб*). Буларни олиб борма! (*Долкориёга қараб*.) Сиз буларни айблаб қамамоқчи бўласиз. Лекин мен буларни ҳар қандай гуноҳлари бўлса ҳам афв этдим.

Долкориё (*бир четга қараб*). Сени афв қилишинг, фармон ва қувватингни умри оз қолди. Бу кечадан эсономон чиқишингта кўзим етмайдур. Бу энг охирги буйрунинг бўлса керак.

Мануил. Булар менинг энг муҳлис ва ишончли кишиларимдандор. Ҳозирда меним ўлумдан қтулишимга бу-

лар сабаб бўлдилар. (*Шекспир, Армандга қараб*) Сизлар эрта билан соат 9 да меним қасримга ташриф буюрингиз. Сизлар билан сўзлашадиган сўзим бор. Ҳозирда ҳам сўзлашсам мумкин эди. Лекин зарур ишим бор. (*Шекспирни бир четга олуб шорат қилур.*)

Ҳаммалари хайрлашуб, бирин-бирин чиқуб кетарлар.

Шоҳ уйга кируб қайтуб чиқар. (*Ўзича.*)

Долқориё буларнинг меним ҳақимда инқилобчиларга қарши қилғон ҳаракатидан хабари йўқ. Англиз ҳукуматининг «шоҳпараст»ларга қиласурғон хайриҳоҳлигини билмайдур. Ҳозирда мен булар билан сўзлашмоғим керак. Инқилобчиларнинг бошлиқлари бўлса, ҳозир отилди. Қолғонларин ҳам чорасин кўрмоқ керак.

Марғарет дараҳтлар орасиндан чиқуб, шоҳни(нг) олдига келур.

Марғарет. Бу кенча сиз Афрӯдитўнинг уйига борманг!

Мануил. Нима учун?

Марғарет. Қўрқаманки, сизни тутуб қамамоқфа ул ерда тузоқ қурғон бўлсалар керак.

Мануил. Ҳоним, сен мени йўқ хаёлотлар билан қўркутма! Ҳар кун боруб-келуб юрган еrim, ким бор дейсан.

Марғарет. Ҳар нимарса бўлса ҳам меним сўзимга кирсангиз. Бу кеча маҳбубингизни(нг) ёнига боришдан сақланинг. Ёш жонингизга раҳмингиз келсун.

Мануил. Ҳоним! Бу қандай қўрқоқликки, сизни ўраб олибдур. Мен кимдан қўрқаман. Ким менинг йўлимни тўсадур! Баъзи, халқ оросинда шойеъ бўлғон сўзлар сени юрагингни чиқоруб юборубдур. Киши бундай қўрқоқ бўлмаса керак. Ўзинг Лисабўнданаги «шоҳпараст»лар жамияти қандай куч ва қувватга молик эканлигини билуб туруб, яна шундай хаёлот ваҳималарга йўл берасан. Бор, тезроқ уйингта бор! Кеч қолма!

Марғарет. Меним сўзимга кирсангиз, бу кеча маҳбубингиз ёнига борманг! (*Чиқуб кетар.*)

Арманд билан Шекспир дохил бўлурлар.

Мануил. Қани сўзланг, нима янги хабарлар бор?

Шекспир. Сизнинг энг зўр душманингиз бўлган Гарсиодан қутулдуқ. Лекин сиз ёш юраксиз. Бундаги инқилобчилардан яхши маълумотингиз бўлмаса керак. Биз уч-

түрт кун ичидә түплаган аниқ маълумотимизға қараганда, бунда инқилобион жумхуриятчилар мукаммал суратда тайёрланғанлар. Мен ғалат гумон қиласам, ёнингизда бирга юрғон кишилар ҳам сизни(нг) дўстларингиз эмас. Инқилоб Гарсиони(нг) ўлуви муносабати билан бу кечадан қолмай бошланса керак. Сиз ҳам «шоҳпараст»ларни бу ҳаракатдан огоҳ қилиб, бу кеча ўзингизни сақламоқ учун ҳеч ерга чиқмовингиз матлубдур.

Мануил. Сизларни, албатта, «жумҳуриятчи»лар кўрқутғон бўлса керак. Бошингиздан бўйла авҳом хаёлотларни чиқориб ташланг! Мен ҳар бир тўғрида чораларни кўрганман. Хотирингиз жамъ бўлсун!

Шекспир. (Арманд билан икиси шоҳ билан хайрлашуб чиқуб кетарда, бир четга қараб.) Бу, сиёсатдан хабарсиз шоҳни сўзга кирита олмадук. Бу кеча шоҳ қай ерга борса ҳам орқасидан пойламоқ керак.

Мануил. Ҳақиқатан англиз халқи ҳар қанча сиёсат оламига ошино кишилар бўлса-да, зотида бу халқни қўрқоқлик бор. Бир шаҳарни (мамлакатни) подшоҳи бўлсун эмиш-да, уйиндан қўрқоқлик қилуб, кўчага чиқмасун эмиш. «Жумҳуриятчи»ларда куч ва қувват бўлса, бизда ҳам тўп ва пулемёт бор. Қани, кўрайлук, иқбол кимнинг тарафида жилвагар бўлур. (Уйига кируб кетар.)

Парда тушар.

ТҮРТИНЧИ ПАРДА

Афрўдитўнинг уйи. Тамом ёврупоча зийнатланғон. Тилифўни ҳам бўлур. Самовар, чойнак, истакон, чойқошуқ ва бошқа керакли нарсалар: Осма соат, 2 (та) кишининг юзига тутадурғон маска (ниқоб), беш-олти тўғангча, таом.

Бу пардада иштирок этувчилар:

Афрўдитў, Диброро, Мариўна (ходим қиз),
Дугунди, Шекспир, Арманд, Маргарет.

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Афрўдитў. Олдида самовар. Чой ичуб ўтургон ҳолда.
Мариўна ҳам ёнинда ўтургон ҳолда парда очилур.

Афрўдитў. Ҳали чиқғонингда ошпазга айтгил, бу кунги таомни яхшиласун. Бугун, эҳтимол, шоҳ бизга меҳмон бўлса...

**М а р и ў н а . Яхши, чиқғанимда яхшилаб тайинлайман.
Үзим ҳам боқишиб тураман.**

Эшик қўнғироғи жинғирлар.

А ф р ў д и т ў . Чиқуб қара, ким экан?

**М а р и ў н а (Кириб). Дифроро келибдур. Кирмоқға рух-
сат сўрайдур.**

А ф р ў д и т ў . Айт, кирсун.

**Дифроро кирарав, Афрўдитў билан кўришуб-
сўрашуб ўлтурав.**

**А ф р ў д и т ў (хизматчига). Мариўна санга рухсат, бо-
риб ошпазга боқишигил (Mariўna чиқуб кетар).**

**Д и ф р о р о . Нега, кечаси мақсадни ҳосил қилмадук.
Шоҳни тайин қилингон ерга олиб боролмадинг.**

**А ф р ў д и т ў . Кеча мен шоҳни уйидан бошлаб олиб чиқ-
ғон эдим. Йўлда ики манга номаълум одамлар учраб, шоҳ-
ни(нг) бошин ойлантуруб олиб қолдилар. Мумкин бўлма-
ди.**

**Д и ф р о р о . Очиқ маълумдурки, сен аҳдингта вафо қил-
майсен.**

**А ф р ў д и т ў . Қачон ваъдамга вафо қилмадим? Шоҳни
бирга олиб чиқдим, лекин...**

**Д и ф р о р о (сўзини кесуб). Нима «лекин...?» Шоҳни
олиб чиқдинг, лекин бизни(нг) махфий сиримизни унга
айтдинг. Шоҳ қайтуб уйига киругб кетди, шундайми?**

А ф р ў д и т ў . Бу қандай гап?!

**Д и ф р о р о . Қандай гап бўлар эди. Сен айтмаган бўлсанг,
бизни(нг) сиримизни ул ики киши қайдан биладур?**

**А ф р ў д и т ў (аччиқлануб). Тўғри сўзга инонмайсиз. Мен
ўз орамиздаги сирни шоҳга айтуб, жинни бўлганим йўқ!
Уйдан чиқғондин кейин ики киши келуб, бир четга олуб
сўзлашди. Сўнгра шоҳ менга узр баён қилди. Зарур ишим
чиқуб қолди, деб, уйга киругб кетди.**

**Д и ф р о р о . Кечадан бери нима қилдинг, ҳеч йўлуқ-
дингми?**

**А ф р ў д и т ў . Йўқ, кўруб сўзлашганим йўқ, лекин ти-
лифўн ила сўйлашдим. Кеч соат 12.00 да мунда келмоқға
қатъий ваъда берди.**

Д и ф р о р о . Яқин фурсатда гаплашдингми?

А ф р ў д и т ў. Сен келмасдан илгарироқ тилифүн ила сўйлашгон эдим. Эҳтимол, бугун кеч қошингта боролмасам, деб жавоб берди.

Д и ф р о р о. Сабабини сўрамадингми?

А ф р ў д и т ў. Сўраган эдим. Бир оз тобим келишмай турубдур деди.

Д и ф р о р о. Бизга берган ваъдангта мувофиқ шоҳни бу кеча мунда келтурмасанг, ўзингни ҳаётинг таҳликада.

А ф р ў д и т ў. Қандай оғир таклиф...

Д и ф р о р о. Бу таклиф мени таклифим эмас, жамиятнинг таклифи. Ё шоҳни бу кеча келтурасан, ё жонингдан айириласан!

А ф р ў д и т ў. Кел бўлмаса ўзингни олдингда тилифүн билан сўзлашайин. Берган жавобини эшиштуб, хотиржам бўлгин. (*Дифророни қўлидан тутуб, тилифўнга боруб сўзлашур*).

А ф р ў д и т ў. Қасри Нисйодўс, кабинети шоҳ! (*Шоҳ тилифўнга келур*.) ...Бале, сизнинг ороми жонингиз Афрўдитў! Ўзингизга маълум ики кундан бери сизни(нг) дийдори покмонингиздан маҳрумман. Сизсиз ҳар бир ўтган дақиқам манга йилдан узоғ кўринадур. Бу кеча ҳам бизни(нг) кулбамизга марҳамат қилмайсизми?! Ҳм... Ҳм... Ҳм...

Нима янги хабар бор, азизим? Жумхуриятилар қалай? Баъзи хабарларни эшиштуб, хафа бўлуб ўлтурубман. Ҳм... Ҳм... Ҳм...

Жоним! Мард киши инқилобдан қўрқадими? Инқилоб бўлади деб мени тарк қиласизми? Ҳар қандай зарур ва оғир ишингиз бўлса ҳам бу кеча соат ўн икида келиб, беш дақиқагина бўлса ҳам ширин сухбатингиздан мени маҳрум қилмасангиз эди?! Ҳм... Ҳм... Ҳм...

Жоним, нима учун?! Келмоқдан қўрқасизми? Ҳм... Ҳм... Ҳм... Ҳўп, хўп, азизим... соат 11 да. Агарда кеч қолсангиз, 12 да. Ҳўп, хайр. Тилифўнни қулоғини қўюб келуб ўлтирурлар.

А ф р ў д и т ў (*кулимсираб*). Эй беинсоф, тагин бошқа нима муддаоинг бор? Бу кеча шоҳни қўл-оёғини бойлаб қўлингга берсам бўладими? Тез бўл. Ҳаракатингни қил (*девордаги соатга қараб*). Ҳозир соат 10 дан ошиббдур. Тез бўл! Чорангни кўр! Келтуруб бериш мендан, саришта қилиш сендан.

Д и ф р о р о. Жоним, сариштаси қийин дейсанми? Фақат мунда келса бўлгани. Ўзинг яхши биласан мажлисни қарорини. Бу кеча соат 12 да инқилоб бошланадур.

Мажлисда ўзинг ҳам бор эдинг. Мен ҳозир боруб бош идорамизга маълумот беруб, ёнимга Дугундини олиб келаман. Биз икимиз икинчи уйда ёширинуб турдикамиз. Қачонки шоҳ келди, тутуб, аёқ-қўлин бойлаб, бир уйга қамаб қўямиз-да, тилифўн билан бош идорага хабар бердикамиз, инқилобни бошлайдилар. Сўнгра афтомобил чақириб, шоҳни турмага олиб боруб тиқамиз, вассалом.

Афрӯдит ў. Жуда яхши, тез бор, ўз ишингга муқид бўл. Вақт ўтмасун.

Дифроро хайрлашуб чиқуб кетар. Афрӯдит ў хизматчи чақириб, уйларни у ёғ-бу ёғин тузатур.

Афрӯдит ў. Бор таом тайёр бўлғон бўлса, олиб кел!

Мариўна. Хўб хоним, тез олиб келайми? (Чиқуб кетар).

Афрӯдит ў. Тез олиб кел! Тез! Мана бу кеча бизлар учун ўлум ёки нажот кечаси. Ким билсун, бир соатдан сўнг бошимизга қандай кунлар келади. «Шоҳпастлар» ҳам кичкина ёв эмас. Уларнинг тарафида бутун бойлар, пўплар, генераллар, казо ва казолар бор. Ҳозирги дақиқа Пўртугалиё ҳалқи учун, оғир дақиқа, энг оғир минут. Икинчи тарафдан бизнинг жумхуриятчилар тарафинда ҳам киши оз эмас. Энг ишлиқ, ҳақиқий ҳалқ тарафдори бўлган генераллар, описарлар, ишчи-мехнаткашлар, ижтимоий-инқилобиёнларнинг ҳаммаси бизнини тарафдадурлар. Мана бу ики куч, ики қувватнинг тўкушадурган, сўкушадургон дақиқаси шу соат, шу дақиқадур. Ким билсун, зафар кимнинг тарафида бўлур. Ким енгур, ким енгилур. Мана бу зўр драманинг бош пардаси бизнинг уйимизда ўйналиниажак. Ким билсун, қолғон пардалари қандай рухда бўлуб ўтар. Эҳтимол, бизнинг жумхуриятимиз кўб қонлар тўкуб, қурбонлар берилуб олинур. Ҳар ҳолда инқилоб қонсиз, хуррият қурбонсиз олинмас. Биз, жумхуриятчилар, ўлимга ризо бўлғон кишилармиз. Шул йўлда ўлимга бошимизни тикканмиз. Мен ҳам ҳозирланмоғим керак. (Кўкрагига бир тўғанчани жойлаштуруб қўяр.) Ким билсун, ишнинг сўнги на ерга боруб тирадур?

Тездан қоринни тўйғазуб олмоқ керак. (Эшик олдига боруб хизматчини(нг) чақирап.)

Мариўна таом олиб келур. Афрӯдит ў тез-тез таомни еб, самовару асбоблари(нг) бериб юборур. Мариўна олиб кетар.

ИКИНЧИ КҮРИНИШ

Эшик құнғироғи жинғирлар. Афрүдитү ўрнидан туруб боруб, эшикни очар. Дійфоро Дугунди билан бирга киурлар, келуб ўлтуурлар.

А ф р ў д и т ў . Хүш, жоним, нима янги хабар? Нима ишлар бити rub келдинг?

Д и ф р о р о . Хотиржам бўл, ҳамма иш ўрнида. Тамом бизнинг кишиларимиз курашга ҳозирланганлар. Ишнинг боши биздан бошланур. Бу ўюнда бош рўлни бизлар ўйнаймиз. Қачон шоҳ мунда келди, сен ёнига ўлтуруб, гапга солуб турасан. Биз икимиз бирдан икинчи уйдан чиқуб, тутуб банд қиласиз-да, дарҳол адмирал Ресга тилифўн билан хабар берамиз. Зирхли кемалардан 12 маротаба тўп отуб юборадур. Демак бу тўплар отилдиғи замон бизнинг фирмамиз огоҳ бўладур. Ҳамма ерда бизнинг тарафдан хужум бошланадур. Икинчи тарафдан бу зўр тўплар отилдиғи замон бутун ҳалқ ярим кечада ширин уйқудаги шоҳ-парастларга шундай бир зарб берадурларким, улар шошилишуб, нима қилишларин билолмай, фақат ҳар тарафга қочмоқға мажбур бўларлар.

Д у г у н д и . Қани гапни кўп чўзмангиз. Бизни бу уйда сўзлашиб туришимиз яхши эмас.

А ф р ў д и т ў . Сизлар икинчи уйга киrub, ҳозирлануб тулинг (*соатга қараб*). Шоҳни келадургон вақти бўлди.

Ҳар икиси икинчи уйга киrub, қўлларига тўғангча олуб турар.

Ва юзларига ниқоб (маска) киюрлар. Шул вақтда эшик құнғироғи жинғирлар. Афрүдитү эшикни очур. Шоҳ билан кўришуб бирга олиб келуб ўлтиурлар.

А ф р ў д и т ў . Жоним, нима янги хабарлар бор? Жумхуриятчиларнинг ҳаракати қалай?

М а н у и л . Азизим, «жумхуриятчилар»нинг ҳаракати, менимча, у қадар хавфлик эмас. Тегишилик чоралари кўрилган. Ҳозир уйдан чиқуб келаётганимда йўлда тўсиндан дарахт орасиндан чиқуб, Гарсио менга қараб ўқ узган эди. Чаққонлик билан ўзимни панага олдим. Мен ҳам унга қараб бир-ики ўқ уздим. Қочуб кетаётган вақтида, билмадим, кимдур бир одам тарафиндан отуб ўлдурулди. Жоним! Йўлим устида кўз олдимда шундай қонлик фожиалар бўлуб турса ҳам сенинг муҳаббатинг мени кўймади. Ваъдам хилоф бўлмасун деб келдим.

Дифроро билан Дугунди юзларинда ниқоб, құлларинда тұғанғча бирдан шоҳга хужум қылуб, оёқ-құлларин ва оғизларин бойлаб, ўzlари турған уйға олиб кируг қамарлар. Афрыдитү булар хужум қылғон вактларыда билмаган ва құрқон киши бўлуб учинчи уйға кируг кетар.

Дуғунди (*дарҳол тилифүнға боруб*). Вазорати баҳрияни беринг! Адмирал Ресни(нг) чақириб беринг! Тезлик билан чақиринг! Адмирал Ресмисиз? Мен Дугунди(ман). Зоти олийингиза бош идорани(нг) буйруғи бўйинча тилифүнгом! Биз шоҳни Афрыдитү уйидаги тутуб қамадук. Тезлик билан маълумингиз бўйинча зирҳли парахўдлардаги зўр тўплардан 12 маротаба ўқ отилурга ва таҳти идорангиздаги бутун аскарларни(нг) хужумга буюруб, ҳамма парахўдларингизи устига жумҳуриятимизнинг қизил байроғини тикасиз! Бош идора вакили – Дугунди.

Шул вақт саҳна орқасиндан 12 маротаба тўп овози эшишилур.
Афрыдитү кириб кетган уйидан белида тўғанғча
осган ҳолда чиқар.

Афрүдитү. Нима қилдингиз, шоҳни саранжом қилдингизми?

Дифроро. Бир саранжом қилиш бўлса, қилдук. Энди иш сариштада қолган. Дугунди, Бош идорага, Бргани(нг) уйига 482 нумерга тилифүн бер. Тезлик билан афтомобил юборсун. Шоҳни турмага олиб борамиз.

Дуғунди. (*Тилифүн қулогини буар*.) 482 нумерга! Кимсиз? Дўқтур Бргана! Мен – Дугунди! Тезлик билан афтомобил юборинг! Биз мунда шоҳни тутуб қамадук. Ҳозир мундан турмага олиб борамиз. Бу муҳим хабарни бошқа ерларга тезлик билан еткуурсиз.

УЧИНЧИ КҮРИНИШ

Бу вақт бирдан эшиқдан Шекспир, Арманд, Маргаретлар киралар. Ароларинда отишувлар бошланур. Афрыдитү, Дифроролар ўқ тегуб йиқилурлар. Дугунди ёлғиз қолдигиндан, ўқи тамом бўлдигиндан ноилож эшиқдан чиқуб қочар. Шекспир,

Армандлар шоҳни уйдан олиб чиқуб, оёқ-құлларин ечуб, олиб чиқуб кетарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Воқеъ бўлур подшони қасринда. Мукаммал Ёврупо усулинда бежалган уйда. Керакли нимарсалар: қизил байроқ, музика, 12 сон милтиқ, 5 дона қилич, энг аъло мебеллар, бениҳоя гўзал устоллар, 5 дона тўфангча.

Бу пардада иштирок этувчилар:

Мануил

Дўк – подшоҳни амакиси, 60 ёшинда.

Корд – генерал, 55 ёшинда.

Тогро – генерал, 50 ёшинда.

Витту – генерал.

Истур – офитсар, 40 ёшинда.

Русто – офитсар, 35 ёшинда.

Маргарет

Шекспир

Арманд

Синйур

Тауфил

Брога

Ики офитсар, ики аскар

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Подшоҳ, Дўк, Корд, Тогро, Витту, Истур, Русто ўлтурушгон ҳолда. Парда қалқар.

Мануил (*Дўкга қараб*). Амаки, иш жуда оғирлашуб кетди, нима қиласиз?

Дўк. Болам, нима қиласар эдук, энди иш ишдан кечди. Мен сенга аввалларда минг маротаба гапурдим: «жумхуриятчилар» кувват олуб кетаётубдур, олдини ол, уларни тутуб қама, от, ос, – десам, сен ўзинг мени сўзимга қулоқ солмадинг, бепарволик қилдинг. Ёшлиқ қилдинг. Энди нима қила олар эдук?! Иш бошинда турган кишиларнинг аксари жумхуриятчиларга қўшуслуб, аскарларнинг ҳам тўртдан уч ҳиссаси уларнинг тарафида, ҳозирда энг муҳим ўринларни ишғол қилдилар. Энди сени(нг) ҳукуматингни умри оз қолди. Эндиги чора манимча, ё қочиш, ё ўлим!

Корд. Йўқ, манча, ҳоло ҳам ноумид бўлмоқ керак эмас. Чунки бизлардан бошқа ҳам генераллар, қанча офитсарлар фаюрона суратда урушуб турубдур. Бизлар ҳам яна онлар орасига боруб, муҳорабага киришмоғимиз лозим.

Онлар бизни мунда подшоҳни(нг) фикрин ва фармонин олиб кел, деб юборганлар. Ҳарҳолда энг охирғи муқобиламизни қилиб қолмоғимиз лозимдур.

Т о г р о . Нима бўлса ҳам яна бир зўр беруб қолиш керак. «Ётуб қолғунча отуб қол»могимиз керак. Чунки бир ердан агар аларга зарба ура билсак, бошқа тарафлар ҳам бизнинг манфаатимизга ва бизнинг тарафимизга оға бошлайдур. Уларнинг тарафиндаги аскарлар орасинда бизнинг тарафдорлар кўп. Лекин иш бошланувинда бизнинг мушоҳадамиз сабабли онларни ўз тарафимизға ололмадук.

В и т т у . Ҳар нима бўлса ҳам тез ҳаракат қилмоқ керак. Ё нажот, ё ўлум – деб энг охирғи муқобиламизни қилиб кўрайлук. Қани иқбол кимга ёр бўлур.

М а н у и л (*ҳазин садо билан маъюсона*). Боринг! Тез боринг! Суюкли генералларим! Мендан бизнинг тарафда туруб тожу тахт душманлари билан мубориза қилишуб, кўқсларин душман ўқиға сифар қилуб урушуб турган ҳамма мужоҳидларга меним эҳтиромим ва дарун дилдан йўлланган саломларимни элtingиз!

Ҳаммаси бирдан ўрниндан туруб чиқуб кетарлар.

М а н у и л (*қўйни чаккасига қўюб маъюсона*). Оҳ!.. Фала-ки қажрафторм! Бошимга қандай оғир кунларни солдинг! Тахту баҳтимдан айриладурғон соатим яқинлашуб келди... Оҳ!.. Бутун ноз-неъмат менга видоъ қиладурғон дақиқаси, ўйнамоқ-кулмоқ, айш-ишрат қилмоқ учун ясалғон бинолар шул минутдан эътиборан кўзумга бегона кўруна бошлади. Эй вафосиз дунё! Эй мурувватсиз фалак! Эй инсофсиз, мурувватсиз инсонлар! Мен сизга нима гуноҳ қилдим, сиз мени ўз оронгиздан қувасиз? Кечагина мени(нг) ошимни еб, вазифамни олиб тургон эдингиз. Бугун менга душман бўлуб, жонимни олмоқчи, қонимни тўкмоқчи бўласиз! Хайр, хайр! Мен яшамагон дунёда сиз ҳам яшай олмассиз.

ИКИНЧИ КЎРИНИШ

Шекспир, Арманд, Маргарет билан кириб ўлтуурлар.

М а р ғ а р е т . Шоҳим, хотирингизға малол келмасун. Биз сизни бир ерга меҳмонга олиб кетмоқчи бўлуб келдук.

Мануил. Ҳозирги замонда меним меҳмонга борадургон вақтимми? Мени қайга бормоқға таклиф қиласиз?

Маргарет. Меҳрибон онангиз ёнига Одемира шахрига! Чунки күб вақтдан бери онангиз сизни күрмөкға муштоқдур.

Мануил. Йўқ, жоним! Мени ҳоло онамни(нг) зиёратига бормоқға вақтим мусоада эмас.

Шекспир. Сиз бизни(нг) маслаҳатимизни қабул қилинг. Ҳозирланинг, вақт ғанимат. Мунда турмоғингиз хикматдан эмас.

Маргарет. Жоним, сиз мени(нг) сўзимга кирмасдан қанча балоу кулфатларга учрадингиз! Эмдиги таклифим, жонингизни саломатлиғидур.

Мануил. Азизим! Сизни(нг) отангиз манга тиф тортуб урушуб турубдур. Сиз менга мунча меҳрибонлик қиласиз?

Маргарет. Сиз мени Афрӯдитўга ўхшаш бевафо деб биласизми?!

Мануил (*ҳайрат билан*). Оҳ... Афрӯдитў менга нима қилди?

Маргарет. Сизга ҳеч нарса қилғани йўқ. Сизни алдаб, уйига олуб боруб «жумхуриятчи»ларнинг қўлиға қўл-оёғингизни бойлаб берди.

Мануил. Йўқ, бу бобда анда гуноҳ йўқ!

Маргарет. Унда гуноҳ бўлмаса, ҳамма гуноҳ сизни(нг) ўзингизда.

Мануил. Нима учун?

Маргарет. Сизни иқболингиз кетғанлиғи учун! Яхши кўрадургон маҳбубингизни хиёнаткорлиғи учун бошингиз(г)а шундай оғир кунлар келди. Мен сизга шул кеча йўлингизни тўсуб, уйингизға боруб, қанча илтижолар қилдим. Ул юзи қорани(нг) уйига борманг, деб. Сиз қабул қилмадингиз! (*Шекспир ва Арманларни кўрсатур.*) Мана гувоҳларим ёнимда турубдур. Агарда биз боруб ул жаллодларни(нг) қўлидан ажратуб олмасак, ҳозирда ўзингизни икинчи дунёда кўтар эдингиз. Ҳаммаси маҳбубингизни ҳийласи эди.

Мануил. Мени(нг) асир бўлувимда Афрӯдитўни(нг) қўли борлигин қайдан билдингиз?

Маргарет. Мен мундан бир неча кун илгари ўзимни(нг) тилифўнимни(нг) симини сизни(нг) маҳбубин-

гизни тилифүнини симиға улаб қўйғон эдим. Кечакундуз сиз билан они(нг) сўзлашган сўзларингизни эши-туб-билуб турган эдим. Сизнинг ул бевафо маҳбубингизни «жумҳуриятчи»лар билан қилғон алоқасиндан ҳам хабардор эдим. Нима қиласки, сизни(нг) иқбол юлдузингиз туғмагон экан. Бизнинг қилғон ҳамма саъиу ҳара-катларимиз ҳавога кетди!

Мануил. Офарин, сиз қилғон ҳаракатга офарин, ази-зим! Сени менга қилғон муҳаббатингта. (*Қўлини узатуб, Мар-ғаретни қўлини тутуб.*) Ташаккуримни изҳор қилиб қў-лингни ўпайин. (*Ўлмоқчи бўлур, Марғарет қўлини тортур.*)

Корд шошилғон ҳолда кирап.

Корд. Шоҳим! Зоти олийингиза арз ўлсун. Революцио-нерлар ҳаммани ўраб олдилар. Ҳамма ерда жумҳурият байро-ги қўтаруб, мувакқат ҳукумат барпо қилдилар. Ҳозирда бутун қувватларини қасрингизни атрофиға тўпладилар. Бир тарафдан батарея тўплари, икинчи тарафдан баҳрия тўплариндан шаҳарни кулли бўрон қилмоқдалар. Бутун халқ ҳаяжонда!

Саҳна орқасиндан тўп садолари эшитилар.

Мануил (*маъюсона, ҳазин товуш ила*). Ҳарбия вази-рим саломатми?

Корд. Турғон ерига шарофил тушуб мажруҳ бўлди.

Мануил. Русто қайдा?

Корд. Зоти олийингизни саломатлиги учун ўқ тегиб ўлди.

Мануил. Того, Виттулар саломатми?

Корд. Улар ҳам ўлдилар.

Мануил. Истур-чи?

Корд. Ул ҳам марҳум бўлди. Зоти олийингизга арз ўлсун. Бизнинг тарафдаги ҳукумат бошлиғариндан бандангиздан бошқа саломат киши қолмади.

Мануил. Бошқа вазирларим қайдা?

Корд. Кечакундуз сиз билан олиб келадиганлар.

Мануил. Тез бор, тез! Амаким Дўкни мунда олиб кел!

Корд. Амакингизни революционерлар тутуб қамагон эмишлар.

Мануил. Бор! Тез бор! Миш-мишларга қулоқ солма! Амакимни мунда ҳозир қил!

Корд. Бош устига, хўп. Сўраб кўраман. Саломат бўлса, олиб келаман (*чиқуб кетар*).

Мануил. Тез бор! Тез кел! (*Үрнидан туруб у ёқ-бу ёқға юруб.*) Ҳозир чикуб ўзим халқға насиҳат қиласынан. Шояд...

Шекспир (*шоҳни сўзин кесуб*). Ҳозирда халқға насиҳат қиласынан вақтингизгиз ўтди. Энди халқ сизни(нг) шояд-моядларингизга қулоқ солмайдур. Ҳозирда сиз фақат ўз жонингизни қутқармоқдан бўлак чора қолмади. Вақт фанимат, фурсатдан истифода қилмоқ керак (*саҳна орқасида тўп садолари*). Мундай ишлар оламда кам воқеъ бўлғон эмас. Мингларча сизга ўхшаш шоҳлар, султонлар адолат-сизлигиндан, тадбирсизлигиндан, золим ва қонхўрлигиндан тожиндан, тахтиндан ажралуб, ўз қўли ила камаридан шамширин ечуб, голиб бўлғон душманнинг қўлиға таслим қиласынан. Зероки ҳукми қазо ва аҳволи олам шуни тақозо қиласынан.

Байт:

Чунин аст ойини чархи дурушт
Гаҳе пешт барин, гаҳе зер ба пешт.

Шекспир Арманд ва Маргаретга қараб
ишорат қилур.

Маргарет. Ҳоним, ҳоло ҳам вақт фанимат. Боя айтганда, кўнмадингиз. Энди биз сизни кучлаб онангизни олдига меҳмон қилуб олиб борамиз. Халқ сиздан безгон бўлса, онангиз сизга муштоқ.

Арманд. Шоҳим дунёни(нг) орқаси кенг. Сизни пўртуғол халқи кувласа, биз инглиз халқи бошимизга кўтарамиз.

Саҳна орқасинда тўп садолар.

Бирдан шоҳга ҳужум қилиб, Арманд ила Шекспир икиси судраб олуб чиқуб кетарлар. Улар чиқуб кетар-кетмас, икинчи тарафдан икинчи эшикдан жумхуриятнинг муваққат ҳукуматлари кирадилар.

Учинчи кўриниш

Синийўр, Тауфил, Броғалар кирадилар.
Буларни(нг) орқасидан оғитсалар, қизил байроқ кўтаруб орқасида аскарлар киар. Саҳна орқасида музика марселеза марши чалар.

Парда тушар.

МАҚОЛАЛАР*

* Вақтли матбуот намуналаридан танлаб олинган ушбу мақолалар қисмини Олим Тұлабоев нашрға тайёрлаган.

МАДАНИЯТ ТҮЛҚУНЛАРИ

I

Ҳар кимга маълумдирки, денгизларнинг түлқунлари бир тарафдан икинчи тарафга кўчуб юрийдир.

Бу кун бир тарафда түлқун бўлса, эртаси икинчи тарафда бошлануб, аввалги шовуллаб, қичқириб, шодлигинданми ёки бошқа бир сабабданми бир неча сажин юқорига сакрашуб тургон ерлари сукут ва сокит бўлуб қоладир. Шунга ўхшаш Бани башар¹ (Одам болалари) орасида ҳам маданият түлқунлари қувишуб ва суришуб юрийдир. Бир аср ичинда тараққий ва маданият дунёсинда ғўта уруб, сузишуб юрган бир қавмни кўрасанки, икинчи асрда та-наззул дунёсига юзлануб, ваҳшийлик оламининг энг оғир нуқтасига боруб етадур. Бунинг сабаби ижтиҳод ва гайратнинг озаюви, иттифоқ, инсоф ва адолатнинг йўқолуви, халқнинг илму маърифатдан узоқлашуб, бузуқ ишларга майл ва рағбатлари ортувидир.

Ҳар бир миллат майшат тарафиндан тараққийга юз қўймаса, маънавий тарафдан, яъни маърифат тарафидан ҳам тараққий қилолмас, бир кишининг ўз майшатига етарлик молу ашёси бўлмаса ва буларнинг сабабига ҳаракат қилмаса, мoddий ва маънавий ишларни қилмоқдан ожиз қолур. Ва бундай очу яланғоч ўз авқотини ўткараолмайтурган бир халқга маърифат, маданият, улум ва фунундан дарс вермак муносиб бир иш ўлмаса керак, чунки фақир халқларнинг кечакундуз фикри-зикри нон топмак ва бола-чақасининг қорнини тўйғузмакдир. Таажжубки, мамлакатимизнинг ерлари, ўсимлик тупроғи баракатлик бўлиб туруб, ерли халқ оч ва яланғоч, бойқуш каби вайроналарда умр ўткарадирлар.

Қария² ва қишлоқ одамларини бир тарафга қўюб туриб, шаҳардаги маданийларимизга кўз солсак, маданият түлқунлари бизларни кемаларимиз ила қаю ерга олиб кетуб турғонлиғи очиқ маълум бўладир. Халқимизнинг юздан тўртини бойга, икисини уламога, учини эшонга, бе-

¹ Инсоният

² Овул

шини дәхқонга чиқарсак, қолган 86 си күмирчи, темирчи, ямоқчи, фанарчи ва қоровулчиллик каби энг паст хидматларда туруб, кунлик авқотларини зўрга ўтказадилар. Буларнинг орасида ойда, йилда бир мартоба гўшт, ёғ кўрмай умр ўткарадурғонлари, бутун йилни(нг) биргина кийим ила ўткарадурғонлари, ҳифзи сиҳҳат қайси, маданиятни на эканини тушунмайдирғандарни кўбдир. Буларга они тушундирмак, ердан туруб, юлдузларга қўл сўзмак ила баробардир.

Бу тараққий замони ва маданият асли, билмам, бизни на ерга олиб боражак, ибрат кўзи ила Эски шаҳри-мизнинг мусулмон даҳаларига назар солган киши ҳар маҳаллада юздан тўқсон хоналарни(нг) бузилган, ёрилган, вайронна ва инқироз дунёсига юзланган бир ҳолда кўрадир. Гёё бу хоналарнинг деворлари, томлари лисони ҳол ила бизни илмсизлик, тарбиясизлик, тўй деб мингларча ақчаларни бехуда исроф қилмак, тўйларда жомафурушлик қилмак вайронна ва харобазорликга солди, деюрлар. Эмди, вайронна соҳибларини фақир ва хорлиқда яшаган, бола-чақаларини қўл кучи ила тўйдирадирғон, тўй деган ерда муқаддас Ватанини сотуб, сарф қилмоқдан тортиномайдирған «ҳозирам ҳузурам» деб истиқболини ўйламаган ва болаларининг саодатини тушунмаган бир қавмдан қандай тараққий, маданият ва маърифат кутмак керак? Оч-яланғоч, кулфат, меҳнат ва заҳмат балолари орасида ўралиб қолган бир қавмга: «Маданиятга кирингиз, мактаб солингиз, ўқунгиз, тараққий қилингиз» каби сўзларнинг фойдаси ўлмадифи офтобдан ҳам равшандир. Бу фақирликнинг энг кўркунч тўлқунлари орасида эзилган ҳалқимизни тўй мазридан кутқарурга тиришмак ва илож истамак лозимдир.

Бунинг давоси ва чораси учун ҳеч бир табибга муҳтож ўлмасдан, балки бир оз орқа-ўнгга қарамак, ҳамённинг оғзи-ни маҳкам қилмак, иқтисодни риоя қилмак, исрофдан сақланмак лозимдир. Ажабо. Бу исроф тўлқунлари бизларни на ерга олуб борадир?.. «Дард устига чипқон» дегандек, кундан-кун бидъат устига бидъат ортмақда. Уламо, фузало ва эшонларимиз зикр ва тасбех ўрнига «тўй устига тўйлар бўлсун» сўзини вирди забон қилмақда. Ағниё ва сарватдорларимиз тўй пойгаси қилуб, бир-бирларининг бор-йўқларига қарамасдан, фақир ва камбағалларимиз уйларини, боғларини, отларини, тўнларини сотуб тўйга сарф қилмақдадурлар. Бир тарафдан, маданият тўлқунлари шоширмоқда,

иқинчи тарафдан фәқирлик ва мискинлик күпаймақда, яна бидъат устига бидъат ортмакдадир. Мундан беш-олти йил муқаддам эң сарватли кишиларимиз уч кундан ортиқ ош ҳам йигирма-үттиздан ортиқ чопон бермас әдилар. Ҳозир бу тарафдан күб тараққий қилиб, олти-етти кун ош ва юзлаб чопон берадиган кишиларга, ҳозир 20—25 сүмлик зарринлар, баҳмаллар берурга бошладилар. Мана шул тариқада биз кейинга қараб тараққий қылмакдамиз, билмам, бизим бу исроф ва бидъатларимиз қачон йүқ бўлиб кетар?!

Ҳама поён ба боло метариқад,
Ман аз боло ба поён метариқам.

II

Муҳтарам ўкувчиларга ибрат учун маданиятнинг кони, манбаи ва чиқғон ери ўлан Осиё қитъасидаги Арабистон яrim отосини гўстаражагам. Олтинчи асрда дини мубийн Ислом ила баробар маданият денгизлари ҳаракат қилди. Ва бу қитъада яшамиш араблар ўзлари борган мамлакат ва қитъаларга маданият сувларини ҳам суруб бордилар. Орадан бир аср ўтар-ўтмас маданият тўлқунлари Осиёдан кўчуб, Оврупо қитъасини босди. Овруполилар ҳозирги йигирманчи асргача маданият тўлқунлари ичра яшадилар ва бу чолишқон овруполилар маданият тўлқунларидан қўрқмадилар, қочмадилар, ҳаракат қилдилар, асбоб ва машиналар ҳозирладилар. Ва бу маданият тўлқунларини ўзлариға асиру мусаххар қилуб олдилар. 15 нчи асрда маданият сувларини суриб, Амриқо қитъасиға олиб бордилар. Амриқонинг ерли ваҳший халқлари «эшикларидан оқғон сувнинг қадрини билмадилар», маданиятга киришмадилар, қабул қилмадилар. Ота-боболаридан қолғон одатларини ташламадилар, ўзларича ваҳшатда авратларини япроқлар ила ўртуб, бошлариға товус патларини санчуб, ялангоч тоғ да-рахтлар устида, тоғ кафаларда, тоғ ертўлаларда дўмбира ва чирмандаларни чолуб, яшай бердилар, маданият орқаларидан қувди, қочдилар. На ерга борсалар, маданият ҳам борди, қочиб қутуолмадилар, охирида маданият ғалаба қилиб, инқироз дунёсиға кузатуб юборди. Мана шу жумладан, яrim-ёрти ваҳшатда яшаш Ўрта Осиёга, Туркистонимизга Русия ҳукумати ила баробар маданият сувлари келуб кирди. Ҳозир яrim асрдурки маданият бизни орқамиздан

қувиор. Биз қирдан-қирға қочурмиз, қаршимизда майшат мاشаққатлари чиқуб ҳужум қилур, ўнгимиздан билимсизлик ва жаҳолат келуб, жонларимизни сикүр, сўнгимиздан мусрифлик, фақирлик ва бидъатлар чиқуб йўлимизни тўсур. Дангасалик, ялқовлик, ишсизлик устимиздан босуб бўғмак истар. Ажабо! Бизлар ҳамон бу эскинча ромка орасидан чиқуб қочмак истамаймиз. Бир оз тушунмак ва ўйламак лозими, бу ромка орасиндан чиқуб қочмак ва қутулмак мумкинми? Йўқми? Бизим фикримизча, қочмоқнинг имкони йўқ, кутулмаку халос бўлмакнинг фақат биргина чораси бордурки, маданиятни қабул қилмак ва маданиятга киришмакдир. Лекин киришгандা ҳам маданиятнинг ҳақиқатини билмак ва ҳақиқий маданиятга киришмак лозимдир. Баъзи ёшларимизга ўхшаш усти ялтираган, ичи қалтираган бўлуб, бошлигига Ёврупо қалпогини киоб «Маданият!», «Маданият!» деб оғизларини кўпуртуруб, оз-моз мусулмонча, чала-ярим русча сўйлашуб кулгу бўлиб юрмак маданият бўлмай, мас-харабозликнинг бир шуъбасидур. Агарда табиатнинг жиловини нафсимиз қўлиға берсак, ул бизларни на ерга олуб бормасун? Чиройлик ва чикка бел қизлари ила ўйнашмакни, рестуран ва фивахоналарга боруб, қимор ўйнамак ва ичкулик қилуб, тонг отқузмакни, бир оз қизишгандан сўнг одобдан ташқари маданиятга ярашмаган сўзларни айтишмакни, ҳатто урушмакни, жабр ва зулм қилмоқни хоҳлайдир. Лекин маданият қонунида (устофида) мундай фано ва бузук ишлар бўлмаса керак. Маданий бўлмак ва маданиятга кирмак учун ундей ёмон сифатлардан сақланмак ва ҳазар қилмак ила баробар ҳақиқий маданият илми, майший ва ахлоқий ишлар ила уч қисмға бўлинадир. Агар миллат болалари бу хислатни мукаммал суратда ўзларига дарбар олсалар, мана шул вақтда биз «маданиятни қабул қилдук, маданий бўлдук» деб лоф урсак, мақтансак кулги бўлмаймиз.

Ёшларимиздан маданиятга лойиқ равища ўқуб, диний ва маданий кишилар ҳозирланса, тарбия ва таълимға моҳир олим ва олимга, адаб ва адиваларимиз етушса, мактаб ва мадрасаларимиз мунтазам ва тартиблик бўлса, зироат, саноат ва тижорат ишларига моҳир кишилар етушуб, замонаға мувоғиқ равища иш юритилса, тартиблик «Дорул-ятим» – етимхоналар, «Дорул-ожизин» – камбағалхоналар, кутубхоналар ва қироатхоналар очилса, ширкат (товаришиство)лар барпо қилинса, юқорида де-

дигимиз каби, халқимиз орасида замонаға лойиқ улум ва фунундан бохабар уламоларимиз күпайса, оч ва яланғоч кишиларимизнинг майшатларини тузатмак учун ҳаракат қилинса, ўқутилса, ахлоқ ва одоб ўргатилса, шул вақтда эскинча орасидан чиқуб, ҳақиқий маданият бўстонига юзланғон ҳамда маданият тўлқунларидан кутулуб, соҳили саломатга чиқғон бўлур эдук. Соҳили саломатга чиқувимизга замон мусоид верурми, вермасми билмаймиз.

Илм ила олам мусаххар бўлди, биз жоҳил ҳануз,
Хоби фафлат бошимизга етса ҳам ғофил ҳануз,
Очмайин ибрат кўзин биз уйкуға мойил ҳануз,
Илми ҳикматларга бизлар бўлмадук қобил ҳануз
шеърини вирди забон қилмақдан бошқа чорамиз йўқ.

ТИЁТР ХУСУСИДА МУНОЗАРА

I

Кунлар баҳор фасли ўлдигиндан дарахтлар уйғонуб, яфроғлар орасидан ранг-баранг гуллар чиқармиш, ер олти ойдан берি қорнида сақлаган алвонларини юзага чиқаруб, кўм-кўк баҳмал каби ёзмиш. Ҳар тарафга қишининг зулмидан қочган қушлар келуб, ҳар хил овозлар ила нағма ва фарёд бошламиш. Гўё бутун олам уйқудан уйғонган каби ҳар бири-нинг юзидан янги бир «ҳис» – туйғу ва ҳаёт асари кўринур эди. Ўлтурган ерим бир яқин дўстимнинг бояи ўлуб, мендан бошқа ики меҳмон ҳам келуб қолди. Саломлашуб ҳол сўрашуб ўлтурдук. Дўстим хонасида йўқ ўлдуғидан бир оз кутмакга тўғри келди. Келган меҳмонларнинг бири муллогина, аҳволи оламдан хабардор бир киши эканлиги сўзи ва қиёфа-сидан маълум эди. Икинчиси эса, ўқумаган, чапан, қизикроқ бир киши кўринурди. Суҳбат орасида сўздан сўз урунуб кетуб тиётр хусусида сўз очилуб кетди. Буларнинг мунозаралига бир оз қулоқ солмак менга лозим бўлди.

Чапани: – Мулло ака! Ман ул куни тиётрга бориб эдим. Хўб яхши томоша бўлди. Кейинроқ бориб қолган эканман, арzon билет тополмай, ики ярим сўмга билет олиб кирдим, сиз ҳам бориб эдингизми?

Мулло: – Ман ҳам борган эдим, ўйинлари кўб яхши чиқди. Ҳеч бир тиётр ўйнамаган кишилар қандай бўлур экан? Бошқа миллатлар назарида кулги бўлуб қолмасалар эди, деб хавотирда эдук. Жуда хурсанд бўлдук. Бошқалар қошида бутун мусулмонларни обрўларини олуб бердилар. Тиётр кўнтил-

дагидек бўлуб ўтди. Шул тиётр хусусида Тошканд одамлари етмиш фирмага бўлиндилар. Баъзилари: «Тиётр ҳаром, тиётрдан келган оқча ҳам ҳаром», — дерлар. Ҳолбуки тиётр ҳаром эрмас, билъят. Билъят бўлса ҳам «бидъати ҳасана». «Бидъати саййиа»лардан эмас. Тиётр ҳар бир миллатнинг ямон урф ва одатларини йўқ қилмак учун, ўзини аҳволини тузатмак учун боқадургон ойинасиdir. Ўшал ҳаром дегон кишиларнинг ўзлари мадраса ва ё меҳмонхоналарда бировни қиздан сулу(в) боласини кўзларидан мўлдир-мўлдир ёшларини оқизиб, бошига кокил солуб, «айлансан-ўргулсан» деб юрган кишилар! Ёки даллол ва яллочиларни(нг) ўйнатуб, тишларини оқини кўрсатуб, танга ташлатуб турган кишиларга билмайман, нима учун бул ибратхона маъқул бўлмабдири.

Чапани: — Йўқ, мулло ака, тиётр ҳаром бўлмаса керак. Мани бир акам ҳажга борган эди. Истанбул, Миср, Куддуси Шариф, Қозон, Ўрунбургни уч-тўрт йил юруб, саёҳат қилуб келди. Тиётр тўгрисида анинг бирлан ҳам сўзлашган эдим. Ул Қозон, Миср, хусусан Истанбул тиётрларини кўб мақтайdir. Ўзинг боруб, кўзинг бирла кўрмагунча, гафуруб берган бирлан тушунмайсан, дейдир. Агар ҳаром бўладирган бўлса, Қозон, Миср, Истанбул уламолари нима учун манъ қилмаганлар? Ул ерлардаги уламолар бизнинг Тошканд уламоларини бир чўқишида қочирадирлар, дейдир. Унимуни қўйинг, шул куни тиётрдан қанча фойда қолибдири?

Мулло: — Салкам бир яrim минг сўм соф фойда қолибдири.

Чапани: — О... Аскиёчилари... Ўзлари ўн беш кишича бор эдилар. Бир кечада ҳар бирлари бир юз сўмга яқин тушурубдурлар. Мендек одам буларни бир кечада топган пулларини бир йилда қанча меҳнатлар қилуб зўрга топарман.

Мулло: — Булар ўз нафсларининг фоидасига ўйнаганлари йўқ, миллат фоидасига, яъни жамияти хайриянинг фоидасига ўйнаганлар. Тиётрдан келган соф фоидани, ўзлари бир тийин олмай, ҳаммасини жамиятга берибдурлар. Аввалги Томоша боғидаги бўлган тиётрни ҳам, рамазонда мозорда бўлган Шарқ кечасидан келган оқчаларни(нг) ҳам жамиятга берган эдилар.

Чапани: — Айтгандек, эсимда борида сиздан сўраб қолайин, Томоша боғидаги тиётрга ҳам борган эдим. Ўшал куни ҳам томошада халқ кўб эди. Муллолар, бойлар ҳам бор эдилар. Нимага ўшал тиётр ҳаром бўлмай, пули ҳам ҳалол бўлуб, ҳеч ким лом-лум демасдан ўтуб кетди. Эмди

бул тиётр нимага дуруст бўлмай, пули ҳам ҳаром бўлуб чиқди. Мунда нима сир бор, биласизми?

Мулло: — Ман сирини яхши билмайман, лекин эши-таманки, баъзи фирмалар бизларнинг ота-бобомиздан қолуб келган одатий тўйларимизни шеърга солуб ўқуб, ҳажв қилдилар, чилонбонка деб бойларимизни масхара қилдилар, болангни ўқутмасанг, қорнинг ёрулуб ўласан, деб кулги қилдилар, дер эмишлар.

Чапан(и): — Мен бир кун Пиёнбозорга чиқуб эдим, бир баққолни дўконида бир неча киши жамъ бўлуб, сўзлашуб турубдирларки, «Курер» газетада Қуръони каримни бир жуҳуд шеър бирла ҳажв қилуб ёзибдур, деб. Мана ул, тиётрда бизни ҳажв қилди, деб ул бечораларга тишу тирноқлари бирла ёпишган ботирлар, Қуръони каримни ҳажв қилғон жуҳудни тегишлик жойда сўралмоқ учун биргина ариза ҳам қилуб бера олмадилар. Мунга нима дерсиз?

Мулло: — Эй биродар, «Ямонни кучи япалоқға етар» деган сўз тўғридир. Ул жуҳуд, булар ўз мусулмонлариридир. Биз, мусулмонлар ҳар вақт бир-бирларимизни чинишмоқдан бошқа қўлимиздан бир иш келмайдир.

Чапан(и): — Мулло ака, ўшал куни яна миллат, миллат деб бир шеър ўқудилар. Шул сўзга яхши тушунмадим, лекин қулогимга яхшигина кирди. Бир оз йиғлаб ҳам олдим, ёнимда ўлтургон баъзи мулла ва бойлар ҳам фирмә- фирмә йиғлашиб ўлтурдилар. Аммо баъзи шул сиз айтган қўрумачиларми ё тош юракларми қиқир-қиқир кулишуб ўлтурдилар. Шундай аччиғим чиқдики, қўлимдан келса ҳаммасини тиётрдан чиқаруб юборур эдим.

Мулло: — Бизларнинг миллатимиз ислом миллати, русларники насоро миллати, жуҳудларники яҳуд миллати деб айтилур! Шул куни бизлар нимага бошқа миллатлардан кейин қолдук, нимага ҳаракат қилуб ўқумадук, ҳаммага оёғости бўлдук, дунёда яшамоқчи бўлсак, ҳар хил илмларни ўқийлук, ҳар хил янги ҳунарларни ўрганийлук, биз ҳам бошқа миллатлар бирла бир...¹ кетайлук, деган мазмунда шеър ўқифон эдилар.

Чапан(и): — Балли тақсир.

Байт:

Қаромуғ донаси бўлгунча, буғдоини сомони бўл,
Ямонни яхшиси бўлгунча, яхшини ямони бўл, —

¹ Газета саҳифасининг шул жойи уринган, ўқиб бўлмади.

дегон байтни бир мулло ўртоғим ўргатуб, ҳар вақт муллолар бирла ҳамсуҳбат бўл, чапаниларга жўрабоши бўлганингдан муллоларга ошфазлик қилганинг яхшироқдир. Чунки муллолардан ҳикматлик сўзлар эшигутуб, яхши хулқлик киши бўларсан, чапанилардан баччабозлик, ичкулик, қиморбозлик, самовардан самоварга юруб, сафсатабозлиқдан бошқа нимани ўрганурсан, деб эди. Ҳозир ман сизнинг олдингизда тавба қилдим, эмди асло муллоларнинг суҳбатидан айрилмасман. Ўзум мусулмон бўлуб туруб, ҳозиргача биргина миллат деган сўзга тушунмайдургон даражада нодон ва жоҳил бўлуб юрган эканман. Афсус, ўтган умрларимга эмди сиз гувоҳ бўлинг, миллат деган жойда жонимни ҳам аямасман, деди. Кун кеч бўлдигиндан бошқа фирмалар хусусида маълумот бермоқни мулло бошқа бир кунга вайда қилди. Бир-биришимиз илиа хайрлашуб, боғдан чиқуб кетдик.

II

Ахшом соат бешда мулло ва чапан биродарларимиз то-пушуб, икинчи бир ўртоғимизнинг боғига бордук. Борган боғимиз Тошканднинг энг ҳаводор, энг яхши ерларидан баланд бир тепалик усти бўлуб, атрофининг манзараси (кўриниш) гўё бошқа бир олам каби ёхуд Исламий¹ мамлакатининг манзараси каби кўринур эди. Рўбарўмизда ўн тўрт кечалик ойнинг бизнинг мажлисимиизга электр каби ишиқ ва зиё вериши, бир тарафдан, тоғларнинг устида чўкуб ётган бам-баёз қорларнинг, ики(нчи) тарафдан, кўм-кўк дараҳтларнинг орасидан намоён бўлиши кўк баҳмалга ўралмиш маҳбуб каби кўринур эди. Бир тарафдан, катта бир наҳр – йилғанинг суви ойнинг шуъласи илиа оппоқ сут каби бўлуб, чоғлай-чоғлай оқуб келиши, жаноби Ҳақнинг қудратини исбот этмакда, табиатни(нг) хурсанд қилмоқда эди.

Мулло: –

«Ажаб ибратномадир бу жаҳоннинг боғу саҳроси,
Тўлин ой сайр этадир-да, ит ҳуардин йўқту(р) парвоси», –
деб сўзга киришуб, бу байтни ўқиди:

«Умринг ўтса, хуш ўтсун, дунёда аҳли дил ила,
Меҳнати жондир, vale ўлтурма ноқобил ила».

«Ўхшатмай учратмас» деганларидек, биз бир-биришимиз илиа хўп яхши танишдик, тез-тез суҳбат қилишуб, дилларимизнинг чигилини ёзишиб турайлук.

¹ Швейцария

Чапан(и): – Аввалги мажлисда менга тиётрдан тушкан оқчаларни жамиятта берурлар, деб эдингиз. Ул қайси жамият? Руснинг жамиятими ёки мусулмонларнинг ўзлари бошқа бир жамият очканларми?

Мулло: – Вой-бўй! Ҳозиргача билмас экансиз, бу йил беш йил бўлди, мусулмонлар ўзларига маҳсус «Жамияти хайрия» очганлар. Тиётрдан тушган оқчаларни шул жамиятта берурлар.

Чапан(и): – Жамият бу оқчаларни олуб, қаю ерларга ва нималарга сарф қиласидир?

Мулло: – Жамият тарафидан очилган камбағалхоналарга, бева-бечораларга, мактаб ва мадрасаларга, муҳтоҷ ўқувчиларга ёрдам қиласидир ва шуларга ўхшаш ерларга сарф қиласидир.

Чапан(и): – Ой... дуруст. Қаландархонага яқин кўнка йўлида очилган камбағалхона шул жамиятникими? Бир кун бориб кўрган эдим, беш-олти кўр, шол ва камбағаллар ётар эканлар. Ҳар бирларига алоҳида карават, жойлари озода, ҳар ҳафта кийимларини ювдуруб, ўзларини ҳаммомга олиб бориб тураг эканлар. Маҳсус бир хизматчи ҳар куни палов-ош қилиб берур экан. Иттифоқо, бир куни бошқаларини сўzlари ила хидматчи сўк оши қилиб берган экан, бир кўр «Ман сўк ошингни ичмасман!» – деб аразлаб кетибдир. Хидматчи боруб, они Ҳадрадан зўрға қайтаруб, олиб келибдир. Мундай яхшиликни кўрларга оталари ҳам қилган эмасдир. Тақсир, бу жамиятнинг бошлиқлари ким?

Мулло: – Раиси ҳурматлик Боқихонбой Додахонбой ўғиллари. Муовин: Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли. Ҳазинадор: Илҳомжон Инъомжон ўғли, муовини Ҳусанхўжа Додахўжа ўғли. Саркотиб: Башириллохон Асадуллахўжа ўғли. Муовин: Абдусамиъ қори Ҳидоятбой ўғли. Идора аъзолари: ҳурматлик Абдували ҳожи Абдулмаликбой ўғли, ҳурматлик Тожимуҳаммад Исомуҳаммад ўғли, Мунаввархон Абдурашидхон ўғли, Низомиддин қори Мулло Ҳусайн ўғли, Убайдуллахон Асадуллаҳўжа ўғли, Каримқори Кўчакбой ўғли, Абдусамиъ қори Ҳидоятбой ўғли, Каримбек Норбек ўғли ва мулло Абдуллоҳ Авлонийлардир. Тафтиш аъзолари: ҳурматлик Кошифхон эшон, Орифхўжа қози ва Тошҳожи Түёқбой ўғлидирлар.

Чапан(и): – Балли, тақсир, жамиятни яхши билдим, Худо хоҳласа, қўлимга пул тушса, олти сўм беруб, ман ҳам аъзо ўлурман. Эмди тиётрга қаршу бошқа фирмалардан маълумот берингиз.

Мулло: — Тиётр хусусида баъзи фирмалар шамъ каби ўз этларини ўзлари еб, куюб, ўртануб, ичларидин қиринди ўтуб юрган эмиш. Ўзларининг куюб ўртангандарни бир сари, тиётр ўйновчи бечораларни ҳам тинч қўймай, қора қўнғиз каби ҳар бир ерда сосуб, куракда турмайдургон сўзлар или мактублар ёзуб, ул бечораларни(нг) яқин кишиларига махфий тарқатиб юрган эмишлар. Ҳозирда буларнинг қўлларига ул виждонсизларнинг ёзган хатларидан йигирмага яқин тушган эмиш. Ул мактубларни кимлар ёзғанилиги, конвертларини қаю ердан олинғанлиги, адресларини кимлар ёзғанилиги сезилуб қолибдур. Аммо булар ҳар бир ишни очуқ-ойдин ва ошкор қилуб юрган кишилар ўлдигиндан бу ишни ҳам тейишлик жойларда майдонга чиқарсалар керак.

Чапан(и): — Мен ҳам эшитган эдим, тиётр ўйнаган кишиларнинг ҳақларида ямон сўзлар ёзуб, ўёт жойларига тил текизибдурлар.

Мулло: — Нима дедингиз?

Чапан(и): — Ўёт жойларига тил текузубдурлар. ...Тил! ...Тақсир! Мулло бўлуб туруб шунга тушунмайсизми? Яъни ямон жойларига оғиз солуб, чайнамишлар. Буларни қўяберинг, ўзларидан ўзлари куюб, кул бўлуб ёки сил бўлуб, ўлуб кетурлар. Бошқа фирмалардан сўйлангиз.

Мулло: — Баъзи фирмалар тиётрларнинг ҳаром эканлигига фатво сўраб, эшик баэшик саргардон бўлуб юрган эмишлар. Аммо тиётр ўйновчи кишиларнинг қўлларида Тошкандинг машхур муфтилари тарафидан қилуб берилган фатволари бор эмиш. Мард киши майдонда сайлансан! Мана ҳозирда, нуфуси Тошканда турки тилда чиқадургон газетамиз ики бўлди, баним фикримча кучлари бўлса, қоронғу ва ҳеч киши йўқ уйда туруб бақирмасдан, матбуот воситаси или кўнгилдаги гарази ҳабжўшоналарини ёхуд хаёли фосидоналарини жаридаларга ёзуб, очуқдан-очуқ сўзласалар, яхши бўлур эди.

Чапан(и): — Тақсир! Қоронғу уйда сўзламай, очуқдан сўзласунлар, дейсиз. Товушимни одамлар эшитсунлар, деб уйни томини очуб сўзлагунча, эшикларини очуб сўзласалар, бўлмасмукин?

Мулло: — Йўқ, сўз унда эмас, буғдойда. Тиётр ўйновчи кишилар Жаноб губернатордан ижозат олуб, бош ҳокимларининг фармойишлари или сўзлайдирғон сўзларини эъломномага ёзуб чиқаруб, ҳар кимга маълум ва ошкора қилуб сўзламишлар.

Чапан(и): – Ул коронғу ҳужрада хат ёзган кишиларнинг сўзлари ҳам маълум ва ошкор бўлибдур-ки, мана, сиз эшитубсиз, мен эшитубман. Бошқа одамлар ҳам эшитгандир. Ҳукуматимиз ҳам эшитган бўлса керак. Мунга эъломнома нима керак, эъломнома ёзуб, чиқаруб қоронғу ҳужрада маймун ўйнатиб берадирларми?

Мулло: – Ман сизга қачон ҳужра дедим? Ман уйдесам, сиз ҳужра дейсиз?

Чапан(и): – Тақсир! Уй нима, ҳужра нима? Икиси бир маъни. Яъни масалан: уй бир оз каттароқ, ҳужра бир оз кичикроқ бўладур. Аммо уй бир оз ёргугоқ, ҳужра бир оз қоронуроқ бўладур. Сиз қоронғу деганингизга маним хаёлимга ҳужра келуб, оғзимдан ҳужра чиқуб кетибдур. Афу қилинг, айбга буюрманг, тақсир!

Мулло: – Айб сиз ва бизда эмас, Индамасда. Ўтган мажлисда ўзаро сўзлашган сўзумизни оқузмай-томузмай, ҳаммасини «Садойи Туркистон» жаридасига ёзиб чиқаридир. Ул маҳфий мактуб ёзгучилар эшитиб қолуб, бизларга ҳам мактуб ёзсалар, нима қилурмиз?

Чапан(и): – Фам чекмангиз! Аларнинг ёзадурғон хатлари менга маълум. Конверти сариф, маркаси йўқ, адриси ҳам билиниб турадир. Олмаймиз – қўямиз!

Мулло: – Бизга ёзмаса, Индамасфа ёзар, Индамас жаридага ёзар, онда нима қилурмиз.

Чапан(и): – Ёзса ёзаверсун! Бизга нима фам. Бизлар қоронғу уйда сўз сўйлашиб турганимиз йўқ, оп-очуқ сутдек ойдинда сўзлашуб турубмиз.

Мулло: – Биламан, бизларга фам йўқ, лекин бизни «хафа қиласман» деб, мактуб ёзган кишиларга ачинаман. «Қинғир иш қирқ йилдан сўнг маълум бўлур» деган сўз бор. Бир кун эмас, бир кун қилган ишлари юзага чиқуб қолуб, «бизлар учун қазиган чуқурларига ўзлари йиқилуб кетмасалар эди», деб қўрқаман.

Чапан(и): – Фам еманг, тақсир! Тифлисда чиқадирган «Мулло Насрилдин» деган бир журнал бор. Шунинг бир мухбири баъзи вақтларда жаҳаннам чуқурига тушуб туруб, хат ёзадир. Бу маҳфий хат ёзадирган кишилар ҳам «Асфаласофилин»га тушуб кетсалар ҳам хатларини ёза берадирлар. Буларни қўё беринг, эмди икинчи тиётрнинг бўлишидан сўзланг!

Мулло: – Икинчи тиётр яқинда бўладир, ҳозир муни қўюб турайлук, ўтуб кетган бир тиётр мунозарасини шунча чўзуб, хаёлий сўзлар ила умримизни ўтказдук. Эмдики

мажлисимиизда сўзланадурган сўзларимизни миллий, адабий, фанний, илмий ва ахлоқий сўзларга олиштиргомогимиз лозимдир, деб сўзига хотима чекди. Бир-биримиз ила «Ахшомингиз хайрли ўлсун!» деб боғдин чиқуб кетдук.

КИМ НИМАНИ ЯХШИ КЎРАР?

Эҳтимол, бизнинг халқ илму маърифатни, тарбия ва таълимни, ҳунар ва саноатни яхши кўрар, деб ўйлайдур-фондурсиз? Йўқ, бу фикрингиз ёнглиш. Эшонларимиз тоат ва ибодат, панду насиҳат, зикру тасбеҳ ўрнига тўйлардан тўн киуб, кўб ошаб, кўп ухлашни яхши кўурулар. Уламоларимиз дарсу таълим ўрнига, бир-бирлари ила ўрун талашиб, мукаррир ва мударрис бўлишни, ўзлари бўлолмай қолсалар, эшикма-эшик юруб сайловни бузишни яхши кўурулар. Имомларимиз, ҳалойиқфа ваъз ва насиҳат ўрнига, тўй ва жанозаларда юруб, жома кийишни яхши кўурулар. Бойларимиз орқа-ўнгларига қарамасдан, фойда ва заарларини ойирмасдан бир-бирларига рақобат қиласман деб, «бонка» ва «кридит»ларини кўпайтуруб, дўффилари тор келганда рус ва яхудийларнинг молларини букуб-синишини яхши кўурулар. Мўйсафидларимиз намоз ва ниёз ўрнига, масжид эшигига йифилуб ўтуруб, ҳар кимни гийбат ва шикоят қилишни яхши кўурулар. Муаллимларимиз бир-бирларидан қизғонишуб, болаларни арzon ўқитаман деб, бир ўзларига юз, юздан ортуқ бола йигуб, ўзлари тўй ва маъракаларда болаларнинг умрини бекор ўткаришни яхши кўрарлар. Савдогарларимиз: «Тўйликни тўйи ўтар, тўйсизни қуни ўтар» деган сўзга амал қилмай, қайси маҳаллада тўй бўлса, дастурхончилик қилишни яхши кўурулар. Муаззинларимиз аzonни яхшилаб адойи маҳраж қилуб айтишни ўрганмай, бир жойда тўй бўлуб қолса, «Фалончиникига ошга-ҳо!» деб қироат ила қичқиришни яхши кўурулар. Дўкондорларимиз ишларини тартиб-ла солмай, замонаға мувофиқ иш юритмай, Маллахон замонидан қолғон эски дўкон, эски тос, эски тартибларини яхши кўурулар. Оналаримиз билим ва тарбия ўрнига эрлари ила урушуб-талашуб қизларига мол қилмакни яхши кўурулар. Оталаримиз болаларига ўқутмак ва таълим бермак ўрнига «Ўғлум эмди катта-кон йигит бўлдинг, шунча ўқуганинг етар, пул топ!» – деб «ташишқа» – ҳаммоллик қилдиришни яхши кўурулар. Кошибларимиз бир-биридан молларини арzon сотаман деб,

тезгина йиртиладурғон, тикишлар ундан уруб, мундан чиқғон, сувни етти чақирим ердан чақирадурғон маҳси ва этиклар тикуб, сотишни яхши күрурлар. Заргарларимиз йигирма тийинлик кумуш, ўн тийинлик тилло орасиға мум ва сақичлар жойлаб, исмини қыз ҳайрон, зебигардон қўюб, беш-ўн сўмга сотишни яхши күрурлар. Табибларимиз долчин, занжабил, ҳуббул малик, филфил каби бир неча атторни қутисида йўқ нарсалардан мураккаб дору ва маъжунлар ясаб, бечора нодон халқни пулини олишни яхши күрурлар. Машшоқ ва ҳофизларимиз тўй ва базмларга бир мардакни(нг) исмини бачча қўюб, ўzlари ила баробар олиб юруб, «миллий адабиёт» ўрниға «Хоним ялола, бегим ялола» деб баччага ташланаётган пулларни бўлуб олишни яхши күрурлар. Саводхонларимиз жарида ва журналлар, тарих ва рўмонлар ўрниға Дақёнус замонидан қолғон, хурофотлар ила тўлғон «Андоғ урдиларки, гард-гард бўлуб кетди», деб лоффлар ёзилғон китобларни оғизларини қуфуртуруб ўқумоқни яхши күрурлар. Йигитларимиз миллий мажлис ва сухбатлар ўрниға тўқма ва самаварларда, раста ва дўконларда ўлтуруб, «Фалончининг ўғлини(нг) ҳам бир базм қиласак, дунёдан армонсиз кетар эдук» деб, исломиятдан узоф инсоният номига ярашмаган ишларни қилмоқ ва сўзлашмоқни яхши күрурлар. Ёшларимиз илм ва маърифатли бўлишни, ҳунар, санъат ўргонишни ўрниға, ўзларига зеб беруб тор шим ила калта камзул, қотирма ёқаларга бино кўйишни яхши күрурлар. Ишчиларимиз илм ва ҳунардан маҳрумлиги сабабли бошқа миллатлар илму маърифатлари соясида кунига 4–5 сўм ишлаб турган бу замонда кунига уч тангаға мардикорликни, ойиға ўн беш сўмға қоровуллники, йигирма сўмға фанар ёқишини, ўн сўмға кўнка йўлини тозалашни ва шуларга ўхшаш энг паст ва оғир хизматларни яхши күрурлар. Болаларимиз оталаримизнинг илм қадрин билмаган, илм учун пулни кўзлари қиймаганилик сабабли ўқумоқ ва ўрганмоқ ўрнига «Оҳ пул, жоним пул», – деб «ташишка» – ҳаммолликни яхши күрурлар. Муҳаррирларимиз кўб-кўб оқча олиб, оз-оз ёзишини яхши күрурлар. Муштарийларимиз фойдали мақолалар ўрниға хабарларни яхши күрурлар. Думаларимиз мажлисга келуб, устулга суёлуб фароғат қилуб турғон вақтларида, бир тарафдан қаттиғроқ товуш чиқса чўчиб уйғонишни яхши күрурлар. Шо-

ирларимиз миллий шеър ва адабиёт ёзишни ўрнига мувашшаҳми ёки «қошингдан, кўзингдан», — деб, жавонларни мақтаб фасод ахлоқға сабаб бўладурғон шеърлар ёзишни яхши кўурлар. Аммо мен бўлсам, ҳозирги замонда индамасдан туришни яхши кўурман.

ЎЗ ШАҲРИМДА САЁҲАТ¹

Кўраманки, баъзи одамлар саёҳат қиладилар. Жарида ва журнallарга қилган саёҳатларини, кўрган-кечиргандарини оқизмай-томизмай, игнасидан ифигача ёзадирлар. Ман уларнинг ёзганларини кўруб, аччиғим чиқуб айтур эдимки, «саёҳат нима деган гап, мундан нима маъно чиқар?» деб. Эмди бир оз ақдимни бошимга йигиб ўйлаб кўрсам, тушунсам, кўз олдимга аллақанча фойдали ишлар ва манфаатлик шайлар келуб чиқди. Масалан, бир киши ўз шаҳридан чиқуб, ўзга бир вилоятга борса, ул ердаги инсонларнинг турмушидан, илм ва маърифатидан, хунар ва санъатидан, тил ва адабиётидан, қиёфат ва ҳайъатидан, шаън ва шавкатидан, ҳол ва кутидан, қадр ва қийматидан, савдо ва тижоратидан хабардор бўлуб, ўзига ва ўз миллатига фойдалик аллақанча ҳисса ва маълумотлар олур экан. Эмди мен ҳам ўзумга жазм қилдимки, бир саёҳат қилсан деб. Лекин бир тарафдан йўқлигим, икинчи тарафдан ёрдамсизлигим асар қилуб, бир тарафга бормоқға йўл бермас эди. Ҳимматлик бир киши йўқки, «Мана, Индамас афанди, бу оқчани ол, сен ҳам бир саёҳат қилиб кел!» — деса. Эмди, нима қилай, бошқа вилоятларга бормоқға кучим етмаса, Худо бир мўмайроқ пул берганда қиларман-де. Унгача ҳеч бўлмаса ўз шаҳrimни айлануб, саёҳат қилуб турай, деб, уйимдан чиқуб, раста ва бозорларни айланмакчи бўлдум, йўлда кетатуруб, кўнка аробасига туштум. «Юрганда юрагим эланур» деганидек шундое қаттиф соvuқда кўкраги ва елкалари очуқ бир неча мусулмонларни кўруб онларга боқуб:

Б а й т :

Динингиз Ислому исмингиз мусулмон сизи,
Шаклингиз инсониятдан қанча ўзғондир сизи, —
деб, кўнкадан тушуб йўлимга жўнаб кетдим.

Андоғ нарироғ борсам, қайси кўз ила кўрайки, бир мусулмон бир баққол ила ёқалашиб, муштлашиб хотун демай, қиз демай, оғиз демай, бўғиз демай сўкишуб ту-

¹ Мақола сарлавҳасиз босилган, шартли равишда шундай номланди. (О. Т.)

рибдурлар. Ва бир неча мусулмонлар орачилаб ўртага түшуб, оларни зўрға ажратуб қўйдилар. Сўрадимки, бақдол ака, нима талашуб урущдингиз?

Бақдол: Эй ўртоқ, нима сўрайсан? Олти ой бўлди, насяга мол олғонига, эмди пулни бер десам, ёқалашуб кетди.

Байт:

Бирорга нася қилма, эй дўкондор,

Олур вақтингда муштлашмоқ на даркор, –

деб, йўлимға жўнаб кетдим. Мундан нарироғ борсам, бир савар – чойхона ичи тўла мусулмон, бир-бирлари ила чағирчуғир сўзлашурлар, оғизларига боди кириб, шоди чиқадур. Сўзлашвотган сўзлари авбошнинг кафшига ўхшаш пойма-пой.

Ўйла бир «яхши» ва «мазали» сўзлар сўзлашурларки, қурак бир тарафда турсун, занбилда ҳам турмайдир. Хайр, бизим миллатнинг ёшларининг аҳволи шундай бўлса, кимдан яхшилик умид қиласиз.

Байт:

Миллатинг авлоди сизлар бўлсангиз, эй ёшлар,

Сўзларингизга йilonлар пўст ташларни бошлар –

деб, йўлимға жўнаб кетдим. Мундан бир оз юруб, бир мадрасанинг эшикига бориб етдим. Мадрасанинг ичига кириб бир муллабаччаларнинг аҳволини, дарс ва мунозараларини, такрор ва мутолааларини, имтиҳон ва муколамаларини кўрмоқчи бўлдим. Мадрасанинг ҳужралари бутун муллабаччалар билан тўлғон, ҳар бир ҳужралардан мунозара ва муколама қилғон муллабаччаларнинг товушлари қулоқларингизни жангарлатуб юборадур. Бутун ҳужра гумбазларини бошларига кўтарадирлар. Бир ҳужранинг эшикига боруб, қулоқ солсам, биргина «алиф-лом» тўғрисида аллақанча жанжал ва муноқашалар чиқарурлар. Бири: «Бу ердаги алиф-лом «аҳди хорижи», бири деюрки йўқ, «аҳди зеҳний», бири деюрки, «йўқ, жинс», яна бири: «йўқ бу ердаги алиф-лом «истигроқ», – деб, ҳар бирлари ўз сўзларин мақбул қилмак хусусида қанча далил ва мисоллар келтирап эдилар. Икинчи ҳужрага боруб қулоқ солсам, бир жумла хусусида бир неча муллабаччалар сурро ва кубролар тартиб этуб, мунозара ва муноқашалар қилур эдилар. Мундан боруб дарсхона эшикига қулоқ солсам, домла ҳазратлари бир неча муллабаччаларга «Шарҳи мулло»дан бутун хавашлар ила жиҳор қироат қилуб, дарс бериб турубдирлар. Ва ул дарс ўқуб тургон мул-

лабаччаларнинг аксари ила тонишидигим борлигидан қувваи илмиялари манга маълум, фақат матн ўқумоқға зўргагина кучлари етадурғон кишилар эди. Домла ҳазратларининг беруб турғон дарслари қозоқға Бедил ўқуб берган қабилинда ўлса керак, деб хаёлимға келуб турғон вақтда, бир муллабачча ёнимга келуб: «Кимда ишингиз бор, нима қи́луб юрубсиз?», — деди. Ман муллага: «Мадрасангизда фикҳ, ҳадис каби улуми диниядан дарс этадирғон домла борми?» — десам, муллабачча: «Йўқ, биродар бизлар аввал шул сиз айтган илмларнинг арра-тешасини, яъни асбобини ўқу́миз. Бизлар шул нахв, сарф илмини яхшилаб билуб олсоқ оят, ҳадисларға ҳам маъно беруб кетаберамиз», — деди. Ман: «Мулла ака, шул сиз айтган даражада билабилмак учун неча йил ўқумоқ керак?» Муллабачча: «Агар Худо лойиқ кўрган бўлса ўн беш, йигирма йилда тамом қиласиз». Ман: «Нимага биргина нахву сарф учун шунча кўб умр керак бўлсун, тезроқда тамом қилиб бўлмайми?» Муллабачча: «Бизнинг йигирма йил деганимиз «ҳисобда бор, ҳамёнда йўқ» қабилиндан бўлуб, фақат йил ҳисоби илагина йигирма бўладир. Аммо кун ҳисобиға келганда ҳисобимиз чатоқ». Ман: «Нима учун чатоқ бўлсан, бир йил ўн икки ой, қамарий ҳисоб бирла 354 кун, шамсий ҳисоби бирла 366 кун бўладир-да». Муллабачча: «Эй биродар, бир йил 366 кун бўлишини бизлар ҳам яхши биламиз. Сиз бутун йил, бутун ой ва тун-кун ўқийдир деб ўйладирғондирсиз, йўқ, бизларда олти ой таҳсил, олти ой таътил, яъни ҳафтада тўрт кун таҳсил, уч кун таътил деган гап бор. Мана шул тўрт кун ичида ҳар кун бир соатдан дарс ўқусак, бир йили комилда неча кун дарс ўқуғон бўламиз?» Ман: «Олти ой, ҳафтада тўрт кун, ҳар кун бир соатдан дарс ўқусангиз, бир йили комилда 136 соат дарс ўқур экансиз. Аммо тартибли мадрасадарда бу сизнинг бир йилда ўқуғон дарсингиз ҳафтада олти кун, ҳар кун олти соатдан ўқуб, тўрт ҳафтада тамом қилурлар». Муллабачча: «Биродар, бу айтвотган сўзингиз тушингизми, ўнгингизми? Қайда ул сиз айтган мадрасалар? Бизнинг Тошканд мадрасаларининг ҳар бирида шул тариқа ўқиладур. Балки Бухорийи шарифда, Ҳўқанд, Андижонда, Марғилонда, Наманганд ҳам шундай тартиб бирла ўқуладур?» Ман: «Мулла ака, ман сизга Туркистон мадрасаларини айтмайман, Қозонда, Уфада, Ўринбурғда, Истанбулда, Мисрда, Маккан Мукаррама, Мадинаи Мунавварада ҳам шул тариқа ҳафтада

олти кун, ҳар кун олти соат дарс берадирғон тартиблик мадрасалар бор. Мана күб узогга кетмасдан яқынғина ҳукуматимиз ўлан Русия мактабларининг ҳам ибтидойисидан бошлаб то дорилғунулариғача ҳафтада олти кун ҳар кун 5–6 соатдан дарс ўқуладур». Муллабачча: «Биродар, сиз манга рус мактабларини кўрсатасиз, ман русча ўқимоқчи эмасман, аввал сиз айтган Қозон, Уфа мадрасаларида ҳам русча ўқитиладир деб эшитаман. Аммо ман русча ўқуб тилмоч бўлмоқчи эмасман. Худо хоҳласа, ўқушимни тамом қилуб, мулло бўлғонимдан сўнгра бир ерга имом бўлмоқчиман», – деди-да, нафасини ичига олуб, узун бир оҳ тортуб юборди. Ман: «Хайр, жаноби Ҳақ умрингизга, илмингизга баракат берсун, тезгина тамом қилуб мақсадингизга етингиз».

Б а й т :

Ҳар кимни иши эмас улоғ овламоқ,
Мадрасада ётуб тупроғ ёламоқ, –

деб, индамасдан тўғри уйимга қараб жўнаб кетдим.

КАЙФИМ УЧДИ

Бир кун томоша боғ ёнидаги Кауфман губирнатурнинг ҳайкалига яқин бир чорпояда ҳушум оғуб ўлтуруб эдим. Тошкандимизнинг машҳур бойларидан бирининг бир ақдлик оти бўлур экан. Мазкур бойнинг банкга тўлайдурғон «платужи» бўлур экан. Бой афанди шул куни тўловни эсидан чиқаруб, тўйдами, зиёфатдами тўловдан кўра ошовни ғанимат билиб, кайфи сафо қилиб юрган бўлур экан. Жонивор ўрганган отни кўрсангиз, «вақти ўтмасун, вексил натариусга чиқмасун», – деб, қуруқ қаласкани тарақлатуб олиб қочуб, келиб тўғри подшоҳлик банкининг эшигида тўхтади. Инсоф қилинг. Бой афанди тўйда юрса, тўловга тўлайдирган оқча уйда турса, жонвор ақдлик от Ҳулокунинг итидек югуруб юрса, борса-ю вексилнинг муддати ўтуб, протес бўлуб қолса, бечора отнинг чеккан меҳнати бекорға кетармукин? – деб мунда бир «ҳангим учди».

Ўлтурган еримда ўзумдан ўзим дунёning бевафолигидан, ҳозирги замонда баязи бойларимизнинг маккорлигидан шикоят қилуб туруб, юқорида мазкур бой афандининг оти қуруқ қаласкани олиб қочганига ўхшаш мени ҳам хаёл олуб қочуб, уйқу дунёсининг эшигига олуб боруб тўхтабдур. «Белбоқсизни тушига икки қари(ч) бўз кирап» деганларидек, тушимда ажидиб бир воқеани кўрдимки, шундай бир

қызық воқеани жонли суратда ҳам күрганим йўқ эди. ...— Бой... — Бой ўғли деган бир бой ҳамма ёру биродарларини қақируб, улуг бир зиёфат қилуб, илтимос қиласидирки, «Биродарлар! Мени ҳолим танг, бу пассажим биткунча ёрдам беришинг, ҳашарга ишлашинг, бўркингизда билингки, қарашмасангиз кучлаб ишлатаман», — деб турган бир замонда гулдирош ила пассаж оғанаб кетди. Ва бу пассажнинг соясида ўлтурган зиёфатхўр бир неча бой ва бойваччаларни босуб, эзуб суюкларини синдируб, майда-майда қилуб юборди. «Тўқайга ўт тушса, хўлу қуруқ баробар ёнар» дегандек буларнинг куйиши, кўзум уйқуда бўлса ҳам маним устихонимни ўртади. Ажабо, тушимми, ўнгимми, — деб мунда бир «уйкум ўчди». Шул вақт ёнимга бир миршаб келуб: «Тур! Бурда ўтурма!» — деб сиёсат қилди. Мунда бир «кайфим учди».

Хайр, мундан боруб «кўнка» ила Пиёнбозорга тушдим. Бир чорпояда ўлтуруб, хафалиғим шояд тарқалса, деб «Садойи Фаргона» жаридасини олуб мутолаа қилдим. Мунда ҳам нимани кўрайин «Мулло А. А. қорига идора жавоб ёзмоқчи бўлган экан, қалами ўргумчак оғига илиниб қолибдур. Хўқанд уламолари ажратиб олишдан ожиз бўлуб, Ўринбурғдан Ризо қозини қақирубдилар. Агар, борди-ю, Қози афанди илтифот қилмасалар, қаламларини ким оюруб олур экан?» деб мунда бир «кайфим учди».

ЗАКОТ

Хозирда рамазончилик, ҳамма рўзадор, ҳеч кимнинг қулоғига гап кирмайдургон вақт бўлса ҳам вақти ўтмасун деб, устимизда фарз бўлган улуғ ибодатларнинг тўртингчиси бўлган закот хусусида бир оз сўйламакни муносиб кўрдук. Чунки бизим Туркистон бойлари мол ва дунёларининг ҳисобу китобини рамазон ойига тўғри келтурууб, фақир ва мискинларга берадиган закотларини(нг) ҳам рамазони шарифда бериб, гарданларига юклangan фарзи Аллоҳни адо қилмак ҳаракатида бўлурлар. Ҳаммага маълумдурки, жаноби Ҳақ бизларга бир йил бир мартаба қарздан ва ҳожати аслиядан, ортуқча пул ва моллардан ва ҳайвонлардан ҳар қаюсини ўз нисоби ила закотини чиқаруб мусрифларига, яъни эгаларига топшурмакни устимизга фарз ва лозим қилмишдир. Фарзлиғига ҳаммамиз иқрор ва лекин чиқоруб бермак баъзи ҳимматлик бойларимизга осон бўлса ҳам баъзи қурумсоқ бойларимизга оғир ва қийинлик қиласидир. Фақир ва бечора, бева ва етимлар-

нинг ҳақига катмон қилиб устларига адоси лозим бўлган закотни бермасдан, дунёни қизғонуб, фуқароларнинг ҳақига жабр қилмак ила баробар ўзларини азобга гирифтор қилурлар. Баъзилари ҳийла ва фирибгарлик ила бева ва бечораларнинг ҳақига жабр қилиб, «Олдингми? – Олдим. Сотдингми? – Сотдим» қабилида ўлукға давра қилғондек қилиб, молларининг чиқиндиси – чирки ўлан закотни ўзларига қайтаруб олуб қолурлар. Ажаб! Шул мудбир зотлар билмаслармики, жаноби Ҳақ ҳийла ва тадбир қилувчиларнинг ҳийла ва тадбирларини билувчиидир. Ёху, ҳийла ила фарзи Аллоҳни адо қилиб бўлурми? Жаббори Аъзамнинг қиёмат азобидан тадбир ила қутулуб бўлурми? Ваҳоланки, жаноби Ҳақ мундай ҳийлагарларни(нг) қиёматда шишага солуб азоб қилур эмиш. Дод, фарёд қилсалар фаришталар: «Нимага дод-вовайло қилурсан, бизлар сизни куйдирвотганимиз йўқ, шишани куйдирвотмиз», – деб хитоб қилур эмишлар. Ҳар нарсанинг ифрату тафрити дуруст ўлмадиги каби закотнинг ҳам бирдан бировга қирқ сўм чамасида кўплаб бермоқ ёхуд баъзи бойларга ўхашаш бир тийин-ики тийинлик ойинами, ўлукға йиртиш бергандек бир газ, ярим газ читми ва шуларга ўхашаш оз баҳолик ва ҳеч нарсага арзимайдиган нарсаларни бермак дуруст бўлмаса керак. Чунки жаноби Ҳақ садақаи фитрани(нг) ҳар бир камбағалга овқат бўлуб қорни тўёдургон даражада буюрмишдир. Закотнинг ҳам энг ози ҳеч бўлмаса, бир камбағалнинг бир кунлик овқатига етадурғон бўлса, токи ул бечора еб-ичиб қорни тўюб, бир кунлик очлик балосидан қутулуб, закот берувчининг ҳақига дуо қилса, яхши ва савоблироқ бўлур эди. «Жондан кечмасанг, жонона қайда», деганга ўхашаш киши садақа қилғонда ҳам энг яхши кўрадурғон нарсасини садақа қилмак лозимдур. Ҳамманинг маълумидирки, дунёда ҳамманинг яхши кўрадирган нарсаси пулдир. Етти ёшардан етмиш ёшаргача пулни ёмон кўрадирган киши дунёда йўқ. Ҳам «Оҳ пул, жоним пул», – деб пулнинг ҳажрида ўзини қурбон қиласидир. Шунинг учун муҳтарам закот берувчилар, фақиру мискинларга бир мири, ярим мирилик ўтар-ўтмас мол бериб, камбағал бечоралар ул молни кўтариб, бозорға олуб бориб, бир кун ишдан қолуб ўн тийинлик молни бир мирига сотуб, сарсону саргардон бўлуб юрганларидан кўра осонгина ҳамда савоби кўпроқ бўлган пулгинанинг ўзини бериб қўя қол-

салар, ўзларига осон, ожизларға севинч ва шодлиқ бўлур эди. Жаноби Ҳофиз Шерозий дебдирки:

Б а й т :

Бар ин равоқи забаржад навиштанд безар,
Ки, жузи некуий аҳли карам наҳоҳад монд.

Т а р ж и м а с и :

Забаржад тоқ уза олтун била бу сўз ёзилмишдур,
Карам аҳлининг эҳсонидин ўзга қолмағай боқий.

САНОЕ НАФИСА¹

Инсон болалари энг эски замонларда йиরтқич ҳайвонлардан ўзларини сақламоқ учун тоғ тешукларида, фор (моғора)-ларда яшаган вақтларида тинч ётмаганлар, жим турмаганлар.

Секин-секин тоғ тешукларидан бошларини чиқариб, табиатнинг ясаган ва ўсдирган, вужудга чиқарган жонлиқ ва жонсиз нарсаларини синчилаб текшириб қарай бошлаганлар. Кўнгилларига ёқишиган, кўзларига яхши кўрунган ҳайвон ва бошқа нарсаларнинг расм, ҳайкалларин (гавдаларин – А. А.) қандай қийинчилиқлар билан бўлса-да, тошларга, тошлардан ва темирлардан чўкичлар ясад, суратларини, расмларини ўйғанлар. Келгуси учун ёдгор қолдирганлар.

Масалан, ики кийик бир-бири билан сузишиб турганлиги ёхуд бир тоғ такасининг семириуб кўтраб юрганлиги ёки бир тоғ буқасининг бақириуб, ҳайқириуб, думини хода қилуб, озод ва сарсин юрганлиги ёки йиরтқич ҳайвонларнинг бошқа ҳайвонларга қилиб турган зўрлиқ ва йиরтқичлиқларин кўрганлар-да, мутаассир бўлганлар. Мана бу дилларидағи таъсир ва ҳиссиётни тўхтата олмаганлар ва шу ҳиссиёт тўлқунини ўзларидан сўнг қоладирган болаларига англамоқ нияти билан минг машаққатлар билан тошларга ўйиб қолдирғонлар. Мана бу гавда (ҳайкаллар – А. А.) лар бизларга ишланган (ёдгор – А. А.) эскартмалардир.

Барги дараҳтон сабз дар назари ҳушёр,
Ҳар варақаш табиати рўзгор² –

Мана бу дунё юзида инсон болаларининг саное нафисага қўйган биринчи одим (қадам – А. А.)лари ҳисобланадир.

Олар шунинг билан тўхтаб қолдиларми?

¹ Мақолани нашрға ТошДУ аспиранти У. Жўрақулов тайёрлади.

² Дараҳтларнинг ҳар бир яшил барги, Ҳушёр назаридан, бу турфа оламнинг варақларидир.

— Йўқ!

Яна шул текшириш, синчиклашибаринда давом қилдилар. Ҳайвонларни текширувдан сўнг қушларни суришибарига ўтдилар. Баҳор мавсумларида чечакларнинг ҳажрида маст бўлиб сайраган қушларнинг ёқимли товуш (садо — А. А.)лари ҳушларига ўтиради-да, онлар ҳам ихтиёrsиз равишда шу қушларга товушларин ўхшатмоқ, гўё куш каби сайрамоқчи бўлдилар.

«Сайра булбул, сайра, чинорни шохи синсун,
Ёр айриламан деди айрилиб кўнгли тинсун» —

деюб улар ҳам нафма ашула қила бошладилар. Мана бу даврни саное нафисанинг адабиёт даври дейилур. Лекин аввалги санъатларига қараганда сўнгги санъатлари аввалидан муҳимроқ ва яхшироқ бўлиб, мутаассир бўлмоқ ҳар кимга насиб бўлмас эди.

Узоқ ерларда яшовчи ўртоқлари келуб кўрмоқлари лозим келарди. Аммо бул икинчи ишлаб чиқарган санъатларин шундоғ қулавилиги бор эдиким, тилдан-тилга, оғиздан-оғизга, элдан-элга кўчуб юарди.

Шундоғ қилиб шодлик кунларин шодлик қўшиқлари билан тасвир қилсалар, фамлик кунларин қайфулиқ ашулалари билан изҳор қиласр эдилар:

«Булбулим учди қўлумдан қайдада меҳмондир букун,
Булбулимни йўқотиб, кўнглим паришондир букун».

Гўзалларидан, маҳбубаларидан, борларидан ажралганикларин бошқа ўртоқларига ҳам мъальум қиласр эдилар. Бора-бора шунга ҳам қаноат қилмадилар.

Дараҳтларнинг шохларига илиниб қолғон ҳайвонларнинг ичакларин ҳавонинг таъсири билан қуриб, шамолнинг таъсири билан «тинғир-тинғир» қилган товуши (садоси — А. А.) кўнгулларига ўтурди, хуш келди.

Ўзларининг ашула ва қўшиқларига жўр-жўравоз қилмоқ учун ҳайвон ичакларидан «тор» ясад мусиқий асбобларин юзага чиқардилар. Бу санъатлари аввалигиларига қараганда энг нафис, энг муҳим, энг руҳлик бир санъат бўлиб чиқди.

Лекин онлар бу санъатларни текширув ва қайфирув орқасида чиқордилар-да, бизларга ёдгор ўлароқ қолдириб, ўзлари кўздан ниҳон ўлдилар.

«Инқилоб» журнали, 1922, 1-сон, 41-бет.

АФГОН САЁХАТИ¹

1336 ҳижрий 16 рамазон
1919 милодий 15 июн

1919 милодий 15 июнда кеч соат 6 да Тошкандан Афғонистонга қараб ҳаракат қилдук. Бизим ила биргә машхур мусташриқлардан ўртоқ Бровин ҳам бор эди. Ўртоқ Бровин

¹ 1978 йилда Авлоний таваллудининг юз йиллиги муносабати билан шоирнинг шахсий архивини кўздан кечирар эканмиз, Афғонистон сафари кундаликларига дуч келиб қолдик. Абдулла Авлоний республика партия ва ҳукуматининг топшириги билан 1919 йилда РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссариатининг вакили Н. З. Бровинга муовин тайинланиб, Афғонистонга борган. Ўша йили сентябрда афғон ҳукумати билан олиб борилган музокараларнинг барчасида иштирок этган. 1919 йилнинг 26 октябридан 1920 йилнинг 28 июляга қадар Шўроларнинг Ҳиротдаги муҳтор элчиси бўлиб турган эди. Бу маълумотлар шоир таржимаи ҳолида, шахсий архивидаги қатор хужжатлар, хусусан, Афғонистон сафарига оид расмий ҳисоботларида бор эди, албатта. Чунончи, Авлоний ва унинг ҳамроҳлари Тошкентдан Кобулга 68 кун дегандан етиб борганликлари, йўлда жуда қаттиқ қўйинчиликларга дуч келганликларини билардик. Шунга қарамасдан, кундаликларнинг топилиши катта воқеа бўлди. У аввало, ҳалқимиз, мамлакатимиз тарихида фоят оғир бўлган 1919 йил воқеаларини, очлик, вайронгарчиликни самимий ва рўйирост етказгани билан муҳим эди.

Иккинчидан, кундаликнинг узоқ вақт ёруғлик кўрмай келганлиги сабаблари ҳам англашилгандек бўлди. Муаллиф миллий муносабатларда ўша пайтлари кўзга тез-тез ташланиб қоладиган шовинизм хусусида фикр юритган эди.

«Афғон туфроғига ўтгандан сўнг ўзини женерол-чор ноил эълон қилин», «хатти-ҳаракатидан Николайнинг генераллари рафториндан» қолишмаган Н. З. Бровин ҳамда большевик либосидаги колонизаторлар ТуркМИК раиси А. А. Казаков ва ХКС раиси К. Е. Сорокинлар ҳақида кескин фикрлар айтган эди.

Энг муҳими, озодлик ва тенглик вайда қилган рус инқилобининг риёкорлигини, шўро ҳукуматининг хиёнатини фош этган эди.

«Афғон саёҳати» қора муқовали қалин дафтарга қизил сиёҳда муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган. Ҳажми 79 бет. Кўлёзма мусаввада – қораламага ўҳшайди. Тузатиш ва киритмалар, такрорлар, саҳифаларни рақамлашда чалкашликлар анча бор.

Ундан дастлаб «ЎАС»да (1989 йил 35-сон, 25 август) эълон қилинди. Сўнг «Шарқ юлдози» журналида (1990 йил 7-сон) жузъий қисқартишлар билан чоп этилди (182–200-бетлар). Кундаликлар муаллиф кўлёзмаси асосида нашрга тайёрланди.

бир неча Ёврупо тилларин билмоқ ила баробар мукаммал форси тилини (ҳам) билурди. Бизлар ила бирга Туркистон Жумхуриятининг «военни атташе» – ҳарбий қўмисари ўртоқ Иванўф, савдо ва тижорат шўйбаси тарафиндан ўртоқ Кулликўф, сиёсий қўмисар ўртоқ Зиборўфлардан бошқа бир неча техниклар, ҳаво тилгиромчилари, афтомобил устолари, ўн бир нафар қизил аскарлар ҳам бўлуб, булар(нинг) 9 нафари мусулмон эди. Булардан бошқа Афғонистондан, Туркистонга келмиш афғон ҳайъати ваколасиндан Абдулраҳимхон ила бирга элли(к) афғон аскари ва бир сартарош ҳам бор эди.

- 1) Абдулраҳимхон валади Абдулқайюм – амир(н)инг мирзоси;
- 2) Қандилхон валади Мехрдилхон – амир(н)инг мулоzими;
- 3) Соҳибхон валади Абдулкаримхон – амир(н)инг мулоzими;
- 4) Усто Абдулғани валади Абдулраҳмон – амир(н)инг сартароши.

Булардан бошқа ҳинд инқилобчи фирмасиндан З. Х. Зикриё афанди-да бизлар ила йўлдош эди. Ўртоқ Зикриё афанди лисони форсни(нг) мукаммал билмоғи ила баробар инглизча мукаммал сўзлаша биларди, оз-моз русчада сўйлашурди.

16-июнда кеч соат 8 да келуб, **Хавос** истансасида қолдук. Йўлларда бўй(л)сун, истансаларда бўй(л)сун, яланғоч, авротлари очуқ, кийимлари пора-пора мусулмон хотун-қизлари, ёш-ёш болалар кўрилурди. Албатта, илмсиз ва тарбиятсиз, аҳволи оламдан хабарсиз мусулмонларнинг ҳол-аҳволлари биргина Ўрта Осиё йўлинда эмас, бутун Туркистоннинг ҳамма ўлкасинда шўйла фано ва аянч ҳолда эканлигин ҳеч ким инкор қилмайди... Бизим Туркистонда ҳар ерда ҳозирда иш бошинда ўлтургон рус товаришиларимизнинг ўzlари иш бошифа ўлтуруб олуб, ўzlари ошалаб, биз мусулмонларга ялатувларининг натижасидур.

Мазкур аҳолилардан сўралганда, алҳамдулилоҳ, бу йил бултургига қараганда ҳолларимиз яхши. Бу йил факат яланғоч бўлсамиз ҳам бир оз емаклиқфа гадолик ва тиланчилик қилуб умр ўткарамиз. Агарда бултур келган бўлсангиз эди, бул йўлда «оҳ, нон!...» деб жон бериб ётган мусулмонларни қўрар эдингиз, дея бу ҳолларига ҳам шукур баён қиласидилар.

17-июнда сабоҳ соат 8 да Хавосдан **Самарқандға** қараб

равона бўлдук. Бизим бу минган маданият айғиримиз пишқира-пишқира равон бўлди. Ҳозирда Туркистонда ер мойи – дугут – қора мой оз ўлдигиндан ўтун ёқилуб юарди. Бу маданият мошинамизға ўтун ёқиладигиндан бу айғирнинг оғзидан йўлнинг ҳар ики тарафига ўтлар сочилурди. Йўлнинг ики тарафида офтобнинг ҳарорати ила қоқ бўлуб ётган ўтларни(нг) гуруллатиб ёндуруб юборурди. Хусусан, кечалари йўлнинг ики тарафидаги ўтларнинг мошинадан тушган учкундан ёнмоғи-ла чароғон бўлур эди. Ногаҳоний ўлароқ бизим мошинамиздинг ўти сўнуб, ики соат йўлда тўхтаб қолди. Шул вақт бир неча бизим қирмизи аскарлар ила (Ар...)¹ вагон хизматчилари рўбарўмиздаги фақиргина бир одамнинг боғига деворидан ошуб тушуб, ўрук ва олмаларин олуб, емоқға бошладилар. Бир неча хотунлар келуб, йиғлашиб, «Биз фақирларнинг озгина мевамизни(нг) сизлар еб кетасиз, бизлар қиши кунида нима еб овқат қиласиз», десалар-да кулоқ соладургон киши йўқ эди. Раҳм қилмоқ ўрнида ҳатто хотун бечораларни(нг) муштлаб урадилар. Ўртоқ Бровин ёнимга келуб:

– Авлоний афанди, сиз ижроия қўмита аъзоларидан-сиз², юринг, бирга боруб, онлари фиртакўл қиласиз, – дея, икимиз бирга онларнинг қошига борувимиз ила ерларина қайтдилар.

17-июнда кеч соат 4 да **Самарқанд** шаҳрига етущдук. Бу кеча Самарқанд истансасида қолдук. Эртаси Тошкандан ўртоқ Иванўф ўртоқ Казакўф ила етуб келди. Чунки бу(н)лар биздан бир кун сўнг Тошкандан чиқған бўлсалар-да, буларнинг минган маданият айғирларининг еми ер мойи ўлдигиндан тез чопар эмиш. Шунинг учун ики кунлик йўлни бир кунда тай қилмишлар. Кеч соат 4 да Бухорога қараб жўнадук.

18-июнда кеч соат 4 да **Бухорога** эришдук. Бу кеча Коғонда қолдук. Кеч соат 9 да Коғон ижроя қўмитасининг идорасида махфий мажлис бўлди. Бу мажлисда аксари Туркистон Марказий Ижроия Кўмитасининг аъзолари ҳозир эдилар. Мажлисга раисликни Казакўф адo қилди. Мажлис ёпиқ ўлдигиндан бу мажлисда ҳал қилинган ма-салаларни(нг) очиқ ёзмоқ мумкин эмасдир.

¹ Муаллиф қисқартмаси, тушуниб бўлмади.

² 1919 йил 7–31 марта Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон Советларининг фавқулодда VII съездиде Авлоний Туркистон Марказий Ижроия Комитети (ТурЦИК) аъзоси қилиб сайланган эди.

19-июнда сабоқ соат 10 (да) бутун Когондаги қызил аскарларнинг кўриги бўлди. Туркистонда биринчи ўлароқ барпо қилингон боевой поезд – ҳарб оташ аробасининг йўлга қўйилуви муносабати ила ҳамма ҳукумат арбоблари тарафиндан турли мавзузда нутқлар сўйланди. Ҳамда бурадаги кирмизи аскарларга ТурЦИК тарафиндан қизил алвон байроқ тақдим қилинди. Соат 11 ларда Марида бурада Тошканда муаллимлик вазифасида кўп вақтдан бери хидмати ила танилғон уч турк зобит(лар)ининг қўлга тушуб, турмада ётганликларин хабарин манга эриштирдилар. Бурадан жўнамофимиз соат 12 да ўлдигиндан бир соат ичинда қўлимдан келгунча ҳаракат қилсан-да, онларни(нг) боруб кўрмоқға мумкин ўлмади. Бул хусусда Когон президенти Печёникўфға, Казакўфға учраб, мазкур маҳбуслар хусусида сўйлашдим. Онлардан олғон жавобим «Бу иш особий отделни(нг) иши, бизлар қўлдан келгунча ҳаракат қилуб, бу(н)ларинг ишларин тез кўрилуб, тамом қилинмоғига ҳаракат қилурмиз. Сиз хотиржам бўлингиз!» – дея мени қуруқ сўз ила қаноатлантиридилар. Фақат начора, қуруқ сўзга юпануб, вақтим ўлмадигиндан соат 12 да маданият йўрғамизга минуб, Когондан ҳаракат қилдук.

Бир оз юргандан сўнг йўл ишлаб юрган бир неча қафказлик биродарлар вағонимизнинг мошинасини(нг) олдини(нг) тўсуб тўхтатдилар. Казакўф тушуб, онлар сўйлашгандан сўнг манга қараб, «Ўртоқ Авлоний, боруб онлар ила сўйлашуб келинг, буларнинг орасида нима бўлган экан», деди. Ман боруб, узоғда турган бухороликлар ила сўйлашғонимда, маълум бўлдики, ўтин ила юрадирғон мошинадан ўт чиқуб, бухороликларнинг бирмунча буғдоиларини (ё)ндуруб юборган экан. Шул сабабли Бухоро фуқаролари темир йўл ишчиларидан ики бошлиқ(лар)ини тутуб, қамаб қўйган эканлар. Маним таржимоним Абдулматлаб афанди ила икимиз боруб, кўб сўзлар (билан) бухороликлар қўлиндан ики қамалган кишини(нг) қутқаруб олдук. Бухороликдан бирини чакуруб келуб, Казакўф олдида Бухорога, Когонга тилгиrom ила аҳволни(нг) маълум қилуб, «Айб бу ишчиларда эмас, оташ аробанинг мошинасида – бул аҳволни(нг) маълум қиласиз. Когондан комиссия келуб, буғдоиларингизни баҳо қиласиз. Туркистон Жумхурияти зарар-бур-

дингизни түлайди», — деб жүнаб кетдик. Кеч соат 12 да Чоржүйга етушдук. Бу кечани Чоржүйда ўткардук.

20 июнда кундуз соат 10 да парахўдга ўтуруб, **Каркига** қараб жүнамоқға ҳозирландук. Парахўдимиз ўзига керакли нимарсаларин ҳозирлағунча соат 2 бўлди. Бизим бу сув айғири бақира-бақира жанубга қараб со(ат) ики яримда жўнади. Бизим бу тушган парахўдимиз ниҳоятда эски бўлуб ҳамда орқасида аскар ва уруш асбоблари юкланган «баржа» исмли ўзи юралмайдирғон думи ҳам бор эди. Бу орқасига бойлаб олган дарди бедаво думини Дақиёнус замонасидан қолган эски ва чурук арқонлар ила бойлаб олғон эди. Чоржўдан Каркига бориш бизим бу кўхна парахўдимиз ила беш кунлик йўл бўлуб, Каркидан Чоржўга келиш ики кунлик йўл эмиш. Чунки дарёнинг манбаъига қараб юрмоқ бу кўхна парахўдимиз учун оғир ўлуб сувнинг мансабига — оқадурғон тарафига қараб юрмоқ енгил эмиш. Бу Ому(р) дарёнинг боргунча ики тараф соҳили кичик-кичик қишлоқлардан иборат бўлуб, ернинг аксари Бухоро хонлигига тобеъдур. Бу ерда ватан қилуб ўлтурғон халқларнинг аксари туркманлардир. Туркманлар табиат жиҳатиндан ниҳоятда фаюр ва жасур, худрой, илмсиз,... тутган ерини кесадирғон халқдирлар. Табиий дарё соҳили ўлдигиндан ери ниҳоятда ўсумликдир. Ҳар хил экин ва мевалар ўсади. Хусусан бу дарё лабларида битган қобун бутун дунёга ширинликда машхурдур. Ҳавоси мўътадил ўлдигиндан одамлари ниҳоятда соғломдурлар.

21–22 июнларни(нг) дарё соҳилинда кемамизни(нг) лангарандоз қилуб ўтказдук. Бизим бу кемамиз кўб эски ўлдигиндан кўб ери сувға ботуб юрар эди. Шул сабабли кўб ерларда дарёнинг саёз ериға тўғри келуб, кумға ўлтуруб қолуб, кемачилар бир соат, ики соат овора бўлуб, бу «бобой кема»ни кумдан аранг ҳалос қилурдилар.

23 июнда кеч соат 8 да энг хавфлик аталғон **Бурдалиқ** исмли ерга етушдук. Ўртоқ Иванўф ила ўртоқ Бровин менинг қошимға келуб, «Биродар Авлоний, Сиз аффонлар ила бу қишлоқға боруб, аҳволот олиб келинг. Чунки энг хавфлик ҳисобланган жой ушбу ердир», — дедилар. Кеч соат 9 да ман, ҳиндистонлик Зикриё афанди ҳамда тўрт аффон меҳмонлар ила баробар Бурдалиқ қариясига бордук. Бир неча қўргончаларга боруб, хабар олдуқ. Бу ерда

Карки бекларининг бармоқлари ила тўпланган, бизим қаршимизга ҳозирланғон аскарларнинг бор-йўқлигиндан маълумот олғонимизда маълум бўлдики, бул ерда бизим-ча хавф қилинган душмандан асар йўқ. Ики соат чамасида йўл юруб қишлоқилардан ики товуқ, йигирма беш дона тухум сотуб олуб, паражўдимизга қайтуб келдук. Улардан олғон маълумотни(нг) келуб, ўртоқ Иванўғга баён қилдук. Бу кеча хотиржам Бурдалиқ соҳилинда ётдук.

23 июннинг тонги отди. Бизим-чун бу кунғи тонг(нинг) энг хавфлик, энг даҳшатлик эдиги айтишиндан маълум бўлуб турар эди. Сабоҳ соат 4 да паражўдимиз **Карки** тарафига қараб равона бўлди. Ярим соат чамасида йўл юргандан сўнг ўнг тарафимиздан ту(р)кманлар тирборон қилмоқға бошлидилар. Ўртоқ Бровин ила ўртоқ Иванўф менинг қошимға келуб, «Авлоний, сиз боруб, афгонлар ила ул туркманлардан аҳволот олуб келингиз!» – дедилар. Ман меҳмон афгонлар ҳамда ҳиндистоний Зикриё афандини(нг) олуб, Абдулматлаб афандига оқ байроқ кўтартируб, тўғри туркманларнинг аркони ҳарбларига бордук. Бизларни йироғдан кўрган ҳамон ики отлиқ аркони ҳарбдан чиқуб, бизим қаршимизга келдилар. Бул кишиларнинг иккиси(н)да олтмиш ёшларинда, кўлларинда милтиқ, белларинда қилич туркман беклариндан эди. Отлариндан тушуб, бизлар ила кўришдилар. Ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, ман:

– Бизлар сизларга меҳмонмиз. Дарё узориндан Каркига боруб, урадан Афғонистонга ўтуб кетамиз. Балки сизнинг аскарларингиз бизнинг кимлар эканлиғимизни(нг) билмасдан, балки бизларни(нг) душман ҳисоблаб, отиш очгандирлар?

Туркман беклариндан бири:

– Болам, сиз билганни(нг) биз ҳам биламиз. Бизлар руслар ила қирқ йилдан бери яшаб, дўст келдук. Аммо шул кунларда оромиз бузулди. Каркида руслар бизларга кўб жабру зулмлар қилдилар, бир неча бекларимизни тутуб ўлдирдилар. Уйларимизни ёндирилар. Бола-чақамизни ҳам ўлдирмоқдан тоймадилар. Бизлар инсоният нуқтаи назариндан бундай хўрликга чидашға тоқатимиз қолмади. Хукуматға қарши қиём қилмоқға мажбур бўлдук. Ё нажот, ё ўлим дея ишга киришдик. Ё ишимизни(нг) ўнгтаруб оламиз, ё баримиз қирилуб битамиз.

Ман:

— Сизлар Бухоро хонлиғина тобеъ кишиларсиз. Бухоро ҳукумати бизларга тазминот¹ беруб, йўлда сизларга ҳеч хавф-ҳарос йўқдир. Агарда сизларга бирор нимарса вуқуъ бўлса, бизлар жавобгармиз, деган эди. Бобо, сизлар нима учун хонларингизға итоат қилмайсиз, оқ байроқ кўтаруб кетуб ётган бизим парахўдимизға оташ очдингиз?

Туркман беги:

— Болам, бизлар қатъяян қарор қилғанимизки, Чоржўй тарафиндан келган парахўдни Каркиға ўтказмасликға. Бул хусусда Бухоро амирининг фармони бўлса ҳам итоат қилмасмиз. Бизлар қайдан биламиз, эҳтимолки, сизлар парахўдда Каркиға ёрдамға ўқ-яроқ олиб кетаётгандирсиз.

Ман:

— Бобо! Агарда сизлар парахўдда яроқ-ўқ бор деб хавф қиласидирғон бўлсангиз, рухсат берингиз, бизлар қайиқға тушуб ўтуб кетайлук.

Бек:

— Йўқ, болам, дарё ичиндан қайиқ туруб, чибинни(нг) ҳам ўткармасмиз!

Ман:

— Бобо! Бўлмаса, бизлар Афғонистонға қандоқ қилуб кетамиз?

Бек:

— Болам! Агарда сизлар хоҳласангиз, сизлар бизларнинг меҳмонимизсиз. Элчига ўлим йўқ! Сизларнинг ҳаммангизни бизлар бошимизға кўтарамиз. От ила, ароба ила бир қўндуруб, эртаси кун Афғонистон чегарасига еткуруб қўюб келамиз. Агарда бизим сўзимизға ишонмасангиз, хат қилуб, муҳр ҳам босуб берамиз. Сизларнинг бирортангизни бурнингиз қонаса, бизлар жавобгардирмиз!

Ман:

— Биз ила бирга кетуб бораётган бир неча руслар ҳам бор, уларга нима дейсиз?

Бек:

— Болам, боя санга элчига ўлим йўқ, дедим. Ким бўлса бўлсун, бизлардин айирмасига қарамасдан, неча киши бўлсангиз, ҳаммангизни ўтказуб юборамиз.

Ман:

¹ Кафолат

— Бобо! Агарда бизларға түгри паraphұд ила дарёдан ўтуб кетувга рухсат берсанғиз бўлмасми?

Бек:

— Болам! Ман санга боғона¹ дедим-ку, ҳеч мумкин эмас. Агарда бизлар ўткаруб юборсак-да, йўлда бошқалар бор. Алар ўткармаслар. Ушбу ердан бошлаб то Каркиғача дарёнинг ҳар ики тарафида аскар бор. Мутлақо сизларни(нг) ўткарғани қўймаслар. Агарда менинг сўзимға кирмасдан илгари қараб юрсанғиз, бекорға овора бўласиз. Албатта, бир оз юргандан сўнг кейин қайтмоқға мажбур бўласиз.

Ман:

— Отажон! Бўлмаса, ман сиздан олган маълумотни(нг) паraphұддаги ўртоқларға боруб сўйлайин, онлар нима маслаҳат қўрсалар, шунга қараб иш қилурмиз. Балки тез яна ёнингизға келурман, — дея хайрлашуб, паraphұдимизға қайтуб келдук. Ўрадан олинғон маълумотларнинг ҳаммасини келуб, паraphұддаги аркони ҳарб ва Афғонистон ҳайъати ваколасин жамъ қилуб, бирин-бирин сўйлаб бердим ва ўз фикримча, бек бобонинг сўзи тўғридур. Нима бўлса ҳам қайтмоқ маслаҳат. Менимча, ўтиб кетмоқ маҳол кўринадур, — дедим. Мажлис менинг фикримға қўшулмади. Нима бўлса ҳам қатъиян дарёни(нг) ёруб, куч ила бўлса-да, ўтуб кетмоқға қарор қилдилар. Мажлис асносинда баъзи ўртоқлар, Казакўф бизларға ҳар нимарса бўлса ҳам иш қилуб, уришсанғиз ҳам дарёдан Каркиға бир илож қилуб ўтушга ҳаракат қилингиз, деган, эди. Туркманларда нима қувват бор дейсиз. Қарс-қурс беш-үн ўқ отган ила бўлди-қўйдими? Нарироқ боруб тўпдан, пулемётдан, бўмбамётдан, милитиқдан бир оташ² очсак, туркманлар ўzlари қочурға жой тополмай қоладирлар, дея сўзлаган кишилар-да бўлди. Соат том бир эди. Паraphұд ичида ҳамма аскарлар мукаммал яроғландилар. Бизим бу ики паraphұдимизда бир тўп, бир пулемёт, бир бўмбамёт, юз киши интернационал Австрия — Мажор аскарлардан бошқа бизлар ила бирга Афғонистонға кетуб бораётган 11 киши — фирмә олойи ва бир неча паraphұд ходимлари, қарийб бир юз қирқ киши, ҳаммаси мукаммал яроғланди. Тўп ва пулемётларнинг атрофлари тойланган пахта ила ўралди. Ҳамма аскарлар-да ўzlарини

¹ Боя, ҳали

² Муаллиф «оташ очмак» шаклида қўллаган.

пахта тойлари ила ихота қылдилар-да, парахұдимиз хүштагини чалди-да, «ұңғириң бод»¹ дея равона бўлдук. Бизлар боруб сўйлашғон туркманлар дарёнинг ўнг соҳилиндан кемамиз йироқ ўлдигиндан отган ўқлари етушмас эди. Онлар ўқларининг етган-етмаганига қарамасдан, пайдарпай ўқ равон қыммоқда эдилар. Толеъга қаршу бизим парахұдимиз борган сари дарёнинг сиқиқ ерига борур эди. Бора-бора ўнг тарафдан ўқ етадиргон ерга бориб қолди. Соат 3 дан 20 минут ўтган эди. Дарёнинг сўл соҳилиндан Оқтепа исмли ердан қумлик баланд-баланд тепалар устидан дурбин ила қаралганда, ўрмалашган туркман аскарлари кўрина бошлади. Кемамиз беш дақиқа чамаси илгари кетган эди. Бирдан ўнг тарафдан ҳамда сўлдан оташ очдилар. Бу ногаҳоний ики тарафдан бирдан очилган оташнинг ўргасида қолган бир ҳовуч инсон каттаси ўзини йитуруб, ақлини шоширмоғи табиийдур. Бизим қўманд ҳайъати бизим тарафдан оташ очмоқға парахұд хүштагини таъйин қилмишди, толеъга қаршу бирдан бир ўқ келуб кемамизнинг пар қозонини тешуб юборди. Бир тарафдан дўл ёқондек ўқ парахұднинг мошинахонасига қараб келса, икинчи тарафдан кают(а)ларга қараб чизиллаб ўқлар келмоқда эди.

Парахұднинг пар қозонининг тешилуви-да бизим учун бир бало бўлди. Бутун кемадаги кишиларнинг қулоқлари(ни) шавуллаб, гаранг қилуб юборди. Қулоқларимизға пахта тиқуб кўйсак-да чидаб турмоқ имкон хорижинда эди. Шул вақт овози хаста бўлган одамға ўхшаш кемамиз уч маротаба хириллаб юборди. Бизнинг аскарлар тарафиндан-да оташ душман тарафига қараб очилди. Лекин толеъга қаршу иш ишдан кечган эди. Чунки бу вақтда ўртоқ Иванўф ила аскар бошлиғи ва улардан бошқа 22 киши мажруҳ бўлуб, 3 киши ўлган эди. Бизим каютамизда бизлардан бошқа тўрт рус, австрия(ли), арман ўртоқлар-да бор эдилар. Бунларнинг ҳаммалари англиски бешотар милтиқлар ила қуролланган эдилар. Фақат ман ила биродарим Абдулматлабға винтовка тушмай қолғон эди. Бу бизим баҳодир ўртоқларимиз «Сизлар милтиқ отишни(нг) билмай-сиз. Ҳали қараб туринг, бизлар қанақанги душманни урамиз», — дея аввалда яроғланган вақтларида мақтануб-да қўйған эдилар. «Мард киши майдонда шайлансун» фаҳ-

¹ Нима бўлса, бўлди

восинча, бирдан (бир) бизим каютанинг тепасида отишуб турғон австрия(ли)га ўқ тегуб, бизнинг каютага юмалаб тушмасинми. Буни кўрган замон ҳамма ўртоқларимизнинг файрат ва баҳодирликлари сувға уруб кетди. Бўғумлари бўшашиб, тарвузлари қўлтуқларидан тушуб, икинчи милтиқни(нг) қўлларига олишга ҳолатлари қолмади – журъат қила билмадилар. Фақат биргина Гриша исмли ўртоқдан бошқалар каютадан юқорига чиқмоқға-да журъат қила олмадилар. Бизнинг ила бирга кетаётган австрия(ли) дўқтуримизда ҳеч нимарсани(нг) билмайдирғон, вақт фаниматда ўзининг номин дўқтур кўюб олғон бир киши экан. Каютамизға юмалаб тушган австрия(ли)нинг қони бутун хонамизни(нг) қонга бўягандан сўнг, ародан бир соат кечгандан сўнг ўларча масти ҳолатида келуб, бечорани(нг) ярасини боғлади. Ярани(нг) боғлаган вақтида бир фи(л)-шир дўқтуримизнинг камоли мастиғидан қўлтуғидан кўтаруб туради. Агарда ўз ҳолина қўйса, йиқулиб кетуви шубҳасиз эди. Ҳарна ўлса, иш ишдан кечмиш эди. Паражудимиз борган сари сўнг (сўл) тарафимиздаги душманнинг энг қувватли отишининг остига яқинлаша борур эди. Толеънинг бадлигина қаршу шу аснода бизим паражудимизнинг орқасига боғлангон баржамизнинг бир арқони узилиб, биргина арқони қолган эди. Агарда икинчи арқони-да узилса, бир кемамиз – қанча асбоб, қиркэллик чамасида одам, бир тўп, бир бўмбамёт душман қўлига тушган бўлур эди. Иш ўнгидан келмаса, шўйла бўлар экан. Пулемётимиз-да «тит-тит» дея уч-тўрт ўқ чиқоруб, бир тўхтаб, тузуккина отилмади. Тўпимиз-да беш-олтидан ортуқ ўқ чиқара олмади. Бўмбамёт эса ики ёки учдан ортуқ ўқ узолмади. Табиий, инсон жонидан умид узгандан сўнг кўб-да қўрқмас экан. Паражуд ичидағи инсонларнинг ҳаммасида бутун иш қўлдан кетганлигин сезган эдилар. Паражудимиз бўлса, қоқ душманнинг уяси бўлган қумлик тепанинг тагина борган эди. Шул вақт паражуднинг остига чиқуб қарасам, бир-ики киши мастишо, ҳама сувга уруб кетубдур. Ҳар замонда бир бизнинг тарафда-да ўқ отилуб қўядур. Тездан душман қўлиға ҳаммамизнинг асир тушажагимиз муқаррар эди.

Ўртоқ Гришани(нг) чақириб дедимки, «ўртоқ Бровин қаю ерда бўлса, боруб айт. Ўртоқ Иванўф мажруҳ бўлуб, ўзи ила ўзи овора, Авлоний айтадурки, тезлик ила сиз

расфаражени қилинг. Паraphўд кейинга қараб қайтмаса, қолганларимиздан-да айриламиз», — дегил дея ўртоқ Бровинга ўртоқ Гришани юбордим.

Тездан ўртоқ Гриша «Сенинг сўзингни боруб ўртоқ Бровинга айтдим, мақбул бўлди. Паraphўдинг қайтмоига буйруқ қилди», — деди. Демак, паraphўдимиз секин ўнг тарафи на бурилуб, сувнинг оқишига қараб, маъюсона равона бўла бошлади. Ҳариф душман қайтсан-да, отишни шиддадландирур эди. Соат 4 дан 30 дақиқа ўтган эди. Демак, маъюсона бир суратда кейин қараб чекилдик ва душманнинг отган ўқларининг аксари «разрывной» бўлуб, охирги вақтларда кўпроқ «боевой» ўқ ёғдира бошлаган эди. Табиий, душман тарафида-да зоёзот бизим тарафдан ики ҳисса ҳисоб қилинурди. Душман бизнинг кейин қараб қайтувимиздан истифода қилуб, ярим соатлик йўлғача отиш ила кузатуб келдида, жим бўлди. Демак, бу бизим кўхна паraphўдимиз душманнинг тўрт соатлик ёғдиргон ўқига чидаш берди. Олинғон маълумотларга биноан, душман тарафинда рус оғисарлари ўлмак ила баробар инглис агенларида борлиги маълум бўлди.

Тошкандан Афғонистонга ҳайъат ила бирга кетадирғон мусулмон фирмә олойиндан 2 си оғир, 2 си енгил яраланиш эди. Ҳисом Жалолий ила Валихўжа ўғли енгил, Мустафо Тиллобек ўғли ила Аваз Самад ўғли оғир яраланиш эдилар. Паraphўдинг атрофидаги душман ўқиндан урилган тешуклар бир мингдан зиёда эди. Бизим бу кўхна паraphўдимиз кейин қараб қайтишдан сувнинг оқимиға қараб юрганилигиндан аввалда юқори қараб бир кун юрган йўлини 3 соатда тай қилди. Демак, кеч соат 8 да дарёнинг ўртасида бир отога лангарандоз ўлди. Дарёнинг баъзи ери чукур, баъзи ери саёз ўлдигиндан кечалари юрмоқ мумкин эмас эди. Кундуз кунлари-да баъзи вақтларда дарёнинг саёз ерига тўғри келуб қолуб, «бобой кема»миз қумға ўлтурууб қолуб, бўкура-бўкура бир соат-ики соат сарсонлиғдан сўнг базур қумнинг қўлиндан яқосин кутқаруб, равона бўлурди. Шул сабаблара мабни¹ агарда соҳилда қарор олса, эҳтимол душман тарафидан янада ҳужум бўла қолса, яқосин соҳилдан кутқармоқ оғир бўлуви эҳтимоли бор(э)ди. Ҳамда душман ила бизим орамиз 3 соатлик сув йўли ўлдигиндан, эҳтимол, душман бизим ортимиздан қувиб келуб, кечаси бирдан ногаҳоний ҳужум қилув эҳтимоли-да бор эди. Мана

¹ Биноан

шу ҳолларни(нг) эътиборга олуб, кемамиз дарёning ўртасидаги отода лангардандоz ўлди. Бу энг хавфлик кечани(нг) дарё юзинда, ото ёнинда ўткауруга қарор қилдук. Кечанинг соат 4 инда отога қўйилган қоровулимиз «Туркман келди!» — дея амон қичқирди. Бутун аскарлар тўғдан, пулемётдан, тўфангдан отога қараб оташ оча бошладилар. Ярим соатдан сўнг отиш тўхтади. Тафтиш асносида туркманларнинг юрак қилингликлари очиқ маълум бўлмади. Ярадор бўлғон аскар бошлуғининг ўрнига янги тайин бўлғон командиримизнинг ярим соат миёнасида отилган 4—5 минг чамасида ўқнинг ҳавога кетганилиғи очиқ маълум бўлди. Тонг ёришар-ёришмас, парахўдимиз Чоржўйга қараб равона бўлди. Бу бизим парахўдимиз ҳазрати Нўхнинг кемаси ила шовла еган энг эски «система», 1900 йилинда Петроградда ясалғон, ҳар одимда бир тўхтайдирғон парахўд эди. Лекин сувнинг оқишига қараб юрганда учар қуш ҳам етолмас эди.

Б а й т :

Гунбази даврон каби айрилмадинг бир нуқтадан,
Тўрт кеча-кундуз юруб, Чоржўй қайтиб келдимиз, —
дея 24 июнда соат 4 да яна ўзимизнинг тўрт кун илгари
чиқуб кетғон Чоржўйимизга қайтуб келдук. Бу кун кечгача
ярадорларимизни(нг) Чоржўй хастахонасига извошчиклар
ила узатдук. Бу кеча(ни) Чоржўй истансасининг шимол
тарафинда, тахминан, истансадан 7 чақирим йироқликда
паратхўд ичинда ётдук.

25 июнда кеч соат 4 да пароҳўддан ашёларимизни(нг)
чиқоруб, вафона ўлтурдик. Бизим бу маданият йўргаси кеч
соат 5 да **Асхобод** тарафига қараб равона бўлди.

26 июнда соат бирда «Аннинка» истансасига етушдук.
Йўлларда қайси кўз ила кўрайлук, йўлларнинг ҳар ики
тарафи бутун харобазор. Вайрона бўлган хоналар, бузилган
вагўнлар, бурда-бурда бўлуб ётғон темирлардан бошқа ҳар
одимда ҳайвон ўлумтиклари. Яқин-яқин ерда
инсон мозорлари. Назари диққат ила боққан инсонга жигарсўз
бу қумлик гўё маҳшаргоҳ каби кўринурди.

Бу манзарани кўрган инсон:

(р у б о и й)

Гуллар хазон ўлмиш, тикони қолмиш,
Боғлар барбод ўлмиш, хазони қолмиш,

Золим фалак бу элларга қаҳр этмиш,
Хонавайрон, синган қозони қолмиш, –
демакға мажбур бўлурди.

Йўлларнинг ҳар ики тарафидаги қирғиз уйлар(и), туркман хоналариндан асар ўлароқ хароба айвонлар, бузилган деворлар, қорайган ўчоқлар қолмиш. Бизи мингган вагонимиз ҳам бу даҳшатлик Ишқобод муҳорабасига иштирок этган(и) сабабли эшиклари бузилган, ойналари синган, сувхоналари хароб бўлганлиқиндан мариз кишидек суст ҳаракат қилурди. (Поезд) «Аннинка» истансасинда бироз истироҳат қилди-да, Марига қараб секин ҳаракат қилди.

27 июн кундуз соат 12 да **Марига** келуб тўхтади(к). Мари истансасинда бизлари(нг) рус ва мусулмон ўртоқлар мусиқа ила қаршу олдилар. Соат 2 да Марининг маҳсус ҳукумат боғинда бизлар учун бир зиёфат вердилар. Бу зиёфатда Туркистон жумхуриятининг Ишқобод муҳорабасига маҳсус аркони ҳарб аъзолари ҳозир эдилар. Зиёфатдан сўнг Афғонистондан келмиш вакилларнинг Туркистон Жумхурияти номиндан бир неча ўртоқлар оташин нутқлар ила қаршу олдилар. Буларга жавобан Мирзо Абдураҳимхон нутқ сўйлади. Туркман атаманлариндан Ўроз сўфи сўз олуб, «Мен афғон биродарларимизнинг Туркистонга қадам босуб, Афғонистонга ҳамхудуд ўлан Туркистон Жумхурияти ила дўстлашмак ниятинда келарин табриқ этарам», – деди. Мажлис тамом бўлгандан сўнг ўз ётоқхонамиз ўлан вағонимиза келуб ётдук.

28 юнда кеч соат 8 да вағонимиз секин Кушкага қараб ҳаракат қилди. Кеч соат 10 да **Кушка(га)** келиб тўхтади. Бурадаги рус, мусулмон ўртоқлар бизи мусиқа ила қаршу олдилар. Афғон ҳукуматининг сарҳад ҳокими Ёрмуҳаммадхон тарафиндан келуб бизлари(нг) кутуб турғон чопар – отлиқ аскар Абдураҳимхондан мактуб олуб, биз 22 киши учун от ва бошқа керакли ашёлар – нимарсалари(нг) рўйхатин олди-да, равона бўлди.

29 юнда қиласургон ишимиз йўқлигиндан Кушка қалъалари ва бошқа керакли ерлари(нг) айлануб, тамошо қилдук. Кушка қалъаси Туркистоннинг Афғонистон ҳудуди ўлдигиндан эски ҳукумат замонинда «тилсимот» қилуб ишланмишдур. Мундан ташқари, қалъа кичик бир тоғнинг водисинда бино қилиндиғиндан атрофиндаги тоғлар табиий бир буюк истеҳком хидматин адо қилур. Бура-

да симсиз тилгироф – ҳаво тилгирофи ради(о) ҳам мавжуддир. Ҳавоси гўзал, ери ўсумлиқдир. Оқар сув ўлмадифиндан тоғ этаклариндан чиқадирғон булоғ – чашмаларнинг бир нечасин симинт¹ ила ишлаб, бир ерда жам қиilib, водофровод – ер остиндан юрадигон сув ижро қилинмишdir. Шимол тарафиндан оқадирғон Кушка ирмоқи ўлса-да, шаҳар баландликда бино қилиндиғиндан тубанроқдаги қариялари(нг) сугорур. Бул ердаги мусулмонлар рамазон рўзасин Тошкандан бир кун сўнг ушладиғиндан ийдни(нг) 29 июнда душанба куни ясадилар. Бу кун кеч соат 2 да бир неча рус ўртоқлар ила бирга афғон фуқаролариндан бири бизлари(нг) зиёфатга чақирди. Афғон халқи туркистонлик каби бисёр меҳмоннавоз эмиш. Зиёфатдан қайтуб, хонамиз ўлан вағонимизға келдук. Бу вақт бир неча рус ўртоқлар Мирза Абдулраҳимхонға ариза олуб келди. Бурада афғон фуқаролариндан жамшидий исмли бир қабила бор экан. Мазкур жамшидийларнинг бир қисми Туркистон туфроғинда туруб, ўғрилик ва қароқчилик ила иш кўур экан. Русия тупроғиндан аёғлик моллари(нг) ҳайдаб кетуб, афғон туфроғидаги шерикларина беруб, Кушка атрофидаги шерикларини афғон туфроғидаги ўртоқлари ҳар хил аёғлик моллари(нг) келтуруб беруб, шўйла ўғрилик ила касби маишат қилур эканлар. Яқин замонда Кушка атрофиндаги хоҳуллар(нг) уч юз қадар кўйини ҳайдаб, афғон туфроғига ўтказуб юбормиш эканлар. Мана шул хусусда мазкур хоҳуллар йўқолган кўйларин борасида ариза келтурмишди. Абдулраҳимхон хоҳуллар қўлидан аризани олуб, тездан бу аризани(нг) ерина еткормоқни ваъда қилуб, хоҳуллари жўнатди. Бурадаги руслар сарҳадга яқин яшадиқлариндан Афғонистоннинг лисони умумийси ўлан форсича тилни(нг) мукаммал суратда билурлар.

Тошкандан чиқондан бўён ҳамма ерда бизим мажлисларимиз қизиқ ва мароқли борурди. Чунки аромизда турли-турли миллатлар ўлдиғи каби турли-турли лисонда сўйлашувлари ила баробар тўрт хотун киши ўлдиғиндан кўб вақтларда мажлисимиз гуллаб-қизуб кетар эди. Баъзи мажлисларда бир тарафда бир-ики киши инглизча сўйлашса, бир тарафда бир-ики киши русча сўйлашса, бир тарафда бир-

¹ Цемент

ики киши немисча сўйлашур. Бир тарафда хотунлар бир-бирлари ила ҳарзагўйлик қилсалар, бир тарафда бир-ики киши туркча гаплашур эдилар. Баъзи вақтларда бир лисонда сўйлануб турган сўзни(нг) икинчи лисонга таржима қилдуур эдилар. Аксар вақт бир лисондан икинчи лисонга таржима қилдирмоқға аромиздаги хотунлар сабабчи бўлур эдилар.

29 июнда кеч соат 4 да ужин – кечлиқ емак вақтинда ўртоқ Бровин Мирзо Раҳимхонға хитобан форсий лисонда «Ман сиз ҳалқни яхши билурман, сиз кўп ҳийлакор одамларсиз, сўзларингизни эътибори йўқ. Чунки уч кун бўлди ҳамон бизларнинг кетмоғимиз учун от ва бошқа ашёлар ҳозир ўлмади», – деганда ғазавангирнинг бири ўлан сиёсат дунёсиндан тариқча хабарсиз Мирзо Раҳимхоннинг ранглари ўчиб, еб турғон таоми талх бўлуб, ранги ўзгарди-да ва у бир калима ўлсун, жавоб бера билмади. Фақад «соиб, меояд, меояд»¹ ила кифояланди. Агарда Абдулраҳимхон ўрнинда аҳволи оламдан хабардор бир киши бўлса эди, шўйла жавоблари верур эди: «Товарищ Бровин! Бошқа киши сўйласа ҳам сиздек мусташриқ бир киши бўйла сўзларни сўйламасангиз керак эди. Чунки сиз бизим Афғонистоннинг йўллари ила тониш киши эдингиз. Бизнинг йўлларни яхши биласизки, тоғлиқ, чўл-биёбондир. Сизнинг Туркистонингизга ўхшаш бу чўлистанда афтомобил ёки оташ аробамиз йўқки, сизни(нг) дарҳол ўтқазуб олуб кетсан. Ёки сиз 3–4 кишидан иборат эмасизки, дарҳол 3–4 от тайёр қилуб, миндуруб кетсан. Сиз 24 кишидан иборат ҳайъати ваколанинг минмагингиз учун 24 от, олуб борадирғон юкларингиз учун 30 от, сизларга йўлда тикмак учун 15 чодир-хайма учун 15 от, ҳар хил асбоб ва таомлари(нг) юклаб юрмоқға 15 от, сизларни(нг) муҳофазат қилуб кетмоқға, оз бўлғонда 50 отлиқ аскар, буларни(нг) бир ерга жам қилғонда 134 «бегун» от ҳосил эдар. Бу отлар ила бошқа ашёлари(нг) ҳозирламак учун бизим бу қишлоқ сипоҳдор ҳокимина, энг оз бўлғонда, 3–4 кун вақт лозимдур», – деб жавоб вера билурди.

30 июнда Мирзо Раҳимхоннинг кучи фақат ўзига етдида, кеч соат 5 да ёнига 2 афғон аскарин олуб, сарҳад ҳокимндан хабар олуб келмоқға жўнаб кетди. Соат 8 да бизим

¹ Келади, келади, соҳиб.

учун ҳамма ашё ва отлар ҳозирлик хабарин олуб келди ва Ҳирот ноиб ал-хукумаси тарафиндан юборилган форси мактубни(нг) ўқуб берди.

Келган мактубнинг қисқача мазмуни шундан иборат:

Муҳтарам азиз меҳмонлар!

Сизлар учун сарҳадга от, хайма ва хидматкорлар, аскарлар юборилди. 1 июляда сабоҳ соат 8 да Кушкада ҳозир ўлса керак. Сиз, азизимонлар, шунга қараб ҳозирланувингиз матлубдир.

Имзо: Ҳирот волийси.

1 июлнинг тонги отди. Туркистондан Афғонистонга борадирғон ҳайъати ваколанинг дилиндаги энг қизиқ иштаҳолардан биринчиси от ила сафар қилмоқ бўлса, икинчи(си), Афғонистон сарҳадиндан кечуб, Афғонистон туфроғин кўрмак, аскар, таълимот ва тартиботларин мушоҳада қилмак эди. Ароларинда бир-бирлариға бу қумлиқ, тоғлик саҳро узоринда афғонлар бизларға қаю тариқа меҳмондорлик қилурлар экан, дея ўз ароларинда сўзлашуб-да қўярлар эди.

Вақтики, соат сабоҳ 8 ни сўқмиш эди, Кушка истансасинда бир юз отлиқ афғон аскари, 60 адад эгарланмиш отлар ҳозир ўлдигин кўрдик. Мол ва ашёлар ортмак учун тева қавмига ўхшаш қавм урилган отларга юкларимизни бир онда ортуб, тайёр қилдилар. Бизларға минмак учун келтурған отларининг устидаги эгар-жабдуғлари том ёврупоча ўлуб, отлари-да энг яхши отлардан эди. Соат 10 да отларга миндук-да, Кушка шаҳрига хайр, дея Афғонистон ҳудудига қараб равона бўлдук.

Йўлда бизим кетишимиз жуда мароқли ва қизиқ кетиш эди. Олдинда ҳайъати вакола, орқада юз адад мусаллаҳ¹ афғон аскари, унинг орқасида 30 отфа юкланғон ашёларимиз келарди. Биз ила бирга келаётган афғон аскарларининг ҳаммаси кавалерски милтиқ ила мусаллаҳ ўлуб, отлари ҳам яхши, кийимлари Австрия аскарларининг кийимларининг худди ўзи эди. Фақат ранги малла. Оёғларида яхши ботинка, иликларида малла рангда чулғов чулғонғон эди. Бош кийимлари ҳам малла рангда бўлуб, ўнг тарафига афғон тамғо ўткузулғон эди. Бул аскарларнинг кийимларининг Афғонистонинг ўз корхонасида ишланган

¹ Куролланган

ашёларидан ўлдиги ўз-ўзидан маълум эди. Бу Осиё азатларининг турмушлари ёвруполик ўртоқларимизнинг назари дикъатларин жалб қиласарди.

Ичимизда умринда от минмагон, от ила сафар қилмагон кишилар ҳамда бир неча хотунлар ўлдигиндан масофа-си 3,5 тош бир йўлни(нг) тай қилғунча, она сутлари оғзила-рина келди. Йўл узоринда баъзилар отдан юмалаб-да тушди. Бири йиқилуб, кўли чиқди. Хотунлардан бири-да отдан бир юмалаб олди. Кетуб бораётган йўлимизнинг ики ёни паст-паст тоғлардан иборат бўлуб, йўл бу тоғларнинг адираиди эди. Йўлнинг бир тарафида кичкина сув ҳам окуб туради.

Алҳосил, соат бир яримда **Чиҳлдухтарон** исмли бир манзилга эришдук. Чиҳлдухтарон ила Кушка (ва) Шайх Жунайд¹ ароси 22 чақиримлик масофадир. Чиҳлдухтарон хусусида сўрағонимда, Тошкандаги Чиҳлдухтарон хусусида мардумлар қиласурғон нақлиётни(нг) айни ўзин сўйлаб бердилар. Бурада бизлар учун 15 адад хайма-чодирлар тикилғон кенг бир кўкаламзор майдонга келуб тушдук. Бу майдоннинг ҳар тарафида фахса девордан ясалғон қалъя бор. Бизлар учун турли-турли таомлар ҳозирланғон, ҳар бир ишга бошқа одамлар – хидматкорлар тайин қилинғон эди. Чодирларни(нг) ичига кируб, истироҳат қилдук. Бу чодирларнинг игнасидан ифигача ўз корхоналаринда ясалғанлиги устиндаги тамғалариндан маълум бўлуб туради. Бир оз истироҳат қилғанимиздан сўнг ҳозирланмиш таомларни(нг) алоҳида таом чодирина муҳайё қилдиларда, бизларга «Марҳамат кунед, нон тайёр шуд», – дедилар.

Боқинг, бўйла кўҳистонда бизлар учун 7–8 турли таом ҳозирламишлар. Ошубталағон вақтимизда Кушкада Абдулраҳимхонни(нг) хафа қилғон ўртоқ Бровин оғзига таомлар тотди, лаззатлик келуб, мундан ики кун илгари қаҳруғазаб ила сўйлағон сўзларин унутди-да, беихтиёр, «Абдулраҳимхон соиб², афғонҳо бисёр хўб таом пухта мекунанд»³, – деб юборди. Бизлар-да, берган Худога ёқибди, дейинча, ики кун илк заҳарлик мажлиснинг заққум таомларин, оғу каби сўзларин эшитган букун тамиз суфра

¹ Мари ила Кушка аросинда Жунайд исмли мазор ўлдигиндан қадимдан афғонлар буралари(нг) Шайх Жунайд исми ила юритулар экан.

² «Соиб» калимаси аслида «соҳиб» ўлуб, Афғонистонда Туркиянинг «афандим», Туркистоннинг «таксир», Тотористоннинг «ҳазрат», Хитой мусулмонларининг «хожам» калимаси ўрнида истеъмол қилинур (Авлоний изоҳлари).

³ Афғонлар овқат қилишни боплашади-да.

устида, гариз таомлар олди(миз)да ширин сўзлар сўйланганига таажжуб хандаларимиз келди-да, қаҳ-қаҳ уруб кулишуб юбордук.

Ўртоқ Бровиннинг ранги бироз ўзгарди-да, бизлара хитобан: «Чароханда мекунед?»¹ — деб қўйди.

2 июлда сабоҳ соат 8 да бурадан ҳаракат қилдук. Соат 11 да **Чордара** исмли манзилга етишдук. Бизлар келуб етушганча, хаймадорлар биздан илгари келуб, чодирлари(нг) тикуб, таомларини(нг) ҳозирлаб қўймишлар эди. Афғонларнинг тезкорлиги ва чидамли(ли)ги, фидокор, озға қаноат қилувчи, табиий ва жиддий, жанговар бир халқ эканлиглари юриш ва туришиндан, иш ва ҳаракатлариндан маълум бўлуб турар эди.

Бу ики манзил ораси 18 чақирим масофадир.

Чордара кичик бир қишлоқ. Аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик ила қасби майшат қилурлар.

3 июл

3 июлда бурадан ҳаракат қилуб, соат 9 да **Хожа Милол** исмли қишлоқфа етушдук. Бу қишлоқнинг-да аҳолиси экинчилик, чорвачилик ила тирикчилик қилурлар. Бу ики манзилнинг ораси 18 чақирим масофадир. Бу қарияда **Хожа Милол** исмли бир кишининг мақбараси ўлдигиндан бу қишлоқ шул мазор исми-ла тасмия қил(ин)мишдир.

4 июл

4 июлда сабоҳ соат 4 да бурадан жўнаб, соат 12 да **Парвона** исмли қишлоқфа етушдук. Бурада бизларни бир юз қадар мунтазам афғон отлиқ аскари нақоралар, найлар ила қаршу олди(лар)². Бу қишлоқнинг қадим замонларда Фарғонадан келмиш бир зот бино қилдигиндан бу қариянинг исми ила тасмия қилинмишдир. Бу қишлоқда Фарғона отанинг мақбараси-да вордир. Афғонлар «соҳиб»ни(нг) «соиб» деб юритганларидек, «Фарғона» отани(нг) «Парвона» деб юритурлар эмиш. Бу аскарларнинг оросида туркманлардан ҳам бор эди. Туркманларнинг биридан «Нечук сиз афғонларнинг оросида юрубсиз? Сизлар на вақт бурая келдингиз?» — деб сўрдигимда шўйла жавоб бердилар: «Вақтаки, Эрон шоҳлариндан Нодиршоҳ туркман-

¹ Нега куляпсизлар?

² Нақоралар бизим Туркистоннинг буюк нақораларига ўхшаш отнинг эгарининг қошига ўрнашдирилган, атрофига қизил баҳмалдан ўров ўралган, сурнайлари эса, Ёврупо сурнайларидан эди (*Авлоний изоҳи*).

ларни(нг) тахти идорасига олғондан сүңг туркманлардан аскар ясаб, Афғонистонга хужум қилуб, Афғонистонни(нг)да тахти ҳимоясина олғон вақтида бир минг уйлик туркманлари(нг) күчириб келуб, ерлашдирмишdir». Бу ту(р)кмандар афғонча сўйлаша билувлари баробаринда ўз оталарини(нг)-да унутмамишлар.

Бу ики манзил ороси 45 чақирим масоғадир. Бу ики манзил ороси бутун тоғ ила чўлдир. Йўлда тоғнинг тор ерлари – дарбанлари бордир-ки, ёз кунларида улов ила юрмоқ мумкин ўлса-да, қиши кунларида юрмоқ четан ва хавфликдир. Бу тоғни(нг) афғонлар Кўхи Бобо – Бобо тоғи атарлар. Бу тоғ бурадан бошланиб Афғонистонни(нг) шарқ тарафин иҳота эдан табиий истеҳкомлардан ўлуб, шунақаси Кобулдан 4 тош беридан ўтуб кетуб, Ҳиндустон чегарасига боруб тирададур. Бу тоғ Туркистон учун Афғонистонға бир садои сангиндир, ҳамкандадир. Бу тоғнинг йўлида – дарбандида Истанбул бўғозининг қўйруғидан бу тоғ оросинда (ўтган) йўл узоринда эски замонлар турклар тарафиндан бино қилинмиш Чуқурқалъя исминда бир қалъани(нг) харобаси вордур. Бу қалъя ердан қирқ газ чамасинда ковланиб, ер остига бино қилинмишdir. Тебасида ердан йигирма газ чамаларида юқори ишланган тарзи меъмори Туркистон мадрасаларининг пештоқларининг кўфия нусхасидир. Ичкарисига қирқ зина ила тушиладир. Бир тарафи ҳужралардан иборат ўлуб, ҳаммаси пишган фиштдан ясалган. Баъзи тарафлари бузилғон емрилғон ҳолда турган кишига гўё бўйини эгуб, «Эй, турк уруғлари, (ман) сизлари учун айтарлик тухфалар(ин)данми?» – дея салом берган каби қийشاюб, кулимсираб турар эди. Бу қалъани ёнида бир ирмоқ бўлуб, бу ирмоқ устига айни замонда ишлангон, кўфрукнинг устунлари энг қадим асрлардан эканлигин маъюсона изҳор қилур эди.

Бу қалъанинг шарқ тарафинда З чақирим қалъадан йироқликда давраси 15 газ чамасида бир минора вордур¹. Бу тоғ ила Фарғона ота ороси 22 чақирим масофа ўлуб, Туркистоннинг Мирзачўлига ўхшаш тошлиқ, кумлик бир чўлдир. Бу чўлнинг ўртасида йўловчилар учун ясалмиш кенглиги 12 газ, бўйи 20 газ чамасида қудук вордурки, бу қудук(нинг)-да юқорида мазкур қалъаларнинг биноси ила

¹ Бу осорлари(нг) афғонлар Шоҳруҳ подшо бино қилмиш, дея сўйла-юлар (Авлоний изоҳи).

бир замонда бино қилинмиш, усти пишган гиштдан гунбаз қилинуб ёпилмишdir. Бу қудуқнинг суви бу чўлда сафар қилғон кишилар учун нуқул оби ҳаётнинг ўзгинасиdir.

5 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 8 да Ҳирот шаҳрига етушдук. Бул ики манзил ороси 18 чақирим ма-софадир. Кушкадан то Ҳиротгача бу йўлдан бошқа яна бир йўл бордур. Чиҳлдухтарондан чиқуб, Дўғи работига келинур. Бул ики манзил ороси 24 чақирим масофадур. Ҳирот ила Кушканинг ороси бутун тоғлик ўлуб, йўл бу тоғларнинг дарбандлари оросиндан кетадир. Бураларинг ери аксар қумлик, тошлиқ ўлдигиндан ўсумлик ерлари оздур. Унда-мунда кичик қишлоқлар ўлуб, уйлар лойдан ясалғон паст-паст иморатлардан иборатдур. Булардан бошқа, унда-мунда овул тиқуб ўлтурғон кўчмалари-да бордур. Экинлари: буғдой, арфа, жўхори, тариқ. Баъзи ерларда беда ҳам экар эканлар.

Буранинг аҳолисининг бир қисми экинчилик ила қолганлари аёғлик мол—чорбочилик ила касби майшат қилурлар. Тоғларнинг устларида, адирларида ўтлаб юргон тева, от, қорамол, кўй, эчкулар ҳар одимда кўзга тўда-тўда учарди. Ҳозирда Туркистанда аёғлик молларнинг уруғи куруғонлиқдан бир неча йилдан бери бўйла подаларни(нг) кўрмагонлиғимиздан, жин кўзига чақа чилдирма кўринғонидек, бизим кўзимизга бир турли бўлуб кўринур эди. Ихтиёрсиз, «Оҳ!.. Туркистон! Бу Ёврупо қонхўрларининг оламсўз, оташфишон жаҳон муҳорабалари натижасида на ҳола келдинг?!» – дея хўрсинуб-хўрсинуб қўярдик. Баъзи ерларда қовун, ҳандалак, бодринглар сувсиз битар экан.

Бурадаги муқим ҳалқ жамшидий ҳамда хазора, бироз афлонлар-да вордир.

Туркистаннинг сарҳади ўлан Чиҳлдухтаронда аффон ҳукумати тарафиндан бир рисоладор ила 400 чамасида аскар турадир.

Ҳирот ила Парвона ороси-да тоғлик йўлдир. Биз тоғлар оросидан чиқғонимиздан кўзимизга 9 адад минор кўринди. Бу минораларнинг-да бир қисмин Шоҳруҳ, бир қисмин Мир Ҳусайн бино қилдигин сўйлаюрлар. Бу минораларнинг бир тарафида бино қилинғон мадраса – замонасининг дорилғунунларининг Ҳирот шаҳрининг кўргонидан ташқарида ўлдигиндан марҳум Абдулраҳмоннинг замонида инглизлар, «Руслар Куш(ка)дан хужум қилса, бура онлар

учун ол-веришли», — дея ҳаммасини(нг) буздируб юбормишдур. Бу минораларнинг баландлиги 22 газ, айланаси 20 газ чамасидадур. Сар то по¹ложувардий нақшинкорлик ўлуб, жуда эски ўлдигиндан нақшлари емирилуб, барбод ўлмиш эса-да, баъзи ерларинда хатти қўфий ила ёзилмиш оятлар киши онгламаслик даражада ялтираб турадур.

ҲИРОТ

Ҳирот шаҳри энг қадим бир шаҳар ўлуб, Ҳирирўд нахри бўйига айланаси бир тош — 8 чақирик, эски замонда ту(р)клар тарафиндан (475 ҳижрийда салжуқ туркларидан Жалолиддин Мукдашод) ясалмиш, қўргон ила ихота, атрофи тоғ бир водийга бино қилинмишдир. Яқин замонларда афғонлар бул эски қўргоннинг ташқарисидан янги усулда яна ики қат девордан қўргон ясамишлардирки, баландлиги 2 газдир. Бу деворларнинг ташқарисига чуқурлиги 10 газ ўр-хандақ қазиб қўймишлар.

Ҳирот Афғонистоннинг машҳур шаҳарлариндан ўлдигиндан бура бир ноиб-ал-хукума (губернатор) тарафиндан идора қилинур. Аскарий ишлар идорасини(нг) ноиби солор (военный губернатор) идора қиласидир.

Ҳирот, бир тарафдан, Эрон сарҳади, икинчи тарафдан Туркистон чегарасига яқин ўлдигиндан тинч замонларда (мирное время) 7–8 минг аскар тутиладир. Бурада бир юзи ўттиз отиш тўпи вордурки, булардан 84 (таси) қадим замонлардан қолмиш оғзиндан ўқланадурғон (даҳангур), қолғон 70 адади янги усулда (системада) ясалмиш турли тўплар ва пулемётлардан иборатдур. Бурада Ёврупо муҳорабаси замонида Гирмониядан олинғон 40 минг 11 отар милтиқ (винтовка)дан тўрт минги ўлуб, қолғонлари Кобул корхонасида ишланғон биротар (берданка) ила мусаллаҳдирлар.

Аскарлар маишати:

Афғонистоннинг аскар олув усули умрийдур, ҳозирда аскарга отлиқ бўлса, бир ойга 32 рупия, пиёдаға 20 рупия оқча, 2 пуд буғдой берилур. Отлиқ аскарларга от емига 3 пуд арпа берилур. Агарда отлар ўла қолса, тамға босилғон от терисининг ҳукуматга олуб келуб кўрсатуб, отнинг ярим-ёрти оқчасини(нг) ҳукуматдан олуб, етмаганини(нг) ўз ёнидан қўшуб, бошқа от олурлар.

¹ Бошдан-оёқ.

Кийимлари:

Аскарларнинг киядурғон кийимлари ўз ёнлариндан ўлуб, фақат вақти сафарда ёки маневра – кўрук замонларида ҳукумат амборидан (интендант) кийим берилур. Аскар сафарга чиқғон вақтида қаю ерга борса, ҳукумат тарафидан қўюлғон кадомдордан арzon баҳо ила озуқ олурлар.

Ағфон халқи:

Умуман ағфон халқи жангжўй, урушқоқ бир халқ ўлдиндан аҳлининг яроқ-аслаҳасизи йўқ ҳукминдадур. Милтиқ, тапонча олмоқға кучи етмаганларининг қилич, шоф ва ханжарлари бордур. Буларга қодир бўлмаганларининг қўлларида ойболта ёки шашвар, жуда йўқларининг қўлларида «марҳабо таёқ»лари бордур.

Кийимлари:

(Ағфон) миллий кийимлари узун кўйлак, кенг иштон, калтагина суртукча (жилетка) ила салладан иборатдур. Баъзилари 20 газ иштон, 12 газдан кўйлак қилуб киядурғонлари-да вор. Хотунлари бизим Туркистон хотунлари каби сатрга ўралуб юрурлар. Лекин сатрлари бизим Туркистон фаранжисига ўхшамай, қора фардадан иборатдур. Юзларига оқ ифдан тўқулғон тўр тутарлар. Ағфонистонда, кўпданким, соқол, мўйлаб бахшина хотима верилмишdir. Ёврупо либосини(нг) киймак одат ҳукмина кирмишdir. Уламоларидан тортуб, авомларига қадар калта кийим, бошларина шлафа қўярлар. Қўлларини(нг) фешоналарина кўтаруб, салом ве-рурлар. Бизим Туркистоннинг мутаассиб уламолари Ағфонистонга саёҳат қилса, фойдалан холи бўлмас эди.

Касбу маишатлари:

Ағфон халқининг кўби деҳқончилик, чаҳорпочилик¹ ила касби маишат қиладур. Туркистонда ўсадурғон ҳар хил ғалла ва мевалар мавжуддир. Атрофга мол олуб боруб, олув-сотов ила кун кечурадурғонлари-да чўқдур. Ҳар хил кўл ҳунарлари ила-да умр ўткарадурғонлари-да оз дагилдир. Баъзи амалдорларининг қиладурғон ишлари бизим марҳум...² замонидан қолишмайдур. Отларининг олдида яёв бир-ики «шотир» исмли инсондан мураккаб «ҳайвон» чопуб юрадир. Каттароқларининг отларининг жиловида жиловдор, ики тараф узангиларининг ёнида «рикобдор» исмли «ҳайвон»-лар от чопса, чопуб, йўртса, йўртуб кетадур.

¹Чорвачилик.

²Жой қолдирилган.

Аксари ерлар тоғлиқ-тошлик ўлдигиндан ўсумлик ерлари озлик сабабли оч-яланғоч халқ ниҳоятда күпдур.

Афғон халқи мазорларга ихлос қиладирғон, мазор устларига құчқор шохи қүядирғон, оқ-күк латталар бойлайдурғон, тумор ва бозубанд тоқадурғон эмишлар. Баъзи катта-катта «кирнилмирнил»ларингда билакларига тумор ва бозубанд тоқилғонин күрүб ҳайрон қолдук.

Тұғри келуб, Қалъаи Тупроққүргөн ичига кирдик. Бурада бизим Ҳирот ноибал-хукумаси ила ноиб ус-солор бир минг қадар мусаллақ аскар ила 7 маротаба түф оттүб қаршу олди. Бу аскарларинг ҳаммаси 11 отар милтиқ ила мусаллақ әдилар. Булар ила саломлашғандан сұнг қалъадан 2 чақирим йироқ тоғ яқыннан бизлари(нг) Бого Шохий исмли боғларига олуб боруб тушурдилар. Бу боғнинг жануб тарағыға мунтазам шарқ усулида ясалған ики қат иморат, ичи 4 ботмон чамасида мевазор, гулзор, бир тарағи фахса деңор ила ихота, фараҳбаш бир боғ әди. Бу боғнинг ўртасида биридан бирига сув оқадурғон 4 ҳовуз ўлуб, бу ҳовузлар ичида қирмизи балиқтар бир-бирлари ила ўйнашуб юрурди. Ҳаммамиз шу боғдаги хоналарға ўрнашдук. Таом вақти етди. Турли-туман таомлар, ҳар хил мевалар ҳозирлаша әдилар. Еб-ичуб, ўз хонамиза мурожаат қылдук. Истироҳат қылдук.

7 (июл)

7 июлда хукумат пойтунларига минуб, бозор тамо(шо)-сиға кетдук. Бозорларининг растаси у қадар торки, бизим Туркистан арабаси юрмоғи мумкин эмасдир. Бураларда ароба деган нимарса мутлақ йўқ ҳукминдадир. Фақат ҳукуматға маҳсус бир-ики пойтун ила 5–4 ҳўқуз аробалари вордур. Алҳосил, бозор ичиға пойтун ила кирмоқ мумкин ўлмади. Орқамизда бирга келган аскарларинг отларига минуб юрмоқға мажбур бўлдук. Расталари-да мунтазам ўлмаюб, дағдошнинг кафшига ўхшаш пойма-пой әди. Бир дўкон читфуруш, ёнида кафшфуруш, унинг ёнида аттор, унинг ёнида баққол – аралаш-қуралаш әди. Кўчалар, бутун ҳифзи сиҳҳатға муғойир¹ ифлос, чанг-губор. Одим ерда кўча тарафга хонадонлардан чиқорилғон (а)(хла)(т)ларнинг бўйига инсон боласи тоқат қилуб юра билмайди. Тиланчилик у қадар кўбки, боз у кўчаларда сизни(нг) кўз очиргони қўймайдур. Бизим йўлбошчи афғон биродаримиз бозор ичидан далаға олиб чиқуб кета бошлади. Ман тўхтатуб, «Мир-

¹ Бегона

зо соиб, бизлар(ни) қаён олиб борурсиз, бизларнинг бозордан оладигон нимарсаларимиз бор», – десам, ул манга қараб: «Соиб! Бизим Афтонистоннинг расму таомили сизнинг Туркистоннинг расмига ўшшаган эмас. Четдан келган кишилар ким бўлса бўлсин, бозордан мол оладурғон бўлса, ноиби соибдан рухсатсиз оломайдир. Бир бошқа куни ноиб-ал-хукумадан ижозат олуб, сўнгра келуб олурсиз», – деди. Мен ҳамроҳларима русчалаб аҳволни маълум қилдим. Онлар-да таажжуға қолуб, икинчи йўл ила «Жаннатда кўрмак бор, емак йўқ экан», – дея манзилимизга мурожаат қилдук.

8 (июл)

8 июлда ноибал-хукуманинг ҳузурина меҳмон бўлдук. Чаҳорбоғ исмли ҳукумат ўрдасида бизларни(нг) 300 мунтазам аскар ила қаршу олдилар. Тарзи меъмори шарқ усулида ясалган Чаҳорбоғ ичида хонада бизлар учун улуғ зиёфат верилди. Бутун Ҳиротнинг ҳукумат арбоблари ушбу ош мажлисина чақирилғон эдилар. Ошдан сўнг сиёsat оламиндан сўзлар бўлуб, бизлар бир оз нутқлар сўйлашдук. Сўнгра мажлисга хотима верилди. Ўз манзилимиз(га) қайтуб келдук.

10 (июл)

10 июлда ноибал-хукума бизим манзилимизга меҳмон бўлди. 2 соат ўлтуруб, бизлар ила бирга борғон хонимларга бир неча адад тарихий, эски замонлардан қолгон брошка ва тангалар ҳадя қилуб, хайробод қилуб, қайтуб кетди. Мақсади аслимиз ўлан Кобулға жўнамоқға бир кун мулла Бровин боруб ноибдан сўраса-да, кетмоғимизга то Кобулдан фармон келмагунча, юрмоғимизнинг мумкин эмаслигин хабарин олуб келди. Кобул хабарин кутуб, бир неча кун мунда қолдук.

22 (июл)

22 июлда Кобулдан бизларнинг юрмоғимизга фармон келдигин ноиб тарафиндан маълум қилинди.

23 (июл)

23 июлда мажруҳ бўлуб, Чоржўй касалхонасида қолғон ўртоқ Иванўф ики ёвари ила яхши бўлуб келуб қолди.

23 июлда ноибал-хукума келуб, яна бизлар ила кўришуб, сўйлашуб, хайрлашуб эртаси кунға сафарға ҳозирлик кўрмоғимизни(нг), афғон ҳукумати тарафидан ҳамма ҳозирлик мукаммал суратда тайёрландигин маълум қилуб,

бизлар ила бирга кетмоқға, Абдусатторхонни(нг) мөхмөндор¹ тайин қилинғонлигин маълум қилуб, жўнаб кетди. Букун ҳаммамизда, мақсади аслимиз ўлан Кобул жўна-моқға ҳозирланурдик. Бу кеча йўл хусусида музокарамиз ўлди.

Ҳиротдан Кобулга уч йўл ўлуб, биринчиси Кандаҳор йўлидирки, 56 манзил (работ) ўлуб, масофатан 1846 чақириmdir. Икинчиси, Ҳазора йўлидирки, 31 манзил (работ) ўлуб, масофатан 1000 чақириmdir. Учинчиси Мазори Шариф йўлидирки, масофатан 1556 чақирим ўлуб 46 манзил (работ)дир. Бошқа йўлларга қарагандা Ҳазора йўли тоғлик ва хавфлик ўлса-да, яқин ўлдигиндан, ҳар чи бода бод, дея Ҳазора йўли ила кетмоқға жазм қилдук.

24 (июл)

24 июл сабоҳ соат 6 да ҳаракат қилуб, соат 10 да **Полишири** исмли работга боруб тушдук. Бу работ ила Ҳирот ороси 4 тош 32 чақирим, 8 куру бўлур. Бизим бу сафари-миз ҳақиқий ҳамда энг мароқли бир сафар эди. Чунки 25 ҳайъати вакола(т)дан бошқа бизларға тайин бўлғон мөх-мондорнинг тахти идорасинда 5 чойдор, 7 ошфаз, 4 фар-рош, 6 меҳтар, 4 тахта равончи, 5 кадомдор (бор) эди. мундан бошқа бизлар ила бирга кетмоқ учун тайин бўлғон қўми(н)дон аписарнинг тахти идорасинда 25 отлиқ аскар-да вор эди. Мундан бошқа юкларимизни(нг) ортғон кор-воннинг 45 оти ўлуб, жамъян 128 отлиқ бирдан ҳаракат қилдимиз экан.

Бизим бу келуб тушғон манзилимиз ики таноб – 800 мураббаъ саржин чамасида ўлуб, бир тарафи мөхмонхона ўлуб, ўртасидан девор ила айрилғон, икинчи тарафи от-хона ўлуб, бу(нинг) бир тар(з) ҳукумат тарафидан ғалла-озуқалар сақланадурғон кадом омборхонадан иборат эди. Тарзи меъмори бизим Туркистоннинг мадрасаларининг ҳужраларининг айнидир. Бураларда йиғоч камёб ўлдигин-дан биносининг ҳаммаси хом гиштдан, томининг усти-да гумбаз қилинуб ёғилмишdir. Бу работларнинг ҳаммаси бир суратда, бир қолибда, бир усулда ишланмишdirки,

¹ Афғон ҳукуматининг ҳамма шаҳринда-да маҳсус ҳукумат тарафидан тайин қилинуб қўйиладурғон мөхмондор бўлур экан. Мөхмондорнинг идорасинда ошга қарайдирғон «ошдор», чойга қарайдирғон «чойдор», кўрфага қарайдирғон «фаррошбоши», отларга қарайдирғон «ми-роҳӯрбоши» бўлур экан (Авлоний изоҳи).

бириндан икинчисига күчуб борғон киши аввалғисиндан икинчисини(нг) айирмоқға буюк зеҳн соҳиби ўлмоғин тақозо этар. Ҳар бир работда ҳукумат тарафиндан қўйилмиш бир арбоб, бир кадомдор ва ҳар бирининг хидматинда бир неча хидматкорлар вордир.

Арбоби ҳукумат солиқларин халқдан йиғуб, кадомдор қўлига топшуар. Кадомдор бу йиғилмиш озуқа ва бошқа нимарсаларни(нг) ҳукумат тарафиндан юрадурғон кишиларға ва ҳусусий йўловчиларға қатъий ҳамда арzon баҳо ила сотуб, оқчасини(нг) ҳисоб юза ҳукуматга топшуар экан.

Афон ҳукуматин «казонний» нимарсаларининг исми-ни(нг) «саркори» исми ила юритур экан. Масалан, отларини «аспи саркори», идишларини «зуруфи саркори», чодирларини «хаймаи саркори» каби.

25 (июл)

25 июлда сабоҳ соат 4 да бурадан чиқуб, соат 10 да Турон исмли работга бордук. Бу ики манзил ороси 6 тош 12 куру, 48 чақирим йўлдир. Бизим йўл узоринда кетувимиз гўзал бир кетиш, суюмли бир юриш, мароқли бир саёҳатлар эди. Чунки бизлар турли-турли миллатдан мураккаб ўлсамиз-да, аромизда муҳаббат ва муваддат барпо ўлдифиндан бир шокилаи инсон ўлан, бир тўда инсон юғунтаси ташкил эдан юриш ҳар хил назариётлари пешгоҳи назарға келтуради. Ҳусусан, отлар(н)инг аёғларининг тоғларинг тошлари(н) гумбурлатуб уран замонларда чиқғон садолар, кўз ва ниятлар олам-башарият(и)нинг ҳиссияти ижтимоийясин на қадар гўзал, на қадар суюмли ўлдигин бир мисоли мужассам эди. Бу кўрувиятлар, бу садолар, бу гулдурослар шўйла чукур-чукур ҳиссиётлар сездиради. Гўё биза:

«Эй, мухталиф¹ одам болалари! На учун сиз бу қадар бир-бирингиза душман ўлдингиз? Токайғача бир-бирингизни қонларингизи ичажаксиз? Тоқайғача бир-бирингиза душманлик ва ҳақорат назари ила боқажаксиз? Тоқайғача ҳаёти ижтимоийянинг йўлларина хобил ўлажаксиз? Йўқ! Бу фикрингиздан қайтингиз! Бу рафтордингиздан ўсонингиз! Бу мутаассиблик, бу жаҳолатингизи берақингиз! Бир кун келур, бу эдигингиз, бадкирдорингиздан пушаймон ўлажаксиз! Лекин сўнг ўнгажагингиз фойда вермаз!» – садоларин англатадур:

¹Турфа хил

(назм)

На кўрди дунёда инсон бузуқ бу ихтилофиндан,
Туғулди турли шўришлар майшат ихтилофиндан.
Бўлуб бир-бирга душман кун кечурди, кўрмади роҳат,
Қирилди, маҳв ўлди, кечди улфат иттилоғиндан.
Ойилди молу сарватдан, қариб ўлди шақоватга
Йироқ кетди адолатдан ҳама миллат хилофиндан.

Банда Ҳиротдан чиқғон кундан бошлаб оғримишдим.
Икинчи куни от устида юрмоқға дард йўл вермади. «Тахти
равон»га тушуб юрмоқға мажбур ўлдим. Бу аффонларинг тахти
равон исмли аробалари Туркистоннинг ўлук кўтарадургон
анбарларин ўзғинасиdir. Фақат айирмаси узун-қисқалиғин-
дадур. Бу аробанинг бўйи-да, эни-да бир ярим газ ўлдигин-
дан инсон ичинда аёғ узатуб ётмоқ(и) имкон хорижинда-
дур. Бу аробанинг олди ила ортиға ики от қўшилуб «равон»
қилинур экан. Мабодо бу отлар йўрта қолса, ичиндаги одам
соғ бўлса, оғруб, оғриқ бўлса, ўсал бўлуви табийидур. Бу
«роҳатижон маофа»да бир кун юрғондан сўнг тавба ва та-
зарруълар ила эртаси от минуб юрмоқға мажбур бўлдим.

26 (июл)

26 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 12 да
«Мизво» исмли работға тушдук. Бу ики манзил ороси 7
тош, 14 куру, 56 чақирим бўлур.

27 (июл)

27 июлда сабоҳ соат 4 да бурадан чиқуб, соат 10 да
«Ўби» ёки «Хўби» исмли работға тушдук. Бу ики манзил
ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим бўлур.

28 (июл)

28 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да
«Шоилон» исмли работға тушдук. Бу ики манзил ороси 5,5
тош, 11 куру, 44 чақирим йўлдир. Бурада Ҳубони сангиги
кирдор исмли мазор вордир. Аффонларинг нақлларича,
мундан 7 юз йиллар муқаддам бурада бир «аждаҳо» пайдо
бўлуб, кўб кишилари(нг) нобуд қилмиш. Охирда бу ма-
зор соҳиби бир неча киши ила келуб, фалаҳмон тош ила
уруб ўлдирмишдир. Бу мазор(н)инг устига аффонлар ўн
пут чамасида келадурғон юмоқ бир тошни(нг) келтуруб
қўймишлар. Бу работнинг исмини(нг) «Шоилон» қўйи-
лувин шул сабаби мабнии дея сўйладилар.

Бу работнинг бир ёниндан катта сув ўтдигиндан чи-

қуб, түфандың ва бүмба ила балиқ ов қилдук. Бир бүмба ўртоқ Иванўфнинг ёвари ўлан австрия(ли) Волпрамнинг кўлинда портлаб, ўнг оёғиндан мажруҳ бўлди. Иванўфнинг икинчи ёвари Афаштин оғриқ бўлуб, 2 ўз аскаримиз, 2 афон аскари ила Ҳиротга «тахти равон» ила қайтуб кетди.

29 (июл)

29 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Хожаи Чаштга** етишдук. Бу ики манзил ороси 5,5 тош, 11 куру, 44 чақирик йўлдир. Бу работдан бир тош масофада Хожаи Мавдуд исмли мазор вордир. Ушбу мазор(н)инг бир тарафинда санги мармар узорина ушбу байт ёзилмишдир:

Эй дил, ба ҳуш бошки, одам тамом рафт,
Пиру жавон, шоҳу гадо, хосу ом рафт...*

Бу зотнинг лақаби Чашти ўлуб, «Хожа Чашти» исмила маъруф ўлдиндан бу қария ҳамда бу ердаги работнинг исми-да Хожаи Чаштий исми-ла юритилмишдир.

Бурада эски замонларда жаҳонгир турклар тарафиндан ясалган миноралар, мадрасалар, масжидлар, шарқ усулида бино қилинган қўрғонларинг харобалари вордир. Бу харобаларинг илк замонда турклар бино қилдинг шул қариянинг мўйсафид одамлари сўйладилар.

Бу қабрнинг бош тарафина санги мармар узорина ушбу сатрлар муҳрдур:

(назм)

Офтоби сипехри фазлуллоҳ
Орифи баргузидан маъбуд.
Сарвари оли саййиди кавнайн,
Садри сulton Кутбиддин Мавдуд.
Фавсул Аъзами амин ҳазрати ҳақ
Кутби дин, подшоҳи соҳиби жуд.
Шайхи оламки, аз жалоли шараф,
Хайма зад барбарози чарзи кабуд.
Хожаи Мавдуд Чаштий, онки, фалак
Пеши қадраш ниҳоди сар ба сужуд,
Хисравонаш гуломи даргоҳаш,
Хаст чун арши каъбаи мақсад.
Мухлисонаш ба ҳар ду кавн азиз
Мункиронаш зи фазли раб мардуд.
Ояти аржай з-ҳақ чу чашид,
Мурғи руҳаш ба садри бол кушуд.

Сад фифон аз жафоу жаври сипеҳр
Ки ба кас жуз жафо вафо на намуд.
Аз хирад жуст соли фавташро
Сорамий ин бино чу мефармуд.
Дод фосиҳи хирад зи-ризвон гуфт:
Қоддасаллоҳу олло сирраху Мавдуд.**

тариҳи вафоти 555

Қабрнинг аёғ тарафина санги мармар узорина ушбу сатрлар муҳрдору:

(назм)

Шоҳеки азиз карда маъбудаст,
Фавсеки амин оғият маҳмудаст,
Шайхеки дараш қаъбаи мақсадаст.
Султон Сайд Қутби дин Мавдудаст,
Он хожаки, мири коинот аз жудаст.
Маҳбуби илоҳ ин замин мавжудаст,
Чаштастки ҳожатгаҳи ҳар неку рост
Чун руҳи малак равзai он пурсуд аст.
Эй Сорамий, аз ҳиммати султони жаҳон
Дар рўйи замин Чашт яқин донки беҳишт аср.***

Бу қабрнинг узорина йиғочдан ясалмиш фанҷара мундан 783 йил илк ўлса-да, ҳоло бир ери-да бузилмамиш ҳамда ойина каби ярақлаюр. Бу фанҷара ул вақтдаги устоларинг сўнг даража нафискор ва моҳир ўлдиқларин англатадур.

30 (июл)

30 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Хори зор** исмли работга тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим масофадур. Бу работда Бровин ҳайъати ваколага Тошкандан таржимонлик сифати илиа чиқғон Ҳиндистоннинг ҳақиқий социалистлариндан ўлан мавлавий Зикриё афандини(нг) арзимаган ишдан сабаб топуб, ичкари ҳовлидан ташқарига қувлаб чиқорди ҳамда кўб ўринсиз ҳақоратлар қилди. Банда Тошкандан чиқғондан Зикриё афанди илиа унсият пайдо қилдигимдан ҳамда то ушбу манзилгача бир(га) ётуб, бир(га) туриб келдигимдан бу хўрликга мен-да шерик ўлдим-да, мен ҳам Зикриё афанди илиа ташқари хонага чиқмоқға мажбур бўлдим¹.

¹ Бурадаги ичкари хоналар деганимиз работларнинг бир бурчидан улуг меҳмонлар учун девор илиа айлантуруб ажратилғон беш хонадан мураккаб таркиб топган бир ҳовличадир.

31 (июл)

31 июлда сабоҳ соат 3 да бурадан чиқуб, соат 12 да **Танги азоб** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 9 тош, 18 куру, 72 чақирик йўлдур. Бу ики манзил олис ўлдиги ила баробар, ҳаммаси баланд-баланд тоғлардан ибораттур. Бошқаларга қараганда бу манзилнинг йироқлигин сабаби, бу тоғларнинг орасида работ солишга лаёқатлик ер ўлмадиги ҳамда бураларда қария, қишлоқ йўқлигидир¹. Бирдан бир кунда дам олмасдан от устида бир ўлтурганча 9 тош йўлни босмаклик на қадар оғир ўлдиги табиий ўлдигиндан бу кечадан бир неча кишиларим(из) оғруб чиқдилар.

Бу манзилдан тахминан 3 чақирик йироқликда тоғнинг тефасида Банди Жамшидий исминда бир ер вордирки, 3 мураббаба саржин бир тош узорина иброний хати ила ёзилмиш бир мактуб вордир. Мундан 4 йил муқаддам Гермония тарафиндан келғон ҳайъати вакола (посол)лар бу хатнинг кўфиясини(нг) сурф ила олуб кетмишлар. Бу тош тоғга муттасил² бир тарафга мойил ўлдигиндан ҳамда чўқ эски замондан қолмиш асар ўлдигиндан ҳамда устини кўб замонлар қор-ёмғурлар ёға-ёға ҳарфларинг баъзи ерлари ўқуб бўлмаслик даражасига келмишдир. Аммо баъзи ҳарфлар очиқдан-очиқ хатти иброний ўлдигина мусаббат³дир.

1 (август)

1 августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 8 да **Гузарфам Чангальбод** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 чақирик йўлдир.

2 (август)

2 августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Гузарфам** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирик йўлдир. Бу работнинг рўбарўсида бир қабр вор. Устини ёзилмиш тарихи санаи ҳижрий ила 133 да вафоти маълум ўлса-да, ҳожининг исми маълум эмасдир. Аффонлар-да, исмини(нг) ким ўлдигин билмас эканлар.

¹Ҳама работлар йўлчиларга озуқа ва бошқа нимарсалар топилмоғи осон ўлсун учун йўлак ҳамда қишлоқ яқинига бино қилинмишдир.

²Уланиш, боғланиш.

³Далил, исбот.

3 (август)

3 **августда** сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, **Тийрабулуқ** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим масофадур.

4 (август)

4 **августда** сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 12 да **Оҳангарон** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим йўлдир.

5 (август)

5 **августда** сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 9 да **Коҳи** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 чақирим масофадир. Бу манзил-да гўзал бир дилоро ерга бино қилиниб, Ҳирируд наҳрининг соҳилинда манзарали бир ер(дадир).

7 (август)

7 **августда** сабоҳ соат 5 да бурадан ҳаракат қилуб, соат 2 да **Давлатёр** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 9 тош, 18 куру, 72 чақирим масофадир. Бу манзил Ҳирот или Кобулнинг сарҳади (чегара)си ўлуб, бурада Ҳирот тупроғи тамом бўлуб, бу ердан бошлаб Кобул туфроғи ҳисобланур.

Ҳиротдан то Давлатёрғача йўллар узоринда тоғлар оросиндан ватан эдан халқнинг аксари тожиклар ўлуб, бироз афғонлар-да вордир. Буларинг касби майшатлари экинчилик, тўрт оёғлик мол – чаҳорпочиликдир. Ҳар одим жойда гуруҳ-гуруҳ ўтлаб юрган тева, йилқи, қорамол, кўйлар кўрилмоқда эди. Экинлар эса буғдой, арфа, шоли, мошдан бўлак майда кўк экинлари-да ора-сира кўрилурди. Аммо дараҳт мева йўқ ҳисобиндадир. Экинлари ниҳоятда яхши битган эди. Маълумотлик кишиларинг сўзларига қараганда, агарда чет давлатга сотилмаса, бу йил Афғонистонда битган фалланинг бир неча йилға етажагин сўйлаюрилар.

Аёғлик молларнинг кўплинина далил бир катта қўйни(нг) 4 рупия, 12 танга бухорига берур эдилар. Яхши отлар 500 рупиядан тортиб, 50 рупия (гача), 150 танга бухорига йўлга ярайдирғон, минса бўладирғон отларни(нг) ўз ичимиздан олғон кишилар бўлди. Сигирнинг баҳоси 100 рупиядан тортиб 25 рупиягача эди. Буғдой, арпала-ринг баҳоси бир тури бир ярим рупия ўлуб, шунга ҳам оладурғон киши топилмас экан. Деҳқонларнинг бир неча йилги фаллалари бов устига бов ўлуб, босилиб ётмишдир.

8 (август)

8 августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 12 да Қызил исмли работға боруб түшдүк. Бу ики манзил ороси 7 тош, 14 куру, 56 чақирим йўлдир. Буранинг работи иморатлиқ ўлмадигиндан чодирлар тикилуб, бу кечани(нг) чодирлар ичинда ўткардук. Ҳиротдан то ушбу манзилгача иссиқ ҳавода келмуш эдик. Бурада ўйлаб бир совуқ ҳавога дучор ўлдуқки, кўп кишилар кечанинг совуқлигиндан юруб тонг оттиридилар. Бул манзилгача саратон ҳавосинда келуб эдук.

Бурадан бошлаб ул баҳор ҳавосига дучор ўлдуқ. Бураларда арфа, буғдой эндиғина ердан чиқуб келаётидир. Ҳолбуки Ҳиротда қовун-тарбуз еб келмиш эдук. Давлатёрдан бошлаб, бураларда паст-паст дараҳтлар кўрина бошлади.

9 (август)

9 августда бурадан сабоҳ соат 6 да чиқуб, соат 10 да Лаъл исмли работға боруб түшдүк. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир.

10 (август)

10 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб соат 9 да Кирмон исмли работға келуб түшдүк. Бу ики манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 чақирим масофадир.

Давлатёрдан бошлаб то Кобулгача йўл узорина ва тоғ ороларинда ватан эданларинг аксари ҳазоралардир. Бироз тожикларда вордир. Булари(нг) «барбари» исми ила-да юритилур. Бу халқларинг қиёфатлари ва кийган кийимлари, хотунларининг бошидаги «дакана»лари, эрларининг бошидаги телфак-бўрклари, алҳосил бутун турмушлари бизим Туркистон қирғизларининг айни ўзгинасидир. Ҳеч бир ерда айримлари йўқдир. Фақат айримлари лисонлариндадир. Бунлар форси лисон ила сўйлашурлар, турки билмазлар. Ҳазораларинг мўйсафидларининг сўзларина қараганда, бунлар Чингизхон замонасида келуб, бураларда ерлашуб қолмишлар. Асл ватанлари Туркистоннинг ва Баҳри Ҳазари(нг) тарафинда эмиш. Лисонлари, Нодиршоҳ ва Шоҳ аббос бураларинг истило қилдигин замонида, форсилашмиш ҳамда мазҳаблари-да шиалашмишдир. Бунлари-да афғонлар оросинда мазҳаб даъволари ҳукм-фармодир. Илм ва маорифсизлик натижаси ўлароқ қадим замонларда бизим Туркистонда ту(р)клар ила қирғизлар оросинда шўйла қабила низолари ўлуб, иш бошина қирғиз мингандада, турклари(нг) исканжа оросина олуб, иш

бошина турклар, минганда, қирғизлари(нг) тутуб, «буғдой» дегил дея, бечора қирғизларинг тили «буғдой»га келмай, «буйдай» дея, бош кесувчилар, қон түкувчилар бўлғани каби Афғонистонда ҳозирда ҳам Бухородаги «жадид-қадим» даъволари каби бу ислом ҳукуматининг таҳти идорасинда ўлан бу ики хил қавм бир-бирлари ила анису улфат тута билмас эканлар. Аро-сира бир-бирларига ҳақорат назари ила боқиш бир тарафда турсун, отишув, қон тўкишувлар-да бўлуб турар экан. Бунларинг қабила даъволари ул замонларда бироз сустланғон бўлса-да, мундан 25 йил муқаддам марҳум Абдураҳмонхон замонинда бутун ҳазоралар бирдан ҳукуматга ёғий бўлуб, ҳукумат ила бир неча вақт урушгонлариндан сўнг ҳар тарафдан аскар келуб, бунларинг 480 кўрғон – (қалъя)ларин ер ила яксон қилинуб, ўзларин қиличдан кечурилмишдур. Мана бу воқеадан сўнг яна оролариндаги қабила даъволарина кучаюб, ҳозирда ҳам бир-бирларина қийшиқ кўз ила бокув ҳукмфармодир. Шул сабаблар(г)а мабни ҳазоралардан аскар олинмаюб, фақат қора хидматларгагина ишлатилар экан.

Аммо ҳазора қишлоқларининг бошлиқлари арбоб, элбош, закотчи, кадомдор, ҳазиначи ва буларнинг таҳти ҳимоясиндаги хидматчилар ҳазораларинг ўзларидан қўйилар экан. Арбоб кўл остиндаги фуқародин йигилғон ушр ва хирожлари(нг) жамъ қилуб, кадомдорга топшуар, кадомдор бунлари(нг) сотуб ёки моллик ҳолатинда ҳукуматга топшуар.

Тартиб ва низомлари яхши ўлса-да, олинғон маълумотларга қараганда ёғоч кесадирғон болтанинг софи ўзидан бўлғонга ўхшаш, ҳазораларинг ўзлариндан бўлғон кадомдор – арбоблари ҳукумат буйруғида(н) ортиқча ушр ва хирож олуб, бечора фуқароға жабру зулм қилур экан. Аммо молдор, давлатманд кишиларга бўйла жабр-зулм қила олмадиқларин, бутун оғирлиқ, фақир-фуқаронинг устига тушғонлигин кўз ёш ила сўйлагон кишилар бўлди. Ҳатто устларида яхшироқ кийимлар, осталарида яхши отлар бўлса, зўрлик қилуб, тортуб олур эканлар. Туркистонликларнинг «ўйнашма(гил) арбоб ила, арбоб урап ҳар боб ила» дея сўйлайдирғон зарбулмасаллари шўйла арбоблари ҳақинда (б)ўлса керак.

Ҳазоралар бизинг Туркистон қирғизлари каби кўчма ўлмай, ҳаммаси турғундур. Кўчмалари ниҳоятда оздир. Умуман афғон халқининг кўчмалари бутун йил бўйи кўчуб,

умр ўткарап экан. Чунки Афғонистонда йилнинг тўрт фаслинда-да баҳор бўладирғон ерлари бор (э)кан. Бир ерда агар куз бўлуб, ўт адо бўлса, икинчи баҳор бўлган ерга қараб кўчарлар.

Ҳазоралар ахлоқ жиҳатиндан бизим Туркистон қирғизларига яқин келмаюлар. Бир минг меҳмонни(нг) бир сариф чақага олмаюлар. Бир нимарса борми, дея сўрасангиз, бор бўлса-да, йўқ деюрлар. Қўлларига оқча берганингиздан сўнг аранг чиқориб берурлар. Бермаққа сиздан 2–3 баҳо олурлар. Бунларинг ороларинда қизларни(нг) хотунликка сотув айб эмас экан. Ҳазораларнинг ораларинда бобий мазҳабина кирганлари-да вор экан.

12 (август)

12 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Азғарот** исмли работ(фа) келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 12 куру, 40 чақирим масофадир.

13 (август)

13 августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Панжоб** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим йўлдир. Бу работнинг Панжоб аталувин сабаби 5 тарафдан беш ирмоқ келуб, бурада бир ерга қуйилур экан.

14 (август)

14 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Зарсанг** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир.

Бу манзилда Кобулдан Туркистона тайин ўлинмиш ҳайъати вакола бизлара йўлуқди. Бошлиқлари женерол Мирза Муҳаммадхондир. Бу ҳайъат ичинда тўғчи, муҳандис, юзбоши, дўйтур ва бир туркистонли таржимон Муҳаммадшариф Сўфизода-да вор эди. Бу ҳайъат 20 кишидан иборат эди. Бу ҳайъат бизлара амир соиб тарафиндан истиқбол саломлари сўйладиқдан сўнг амир бизлари тўрт кўз ила кутуб турдигин сўйладилар. Муҳораба аҳволиндан савол қилинди-да, женерал жаноблари:

«Ғалаба бизим тарафда муторакка қилинди. Ҳиндистон аскарлари бизларга қарши муҳорабадан алмутанозеъ қила(ди)лар. Белужилар бизим тарафға яроғ-аслаҳалар ила гуруҳ-гуруҳ ўтдилар. Инглизларнинг бизларға қаршу олуб келуб уруштириғон аскарлари «шотланс»лар, «гуркас»лар ила «будда»дан иборат эди. Сўнг замонлар(да) инглизлар бир

неча матўр ҳавойи – ойирфилон кетурғон бўлсалар-да, мақ-
судларина эриша олмадилар. Фалаба бизим тарафда ўларақ
муҳорабая муторака ёпилди», – дея сўзин тамом этди.

Бу кеча ўртоқ Бровин таклифи уза Мирзо Муҳаммад-
хонға Тошкандаги мусулмонларнинг Марказий бюроси-
на бир мактуб ёзуб вердим.

Мазкур мактубнинг кўфияси:

КЎФИЯ

Сана 1919 милодий, 13 августус, туфроғ Афғонистон, ра-
бот Зарсангда ёзилди.

РУСИЯ ИШТИРОКИЮН ҚЎМИТАСИННИГ ТУРКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИНИНГ МАРКАЗ – БЮРОСИНА!

Зоти олийларингиза маълум эдарамки, ушбу зот шав-
катмаоб Мирзо Муҳаммадхон генерал Афғонистон ами-
ри тарафи олийлариндан буюк ваколат ила бизим Туркис-
тона ташриф буюражаклар.

Муҳтарам афандилар! Ҳарҳолда бу зотинг эҳтиромла-
рин ерина етурувингиза аминам.

Боқий эҳтиром.

Русия Шўролар Жумхуриятининг Афғонистон вакил-
лариндан

Имзо

15 (август)

15 августда сабоҳ соат 6 да ики ҳайъати вакола бир-
бирларимиз ила хайрбодлашуб, афғонлар Туркистон та-
рафина, бизлар Кобулға қараб равона ўлдуқ. Соат 12 да
Морхона исмли работга келуб тушдук. Бу ики манзил оро-
си 6 тош, 12 куру, 48 чақирим йўлдир. Бу манзилдан чи-
қишидан бошлаб, икинчи манзилга етушгунимча афғон-
ларинг кўчма халқларина учрадук. Бу ики манзил оросин-
даги ўр-водий бутун тева, йилқи, қўй, қорамоллар ила
тўлғон эди. Бунларинг бола-чақалари ила, мол-ашёлари
ила узундан-узоқ бўлиб кетишлари бир-бирларининг ба-
қириб-чақиришлари, кўйларнинг, кўзиларнинг маъраши,
отларнинг, тойларнинг кишнаши, теваларнинг, бўталоқ-
ларинг ўнграши ҳар кимнинг назари диққатини(нг) ўзи-
га жалб қилурди. Лекин бунлари ичинда ёш йигитлар оз

күринарди. Яроғлиқ йигитлари ҳаммаси мұхорабага күнгилли бўлиб кетганилигин сўйладилар.

Бу кетиш манзарасининг энг гўзал ери, инсоннинг диққат-назарини жалб этадирғон жой уч-тўрт яшар ёш-ёш болалар шўйла баланд-баланд тоғлардан, тошлар оросиндан пилдираб, бошяланг, оёқяланг, оналариндан, оталириндан илгарига тушиб, чопа-чопа кетарлар эди. Буларинг ҳаммалари Кобул атрофинда яшайдирғон ағфон кўчма халқлариндан эди. Бунлари ахлоқ жиҳатиндан юқорида мазкур ҳазораларга қараганда маданий дейилса мумкинdir.

16 (август)

16 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Элбанд** исмли работга келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 10 куру, 40 чақирим йўлдир. Бу манзилдан бир тош масофада Элбанд дарёсиндан кечуб ўтдук.

17 (август)

17 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 12 да **Рофул** исмли работга келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим масофадир.

18 (август)

18 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Боди Осиё** исмли работга келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир. Бу манзилда олма, ўрук эндиғина пишғон эди. Олма-ўрукларнинг бир ман – 8 қадоғи 1 рупиядан эди. Демак, бурада баҳордан чиқуб, жавзоза кирдук.

19 (август)

19 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Човғил** исмли работ(ға) келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим масофадир.

20 (август)

20 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Сарчашма** исмли работ(ға) келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 10 куру, 40 чақирим йўлдир. Бурада Имом Абу Жаъфар Содиқнинг зиёратгоҳ мақбарааси вордир. Ва бу зиёратгоҳ ёнида тўрт чашма ҳавзлар вордирки, ҳар биринда мингларча балиқлар сузишуб, ўйнашуб юрур.

21 (август)

21 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Кўҳи Ҳаштрўға** келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 10 куру, 40 чақирим йўлдир.

Шул куни соат 12 да бурадан чиқуб, соат 3 да **Қози-калья** исмли работға келуб түшдүк. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир.

Ҳиротдан бошлаб то Кобулга келганча, йўлларда у қадар мазор кўпдурки, йўлнинг ҳар ики тарафи бир мазористон манзарасин ташкил эдар. Йўллар тоғ-тошлардан иборат ўлдигиндан чукур қазилуб, кўммоқ мумкин ўлмабюб, ўлуклари атрофига тош теруб, устига тош бо(с)тируб қўяр эканлар.

Бу Ҳазора йўли Кобулнинг энг яқин, энг қаттиқ, энг қатнов йўли ўлдигиндан халқ чумолидек ўлуб турар экан. Бу бир ойлик йўл оросида тиббий ёрдам йўқлиқ сабабли оғирроқ касал бўлғон кишиларни(нг) йўлнинг бир четига ётқизуб, устига тош бостируб кета берар эканлар.

22 (август)

22 августда сабоҳ соат 9 да Кобул(дан) юборилган «коди» пойтунларга ўлтируб, Кобул шахрина дохил бўлдук. Йўлда бизлар учун тайин бўлинғон меҳмондорлар бизлари **Маҳтоб** боғига тушуриб, мусиқий бир юзга яқин отлиқ аскарлар ила расм-гимн(?) ижро қилуб, бизларга чой тутдилар. Бу Маҳтоб боғида бир соат(лик) чой-зиёфатдан сўнг такрор арабаларимизга минуб, бир неча ҳайъати вузароларинг бизлара пешво(з) чиқмоқлари ила эҳтиромлар сўнгида Кобул шаҳрида энг машҳур ўлан боғи Мустафоға ерлашдук. Ерлашган хоналаримиз мукаммал Ёврупо усулида ясалмиш бинолар ўлуб, ўй ашёлари-да том ёврупача эди. Бизим учун тайин ўлғон меҳмондор, ошпазларда, таомларимизи-да ёврупача ҳозирлаб берур эдилар.

Бир неча кун(лик) сафар мاشаққатин истироҳат қилуб, азола қилдук. Бу орода Англетара давлати ила Афғон ҳукумати оросинда олти ойга муторака қилинуб, муҳорабага хотима верилдигин очиқ суратда англадук.

25 (август)

25 августда Англетара давлати тарафиндан Кобулға бир ҳайъат келмиш дея бир хабарни Бровин сўйламиш эди. Бу хабарни(нг) собиқ Кушка коменданти 26 августдан сиёсий қўмисаримиз ўлан Зиборўфдан рухсат олуб, нозири хорижи Маҳмуд Тарзи афандининг ҳузурина воруб аҳволот олдим. Ярим соат сұхбатдан сўнг бу шойеъ ўлан хабаринг асилисиз ўлдиги очиқ маълум бўлди. Бу хабаринг асилисиз ўлдигин келуб, ҳайъати ваколамиза сўйладим. Бу ха-

баринг не сабабдандир, Бровин тарафиндан сўйландиндан асилсиз ўлдигин аввалан ҳозирда Кобулда мусулмон динини(нг) хотуни ила қабул қилмиш. Всеваладатс-кидан нақлан сўйламиш эди. Келуб сўйлафон вақтимда ўртоқ Бровин манга такфир назари ила боқуб, бир неча калима нолойик сўзларнида сўйлади. Бан-да сукут этмоқдан бошқа чора бўламаюрдим¹.

28 (август)

28 августда но(зири) хорижи Маҳмуд Тарзи афанди бир неча кишилар ила бир ҳайъат (ўлуб) Афгон ҳукумати тарафиндан бизлари табрик қилмоққа келдилар. Ороларинда Ҳиндистон инқилобиён кўмита аъзолариндан-да киши бор бўлуб, ҳарбия мактабининг мудири Муҳаммад Висоми афанди-да бор эди.

Бир соат сұхбатдан сўнг бу табрик мажлисина хотима верилди.

30 (август)

30 августда Маҳмуд Тарзи афанди бир ҳайъати ила бизим ҳузуримиза ташриф буюрдилар. Сұхбат асносинда «афитация» қилмасликфа ҳамда брошура-инқилобий рисолалар тарқатмасликфа бизлардан сўз олуб, минбаъд бозор ва кўчаларга чиқмоқфа ва кезмоқфа ҳукумат тарафиндан рухсат ва изн ўлдигин маълум қилуб кетди.

Ийди қурбоннинг 3-куни амир соҳиб ила кўришмак муқаррар ўлса-да, шул кунларда Кобул шаҳрида вабо қўзғалуб, бир неча кишилар вабо касали ила оғриганликлари мушоҳада қилиндиндан, амир ийд кунларин шаҳардан ташқари бир қишлоқда ўткардигиндан кўришмоғимиз кейинга чўзилди. Аммо бу миёналарда ўртоқ Бровин – «хусусий амир» ила бир неча маротаба сұхбатда бўлинди.

1 (сентябр)

1 сентябрда ҳукумат тарафиндан тайин қилинмиш афтомобилларга минуб, амир Ҳабибуллоҳон бино қилғон **Чиҳл сутун** исмли боғга бордук. Бу боғ Кобулнинг машхур боғларидан ўлуб, тамом Ёврупо усулида бир кичик тоғнинг устига бино қилинмишdir. Бу бинонинг атрофи турли мевалар ва гулзорлар, йўллар йўлка ила зийнатланмиш ўлуб, хонанинг ичларидаги ашёлари-да том Ёврупо асбобларининг сўнг даражадаси усули(и)да – (мода)да ясал-

¹ Топа олмадим

миш ашёлардан эди. Хона ичларини мукаммал мўрча водапровод – сувмошинлар ила зийнат верилуб, жануб тарафинда хонанинг саҳни узорина бир понтон сув шалоласи-да бино қилинмиш эди. Бу иморатнинг устида ўлтирифон кишининг бутун Кобул шаҳрининг манзараи умумийсини(нг) кўруб ўлтируви нақадар баланд бир ерга бино ўлиндигина шоҳиддур. Бу қасрнинг рўбарёсида баланд бир тоғнинг устине баландлифи олти газ чамасида оқ санги мармардан марҳум Ҳабибуллохон номина ёдгорлик (формитник) бино қилиншидир.

3 (сентабр)

3 сентябрда маъруф боғлариндан ўлан Боги Бобурга бордик. Бу боғнинг шимол тарафинда Бобуринг...¹ мақбара-раси вордир. Мақбаранинг жануб тарафинда том санги мармардан бино қилинмиш бир масжид бор. Бу масжидда замонинда қирқ минг рупия харажот ўлдигин, биносининг Заҳириддин шоҳ бино қилдигин сўйладилар...² Бу боғда Бобурнинг ўз қўли ила экилмиш чинорлар ва бошқа дарахтлар мавжуддир.

6 (сентабр)

6 сентябрда ўртоқ Бровиннинг фақат ўзи амир ила боруб, сўйлашуб келди-да, ҳозирда Кобулда фақат Зиборўф ўзи қолиш(и)га, қолган ҳайъати ваколага қайтуб кетмоқға амир тарафиндан рухсат бўлғонлигин маълум қилди.

8 (сентабр)

8 сентябрда 15-нўмералик буйруқ ёзуб, биринчи ўртоқ Иванўф, икинчи ўртоқ Куликўф, учинчи манга, тўртинчи Маминга ва ики канвоердан бошқаларига-да Тошкан-дга қайтмоқға рухсат ўлдигин маълум қилди.

9 (сентабр)

9 сентябрда ўртоқ Маминнинг хонасида шул хусусда мажлис қилинди. Бу мажлисда ўртоқ Бровин-да бор эди. Ўртоқ Иванўф ила ўртоқ Куликўфлар юқорида ёзилмиш буйруқға иродлар тегдира бошладилар. Ўртоқ Бровин ўзин шошируб, жавоб вера билмадигиндан охирда «Сизлар сабр қилинг, бан эртага боруб амир ила сўйлашуб кўрайин, сўнгра сизлара келуб чиқғон натижа (резулътат)ни маълум қилу(р)ман. Сизлар шунга қараб амал қилурсиз», – деди. Мажлис эртанинг натижасига таваққуф қилинуб ёғилди.

¹⁻² Фактик чалкашликлар учраган ўринлар тушириб қолдирилди.

10 (сентабр)

10 сентябрда Бровин боруб, амир ила сўйлашуб келди-да, аввалги қарор ўзгарғанлигин ҳамда 15-нўмиралик ёзуб бизларга верган буйруқномасин саҳв ўлғонлигин маълум қилмоқ ила баробар эртаси кун бутун ҳайъати вакола амир ила воруб сўйлашмоқға муқаррар бўлғонлигин маълум қилди.

11 (сентабр)

11 сентябрда сабоҳ соат 10 да афтомобилларга минуб, **Боги Фоғмонға**, амир соибнинг ҳузурина вордик. Фоғмон Кобулдан 12 чақирим масофада тоғ орасина бино қилинмиш бир қишлоқда ўлуб, ҳаво жиҳатиндан гўё Туркистоннинг Чимёнининг айни ўзи эди. Бу боғнинг ичинда том Ёврупо усулинда бино қилинмиш бир неча гўзал бинолар ўлмоқ ила баробар ашёу асбоблар-да бутун ёврупо-ча эди. Бу боғинг шарқ тарафинда гўзал гулзор тефасинда 10 газлик бир ёғочнинг учинда ўртасина Афғон тамғаси нақшланғон қизил байроқ кулумсираган каби бўлуб, бизларни (ҳ)илфиллаб саломалаюрди. Афтомобилларимиздан ушбу 22 ёшинда ўлан жавон – Афғон амири ўлан Омонуллахон ила бир тарафи ойинабандлик, ҷоҳордарагалик қасрда кўришдук. Ики соат сиёсий сұхбатдан сўнг мажлисга хотима чекди. Мажлис охиринда амир соиб ўртоқ Бровинга «Эртан ман фақат мусулмонлар ила кўришажакман, чунки сизинг ила бирга келмиш мусулмонлар фақат бугун икигина киши келмиш, сабоҳ ҳаммасини баним ҳузурима кўндирамалисиз», – дея афтомобилларимиз ёнина қадар келиб бизлари кузатди.

12 (сентабр)

12 сентябрда сабоҳ соат 9 да яна афтомобилларга ўлтуруб, бутун ҳайъати вакола ҳамма мусулмонлар ила вормиш эдук. Бизлар ила бирга во(р)миш меҳмондор Муҳаммад Алини(нг) амир соиб чиқирди-да, бир неча калима сўз сўйлаб, қайторуб чиқорди. Муҳаммад Али бизим ёнимиза ранги тағиир топғон ҳолда келуб, ўртоқ Бровинга хитобан: «Ман сизга сўйласам-да, сиз қабул қилмадингиз. Кеча сизға амир соиб, ман эртага фақат мусулмонлар илагина кўришаман деган эди. Руслар мусулмонларга инонмас экан, кеча ман сўйлаган вақтимда нима учун «бисёр хўб, бисёр хўб» деб кетди-да, бугун нима учун биргалашиб келди. Бориб айтғил, агарда мусулмонларга инонмас экан, онлар(ни) нима учун Кобулга олиб келди. Ман фа-

қат бугун мусулмонлар ила суҳбат қилмоқчиман. Агарда бу иш онлара ёқиши мас экан, ҳаммаларина-да рухсат, дея манга ғазаблануб сўйлади», — деган вақтида ўртоқ Бровиннинг ранги ўчуб, «Хўб, хўб мо мерим» дея онлар: «Сизлар қолуб, амир соиб ила сўйлашуб кетасиз», — дея афтомобилға минуб кетдилар. Бизлар қолуб навбат ила қиёмғача сўйлашдук. Қиёмдан сўнг ўлтуруб, бирга ош ошацдук. Бизлардан сўнг Фарғонадан келмиш кишилар-да бор эди — суҳбат онлар ила бўлди. Бу Фарғонадан келанлар уч кишидан иборат эди. Бошлиқлари андижонлик марҳум Худоёрхоннинг набираси эди. Булар ила бирга келмиш, 36 йилдан бери Кобули ватан эдан Худоёрхон уруғиндан Акрамхон тўра ҳамда Акрамхоннинг кичик биродари-да бор эди. Бунларинг амир ила суҳбатлари то асрғача чўзилди. Биз бу миёнада гулзорлар атрофинда кезуб юрдик. Аср вақтинда мажлислари тамом бўлди, ҳаммамиз бирга ўлтируб чой ичуб, манзилимизга авдат этдук. Фарғонадан келанларнинг ким тарафиндан келуви бизга маълум ўлмаса-да, буюк бир ваколат ила келдиқларин сездик. Албатта, бунлар Фарғонада ҳукуматға қаршу қиём қилмиш кишилар тарафиндан келгонликлариға жазм ҳосил қилдук.

20 (сентабр)

20 сентябрда умуми ҳайъати вакола амир ила сўйлашмоқға аввалги мажлисда нотамом қолғон масалаларни(нг) хитома эришдирмак хусусида йўлга чиқмиш эдук. Нозири хорижи тарафиндан йўл узоринда амирнинг шу кунлари бироз нотоблиги сабабли сўзлашмоққа имкон йўқлигин бир қосид мактуб ила англатди. Йўлимиз қисқа бўлди. Манзилимиз(а) авдат¹ этдук. 18-сентабрдан бошлаб, бандага кўкрак оғриғи касали ориз бўлмиш эди. Вақтдан истифода қилуб, меҳмондор Мұҳаммад Алиға мени шифохонаға бормогимизға рухсат вермагин истидъо² этдим. Мұҳаммад Али ман ила бирга шифо(хонага) бордик. Шифохона мудири ўлан Мизбек ила Мұҳаммад Али мени тоништирди. Мизбек усмон(л)и турклариндан ўлуб, бир неча йиллардан бери Кобул шифохонасида буюк хидматлар ёпмиш. Муқаммал ўлан бу шифохонани(нг) йўлга қўймиш. Ўзи прописур бир зот ўлуб, ташриҳ илминда буюк маҳорати вордир. Ҳар йили уч-тўрт юз чамасида кишиларни(нг)

¹ Қайтмоқ

² Сўрамоқ

оператсия қилмокда экан. Фақат юздан беш фрасенти ўлуб, қоланлари соғалар эканлар. Бу шифохонанинг мукаммал ашёлари ва бир неча йилға етадирғон даволарин Мизбек ўзи боруб, мундан бир неча йил муқаддам Франсадан кетурмиш экан. Бу шифохонада хотунларга маҳсус шўъбаси-да вордур. Оператсия қилиб турғон ҳолатларинда ўз кўзимиз ила мушоҳада қилдук. Бу шифохонанинг бир тарафинда болаларга маҳсус чечак шўъбаси-да вордур.

Бурадан дармонни(нг) олуб, йўлга чиқдик. Йўл узо-ринда қўн корхона-мошинхоналарина кирдик. Бу корхонада 400 киши ишлар экан. Бу корхонада бир чеккадан хом тери кируб, бир чеккадан ўтук, ботинка, эгар, юган, алҳосил бутун чарм зотидан ишланадирғон ҳамма ашёлар мунтазам суръатда ҳозирланмақда эди. Бу нарсаларнинг аксари мошина ила ишлануб, жузъий бир ерлари қўл ила ишланур эди. Бурадан чикуб, манзилимизга авдат этмишдим. Келган замон ичи қаро товаришларимдан бири бандо хитобан: «На ерға вормиш эдингиз? Амирнинг зиёфатина-ми вордингиз?» – деди. Жавобан ман товаришга шифохонани(нг) ҳамда корхонани(нг) кўрганлигимни баён қилуб: устол устина дардима дармон учун кетурғон даволарни(нг) чиқаруб қўйғон вақтимда ул манго ўринсиз савол берғон ичи қора товаришнинг нафаси ичига тушуб кетди-да, «Ман сизга ул сўзни мазоҳ тариқасида сўйла-мишдим», – деди. Оҳ, на инсоният, на баробарлик, на сотсиолистлик, на миллат тафриқа қилмайдирғон интернасиёлистлар дунё юзинда топилармукин? Балки бордир, топилур, лекин вужуди анқонинг тухумидек камёб эканлигин Афғонистон сафарига чиқғонда аниқ билдим. Афғонистонга чиқғон беш ҳайъати ваколанинг ичидаги биргина мусулмон ман ўлдигимдан ҳар бир оғир меҳнатлар, ҳар бир кулфат ва азиятлар мани(нг) устимға юкланди. Ҳиротга яқин Пар(в)она қишлоғиндан бошлаб товаришларимизнинг ораларига тафриқа тушдим. Тафриқанинг сабаби ўртоқ Бровин афғон туфроғига ўтгандан сўнг ўзини(нг) женерол – чор ноил эълон қилмиш эди. Ҳамда бутун тутғон тактика, хатти-ҳаракати-да Никўлайнинг генералларини(нг) рафториндан қолишимас эди. Бу ҳаракат бошқа ўртоқларимизга оғир келуб, Парвонада мажлис асносинда шу борада сўз очилди. Лекин «ғат-ғат этар карнайчи, балога қолур сурнайчи» мақолинча, ўз мақсад ва ғояларина ва

ғарази шахсияларина ман бечорани(нг) олат¹ қылдиларда, мажлисда ўртоқ Бровинға хитобан «Ўртоқ Авлонийға бўйла қылдинг, ўйла ёфдинг, бизлара ўйла деди, бўйла деди», – дедилар. На чора, ишнинг ҳақиқ(ат)и очилғунча сукут этмоқға мажбур ўлдум. Ўртоқ Бровин манга қараб, бир неча калима оғир сўзларни(нг)да сўйлаб олди. Ҳолбуки ман Тошкандан чиқғондан бу она қадар ҳеч кима малол келадурғон сўз-да сўйламамиш, оғир келадурғон ишда қилмамиш эдим. Лекин иш эса, «Ҳолвани(нг) ҳаким ер, калтакни(нг) етим ер» қабилиндан эди.

(назм)

Дунё кездим, кўбни кўрдим, ҳеч ҳақиқат кўрмадим,
Ҳуррият номин эшитдим, лек адолат кўрмадим.

Маслаку мақсадға ишлармиз, дея лофт урдилар,
Ишламак-да сўзларига ҳеч садоқат кўрмадим.

Қайда ул инсоният, қай мусовот, оҳқим,
Тилларига дилларин асло лаёқат кўрмадим.

Мажлису минбарда оғиздан чиқар озодлик,
Жойи хилватгоҳда бир тўғри нийят кўрмадим.

Ҳосили бир неча маслакдош ила қилдим сафар,
Ҳеч ерда биргина ҳизру ҳаловат кўрмадим.

Чин ҳақиқат, чин вужуди дунёда анқо каби,
Марди майдон кўрдим, аммо соф тийнат кўрмадим.

Қайда ул озод, ҳурлик, ҳам баробарлик қаён?
Қатъян авлоди башарда унс(у), улфат кўрмадим.

Қайда борсанг, ғолиби мағлубни айлар поймол,
Марҳабо, эй ҳуррият, сандан муруват кўрмадим.

Хайр, келдим мақсадға. Натижада ишнинг асли очилди. Бровин аввалда мандан хафа бўлмиш эса-да, сўнг мақсадни англаб, маним боримда ёнмиш фазаб ўтиға сув қуйилди, паст бўлди. Бровин Никӯлай замонасида Москвадаги «васточни покултет» мактабин тамом қилмиш. Сиёсат, тадбир бобларинда...га сабоқ берар эди. Фасоднинг манбаи на ердан чиқғонлигин англади-да, чорасига киришди. Товаришларга «Хўб, бу масалани(нг) эртан Ҳирот воруб, урада² ҳал қиласиз», – дея мажлиса хотима верди. Аммо товариш Бровин Ҳирот келғунча ишни(нг) яхши

¹ Даствоя; сабаб, баҳона маъносида

² У ерда

юритди. Бу борадаги тадбир ва сиёсат рўлини яхшигина ўйнади. Москвадан ўзи ила бирга олуб келаётган секретарша – саркотиба Райуна Петровнани Ҳиротда Бони Шоҳийда товариш Зиборўф ила (бир) бировига бирлаштириди-да, орога тушган тафриқани(нг) осонлик ила ҳал қилди. Дарҳақиқат, асли фасоднинг боши шул нуқтада эди. Чунки Тошкандан чиқғондан бошлаб, Зиборўф қизгинага яқин келса, бурнини кўрсатур эди, яъни икинчи иборат ила айтганда, олдиндан келса тишлаб, орқасидан келса тефар эди. Мана шул асов қизгинани(нг) Бровин политически руководитель – сиёсий бошлиғимиз ўлан товариш Зиборўфга ром қилуб берди-да, галва-жанжалдан халос бўлди. Мана бу ородда «Тўйдан тўфиқча» мафхуминча, ики товаришнинг муноқашасин ўртасида эзилуб, дасмоя бўлуб, баҳона бўлуб, олат бўлуб, сўкуш эшиитуб, алҳосил ики тош оросида чоқилуб, ики дарранда оросида талануб келаётган ман бечора-да, бу никоҳ тўйидан сўнг озодликга чиқдим.

22 (сентабр)

22 сентябрда саёҳат тариқасида **Бони Баландға** бордик. Еу боғ Кобулнинг фарб тарафинда ўлуб, Лъялшоҳ бино қилмишdir. Сўнгра марҳум Абдураҳмонхон таъмир қилмишdirки, бу боғ Кобулнинг энг маръий, машҳур боғларинданdir. Кобулда бир неча маъруф боғлар ўлса-да, бу боғларга кезмак, сайр этмак, ҳавохўрий қилмак¹, касби ҳаво этмак учун уммий² ҳалқларга йўл ийӯқдир. Фақат бирта қисм ҳукумат арбобларинагина кезмак ва баҳр олмак мумкиндир.

23 (сентабр)

23 сентябрда саломхонада бутун ҳайъати вакола амир ҳузурина вордик. Шул кунлар банда ниҳоятда оғир бетоб бўлсан-да, бора олмаслиғим(ни) ўртоқ Бровин(фа) из-ҳор қилсан-да, Бровин ўзи баним ёнимга келиб, фақат мусулмонлардан биргина оромизда сан ўлуб, сан-да вормойин қолмоғинг яхши ўлмаяжак, ҳар на қилсанг-да, қувватингни ўзингга йиғуб, бир илож қилуб бормасанг ўлмаз, – дея бани-да олиб вормиш эди.

Бу кун мажлисда сўйланмиш сиёсат масалалариндан энг аҳамиятлилари: Амир тарафиндан бизим ҳукуматдан талаб: 1) Кушка қальъаси; 2) Термиз қальъаси; 3) Карки

¹Ҳаво олмоқ

²Авом, омма

қалъаси; 4) Радиостанса – ҳаво тилғиromи, мукаммал суратда асбоблари ила. Агарда бу мавжуд бўлмаса, мукаммал Кушкадан то Кобулгача симлик тилғиrom. Бу талабларга Бровин шўйла жавоб берди: Термиз ила Карки қальалари (бўлса), аслида Афғонистоннинг ери ўлмай, Бухоро туфроfiga тобеъдур. Шул хусусдан бул хусусда ман бир нимарса дея олмайман. Чунки агарда талаб қилмоқ лозим ўлса, бу ерлари Бухоро ҳукумати талаб қилмоға ёхуд бўйла бир туфроқ масалаларида бермоғ-олмоғға ҳаққимиз йўқ. Бизға бир мунча муддат лозимдурки, марказдан бу талабларни(нг) тилғиrom воситаси-ла сўраймиз. Бу талабларнинг рад ёки қабули марказнинг ҳукмиға вобастадир. Аммо ҳаво тилғроми ёхуд симлик тилғиrom хусусида қатъий ваъда бера оламизки, бизим ҳукумат бермоги муқаррардур, – деди. Мана шул хусусда кўб музокаралардан сўнг ики муддат муқобилиндан юқорида мазкур талабларни(нг) «Марказдан савол қилмоғға ва бу саволларга жавоб келгуниға қадар ним расмий уч ерда Туркистон жумхуриятининг қўнсули турмоғға амир-да изн верди. 1) Майманада; 2) Мазори Шарифда; 3) Ҳиротда; 4) Кобул – пре(д)ставитель қабул қилинуб, мунда 15 киши, бошқа қўнсулхоналарда беш кишидан ортиқ одам турмамоқ шарти ила. Бунинг муқобилина ўртоқ Бровин қайнаб кетуб, амир тарафиндан Туркистоннинг қаю шаҳрига қўнсул қўймоқ ва қанчадан одам қўймоқ Афғон ҳукуматининг ихтиёриндадир, одамнинг ададига биз чегара қўймаймиз, деди.

Бу масалалардан бошқа Туркистон жумхуриятининг адолатсиз идораси хусусида ҳамда Туркистон хусусида «Марказ»дан келадирғон «декрет» буйруқларнинг ижр(о) қилинмаюб, устол устунда, коғаз юзинда қолиб келвотгани хусуслариндан эди. Бу масалага ўртоқ Бровин қисқагина «Большевикларнинг оросинда дуруст одам кам то-пиладур, шунинг учун Туркистонда дуруст одам оз ўлдиндан идора ишлари тартибсиздир», – дея жавоб берди. Ман бу хусусда сўз олуб, бу берулғон саволларнинг бир неча моддалари мусулмонларга тааллуқлик ўлдигиндан бирин-бирин жавоб бериб ўтдим.

Бу вақт соат ўн икини(нг) сўқмиш эди. Амир тара-

финдан таомға таклиф қилиндим. Таом асносинда дардим ўлтурмоқға ихтиёр вермадиғиндан мажлисдан рухсат олуб, манзилимға авдат этдим.

Сүнградан баним вердигим мажлисда жавобларимдан амирнинг мандан қаттуғ хафа бўлғонлиги англашилди. Чунки ман мажлисда сўзлағон сўзларим ҳақиқат ўлдигиндан, ҳақиқатга жон қурбон дедим-да, амир хафа бўлса-да, ман хафа бўлмадим.

25 (сентабр)

25 сентябрда ўртоқ Бровин қошимға келуб, Ҳиротга қўнсул, Абдулматлаб Орифжон ўғлини(нг) манга ноиб тайин қилмоқлигини маълум қилди. Банда бўйла улуғ хидматга лаёқатим йўқлигин, мақсадим ўртоқ Иванўф ила Тошкандға кетмоқлик ўлдигин изҳор қилуб, илтижо қилсан-да, мандан бошқа киши йўқлигин ҳамда бу ўта муваққат ўлдигин, балки тездан Тошкандға ёзуб, мани(нг) халос қиласагини билдириди. На чора, ўзимнинг кучим ўзимга маълум. Бўйла оғир бир хидматнинг ифосина¹ иқтидорсиз ўлсан-да, Туркистон жумҳуриятина ожизона бир хидмат дея зўр ила қабул этдим.

26 (сентабр)

26 сентябрда тасдиқнома (мандат)ларимизни(нг) ёзуб, кўлларимизға топширди. Мазори Шарифга канвоерлардан Киселофни(нг) қўнсул, Муҳаммад Юсуф Зокир ўғлини(нг) ноиб, Майманага Ҳусан Исҳоқ ўғли Маминни(нг) қўнсул тайин қилди-да, шул кундан эътиборан сафар тадорикин кўрмоқлигимизни(нг) маълум қилди.

27 (сентабр)

27 сентябрда хайрбод қилмоқға амир сойиб ёнига бордик. Бироз сиёсий суҳбатдан сўнг амир ўз қиличин ўртоқ Иванўфга тақдим қилди. Иванўф ўз қиличин амирға тақдим қилди. Бундан бошқа амир тарафиндан ўртоқ Иванўфға бир яхши от, бир тилло соат, бошқа бизлар ила борган рус ўртоқларнинг ҳаммасига бирор кумуш соат ва бир неча кийимлик Кобул корхонасининг мовутиндан (суконни трикасиндан) берилди. Мусулмонларнинг ҳаммасига бир салла, бир чафон, бир дўффидан берилуб, баъзиларина кумуш соат ҳам тақдир ўлинди-да, хайрбоддан авдат ўлинди.

¹ Ижросига

Мундан биринчи ўктабрғача сафар тадорики кўрилди-да, биринчи ўктабрда Кобулға хайр дея яна Ҳазора йўли ила Ҳиротға қараб равона ўлдуқ.

(Кобул шаҳри)

Кобул шаҳри умуман манзара(лик), гўзал шаҳар ўлуб, наҳрнинг бўйига бино қилинмиш-да, бир тарафи бутун тоғ, бир (тарафи) водийдадир.

Эски шаҳарнинг кўчалари тор, ҳифзи сиҳатга муғойир бинолар ўлсада, янги шаҳарда янги бино ўлинмиш гўзал Ёврупо усулида ясалмиш итмома эришдирмиш мoshинхона—корхона игнадан тўфга қадар Афон ҳукуматининг эҳтиёжина керакли ашёлар тайёрланмоқдадир. Бурада мукаммал мактаби тарбиядан бошқа бир неча мактаби рушдий ва бир неча янги усулда мукаммал ибтидоий мактаблар мавжуддир. Ва булардан бошқа бутун эски мадрасаларда ислоҳот ясалуб, бутун фанлар мукаммал сувратда ўқитилмоқдадур. Тижорат жиҳатиндан бутун Ёврупода мавжуд ашё мукаммал сувратда мавжуддир. Ахлоқ жиҳатиндан одамлари таассуб деган нимарсадан бутун воз кечмишлар. Соқолларига кўшуб мўйлабларини(нг)да қирдирурлар. Уламолари-да, авомлари-да калта кийим киурлар, хотунлари-да ёврупоча кийинурлар, ёш-ёш болалири-да қўлларини(нг) чаккаларига қилуб, салом (честь) верурлар. Бошларига эрлари ила баробар хотунлари-да шлафа киуб, юзларина тўр ту tub юрурлар. Бир кимса нафрат назари-ла боқмаюр.

Кобулда экон вақтимда «Иштирокион» газетасини(нг) ҳар бир нўмерасини(нг) қолдурмай, ўқуб турар эдим. Тошкандан чиқғон вақтимда Туркистоннинг еттинчи қурутойи Марказдан ўртоқ Қўбузўф келуви муносабати ила Марказнинг Туркистонга назари бўлакча, Туркистон идораси бўлак равишда, Марказнинг хатти-ҳаракати (тактика)сига муғойир дея ўртоқ Қўбузўф бақуруб-чақирса-да, Туркистоннинг тол чумчуқлари еттинчи қурутойда Қўбузўфга қарши чиқуб...¹ кўтаруб Марказнинг Туркистон хусусида тўғри фикрига Туркистоннинг Казакўф, Успенскийлар тўдаси (груффаси) ҳар тарафдан садлар чекуб, ўз хоҳишлиринча зўрма-зўраки (кайфа ма яша)² ҳукумат

¹ Ўқиб бўлмади

² Хоҳлаганларича

тузмушлар эди. Охири Қўбузўф бечорани(нг) «Тўғри сўз туғонига ёқмас» мақолинча, бу мусулмон тарафдори дея иш бошиндан сурмишлар эди.

Бу жумҳурият қурултойидан бир неча ой сўнгра фирмә қурултойи чоқирилуб, уларда хоҳ жумҳурият қурултойи бў(л)сун, хоҳ фирмә қурултойи бў(л)сун, «Тобулин муноқашаси»—жанжоли—ғалваси тамом бўлса, мана энди «Тобулин»нинг ўрнига «Қўбузўфнинг муноқашаси»н чиқардилар. Мана бу чақирилмиш фирмә қурултойи-да, сар то по Қўбузўф жанжоли-харҳашаси ила кечмиш эди. Ман, банда бу қурултой охирларинда Афғонистонга қараб ҳаракат қилмиш эдим. Бизим бу Афғонистон сафаримиз узоғ чўзилдигиндан Кобулда экон вақтимизда олти ой тўлув муносабати ила 8-Шўролар қурултойин чақирилдинг хабарин ғазиталарда ўқуб, бу қурултой нима натижа веражак, дея тўрт кўз ила мунтазир эдик. Ҳар бир нўмера ғазитларни(нг) иттисолан¹ кўздан кечурмакда эдик. Бу миёнада бирдан ғазиталар Тошканда гимназистлар бироз бош кўтаруб, ҳукumatга қаршу ҳаракатда бўлуб-да, мунҳазм² ўлдиқларин, сўніроқ Туркистон ҳукumat аъзолари, яъни Казакўф, Успенскийлар фирмә (груффа)си Қўбузўфга ғалба чолуб, Қўбузўфни(нг) тутуб қамаганларин сўнгра яна қамоқдан халос бўлғонлигин, сўнгра яна Қўбузўф қўрқувидан қочуб ёширганлигин хабарин кетурмиш эди. Бу хабарни(нг) эшитғон кеч бизим ўртоқлардан бир нечалари шодлиқ ясад, қиём-да кўтаришдилар. Ўртоқ Иванўф ҳақиқатпаст ва ҳақиқатдан хабардор бир одам ўлдигиндан бунларнинг бу шодлиқларина иштирок этмаюрди. Қўлидан келгунча Қўбузўфнинг тутғон йўлини ҳақ эканлигинг англатмоқ ҳаракатинда бўлурди. Лекин VIII қурултой натижасин англаёлмасдан Кобул йўлига чиқмиш эдик.

1 (ўқтабр)

1 ўқтабрда сабоҳ Кобулдан чиқуб, Ҳазора йўли ила...³

26 (ўқтабр)

26 ўқтабрда ҳама ўртоқлар ила саломат Ҳирот шахрина келуб тушдук. Ҳирот ноиб-ал-ҳукумаси Ҳиротда машҳур Ҷаҳорбоғ, ҳукumat ўрдаси ёнидан бир саройчадан бизларга ер верди.

¹ Қўлга тегиши билан

² Мағлуб

³ Матн узилган

Бизлар Кобул чиқғон вақтимизда 11 киши ҳаракат қилмиш эдик.

1) Ўртоқ Иванўф; 2 ёвари: 1) Алиштин, 2) Волпрам; банда – Ҳирот қўнсули; ноиби ман Абдулматлаб Орифжон ўғли, сафоратхона учун бир аскар – Ҳазратқул Мавлонқул ўғли. Ўртоқ Иванўф ила Тошкандга кетадирғон уч мастеравой, бири механик, ики тилфирофист, – Фовлўф, Тиркузуф ики аскар – бири Ҳисом Жалолий, бири Вали Ҳожи эди. Ҳисом Жалолий ила механик Фишкол «австрия»нинг хотун-болалари-да бор эди.

27 (ўқтабр)

27 ўқтабрда ўртоқ Иванўф ила ноибал-ҳукума ҳузурина кируб, кўришуб, бир оз сўйлашуб чиқдук.

28 (ўқтабр)

28 ўқтабрда ўртоқ Иванўф кетув(и) муносабати ила хайрбод қилмоқға ики ёвари ила ноибал-ҳукума қошиға кирди. Ноибал-ҳукума ўртоқ Иванўфға пируза кўзлик, Алиштин ила Волпрамға олмос кўзлик узук сийлов берди.

30 (ўқтабр)

30 ўқтабрда сабоҳ ўртоқ Иванўф ҳамма одамлари ила Ҳиротдан Тошкандга қараб равона ўлди. Бизлар маъюсона бурада хайрлашуб қолдук.

Нўябр

4 нўябрда Тошкандан Афғон ҳукуматига ёллануб, бир оғисарибиз (гирмон), бир меньшевик учувчи (лўдчик) келди. Мана шул кунғача Русия аҳволотиндан Туркистондаги саккизинчи қурултой натижасиндан ҳеч хабаримиз йўқ эди. Тошканда чиқадигон русча «Коммунист» газитасининг 21 нўмери(ни) қўрмоқға мушарраф бўлдик. Бу нўмер газитада шўролар Туркистонининг сайлов натижалари мукаммал суратда ёзилуб, Туркистондаги тол чумчуқларнинг аксаларин хиёнатлари зоҳир бўлуб, баъзилари ҳибс қилинуб, баъзилари фирмадан) чиқорилуб, ҳукумат бошига «марказчи»лар, яъни марказ Масқванинг таълимотини(нг) комил суратда Туркистонда ижро қилмоқ керак, деган фикрдаги одамлар ўтироғонликлари очик суратда ёзилган эди. Ҳақиқат ўлсун бу хаёл, дея бироз таскини хотир ўлдук.

9 (нўябр)

9 нўябрда ўртоқ Суритса бошлиқ Афғонистонға Масқвадан тайин ўлинмиш ҳайъат келди. Бу ҳайъатга раис ўртоқ Суритса, бир саркотиб, бир ёвар матрос, булар-

нинг ҳар учи Масқва қўмитасидан тайинланмиш кишилар. Яна булардан бошқа Масқва қўмита тарафиндан қўндирилмиш Ҳиндистон инқилобчилариндан: 1. Абдулраб афанди, Пешовар шаҳринда тугилғон, ўзи афғон наслиндан Юсуфзай қабиласина мансубдир. 2. Рожа Маҳандра Протов афанди Ҳиндистоннинг аввалги ҳукмдорларининг оиласига мансуб зотдир. 3. Бирбатво Даҳонгра Очорпор афанди Ҳиндистон бараҳманлариндан ўлуб, ул Ҳиндистонда ҳинд тилинда «Ҳиндистон» исминда ҳамда инглиз тилинда «Ганж(и) Ҳиндистон» исминда ғазиталар нашр қилмишдир. Булардан бошқа Тошкандан муҳбирлик сифати-ла қўшилмиш Ислом Шоаҳмадуф...¹ мусулмонлариндандир. Булардан бошқа бир дўхтур, бир таржимон, 12 адад аскарлар-да вор эди.

12 (нўябр)

12 нўябрда бутун ҳайъати ваколани(нг) ноибал-хукума **Чаҳорбодга** меҳмон қилди. Ўртоқ Суритса ноибга 20 қадоқ чамасида келадурғон кумуш «ваза» ила бир олмос кўзлик «брошка» жига тақдим қилди.

13 (нўябр)

13 нўябрда ноибал-хукума ўртоқ Суритса ёнига боруб, ики соат чамсида гаплашуб, қайтди.

14 (нўябр)

14 нўябрда ўртоқ Суритса сафоратхонамиза бутун ҳайъати вакола ила ташриф буюрди.

17 (нўябр)

17 нўябрда ўртоқ Суритса Ҳазора йўли ила Кобулга қараб жўнади. Ноибал-хукума Ҳирот(дан) тўрт чақирим йироқ бир хукумат боғида йўлда Суритсага чой тутуб, бир яхши сувсар пўстин ила машҳур жунчакмон тақдим қилди.

18 (нўябр)

18 нўябрда ўртоқ Суритсанинг маслаҳати ила **Тошканда** сафоратхонамизға кераклик нимарсалар ила оқча олуб келмоқға ҳамда бурадан пўшталарни(нг) олуб бормоқға «дипломатический курьер» (қилуб) юбордум.

¹ Ўқиб бўлмади

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ¹

1878 йил милодийда, 12 июлда Тошкентнинг эски шаҳар Шайхантавур даҳа Мерганча маҳалласида фақирҳол бир оиласида туғилганман.

Отамнинг исми Миравлон, онамнинг оти Фотимадир.

Отамнинг туб касби тўқувчилик (бўзчилик) бўлиб, сўнг замонларда Ярманка бозорида ёймачилик қилиб, бўз ва чит билан савдо қилур эди.

1885 йилдан бошлангич мактабда ўқидим. Ўқчи маҳаллада Акромхон домлада хат-саводим чиқди. Шул вақтларда (11–12 ёшимда) отам мени хатна тўй қилиб, қўлидаги бор-йўғидан айрилиб, фақир ҳолга тушиб қолади.

1890 йилда мактабни битириб, маҳалладаги мадрасада дарс ўқий бошладим. Ёшим 13 га етгач, йўқсулилк менга таъсир қилди. Ёз кунларида мардикорлик қилиб, отамнамга бироз ёрдамда бўлиб, қиши кунларида ўқир эдим. Сўнгра Ўқчи маҳалладаги домламизнинг кам ҳавсалалигидан, ўқувда давомсизлигидан Ўқчи мадрасасин тарк қилиб, 14 ёшимда Шайхантавурдаги Абдулмаликбой даҳмасига (мадрасасига) келиб, Мулло Умар Охунддан дарс ўқий бошладим. Бу чоқларда ҳам қиши кунларида ўқиб, ёз кунларида мардикор ишламоққа мажбур эдим.

1894 йилдан бошлаб шеър ёзишга тутиндим. Замонфа мувофиқ ҳар хил мавзуда шеърлар ёза бошладим. 18 ёшдан бошлаб, мардикорликдан қутулиб, устолик даражасига эришдим. Фишт усточилиги, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик устолигини қилар эдим.

1900 йилда уйланиб, оила бошлиғи бўлиб қолдим. Шу йилда отам ўлиб, ўгай онам билан бир укам мени қарамоғимда менга боқим бўлиб қолди. Бу вақтда бутун оиласи боқмоқ учун қиши кунларида ҳам ишламоқға тўғри келганилигидан қувваи муҳофаза ўрта даража бўлғон ҳолда мадрасани ташлаб чиқиб кетувға тўғри келди. Шул чоқларда ўзим меҳнат ичидаги яшаганлигимдан бойларга ва муллалар

¹ Адид таржимаи ҳоли 1993 йилги нашри («Миллий уйғониш» Т., Университет, 108–114-бетлар)дан қисқартириб олинди.

га қарши шеърлар ёза бошладим. Мадрасадан чиқиб кетсам ҳам маориф ишларидан чиқиб кетмадим. Турли газеталар ўқишиға тутиндим. Шул замонларда Русиянинг турли шаҳарларида чиқсан матбуот-газета ва журналлар билан танишиб, ўқиб маълумотимни орттира бордим. «Таржимон» газетасин ўқиб замондан хабардор бўлдим. Шул замонда ерли халқлар орасида эскилик-янгилик (жадид-қадим) жанжали бошланди. Газет ўқувчиларни муллалар «жадидчи» ном билан атар эдилар. Мен ҳам шул жадидчилар қаторига кирдим. 1904 йилдан жадидлар тўдасида ишлай бошладим. «Жадид мактаби» очиб ўқитувчилик қила бошладим...

1904 йилда рус-япўн уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартмоқ ва кўзин очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди.

1906 йилда «Тарақкий», «Хуршид» газеталари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгандан сўнг 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократик фирмасининг алоқа ва ёрдами билан «Шуҳрат» исминдаги газетни Сапёрний кўчада чиқардим. Темир йўл ишчиларининг комитетлари томонидан «Рафиқ Собиров» исмли қозонли татар орқадошимиз мени(нг) газетимга келиб, ёзув жиҳатлариндан ёрдамлашур эди. Шул вақтда Ўрунбургда чиқадургон, фофирус қоғазига босиладургон «Солдат» исмли русча маҳфий (тайний) газетани ва мундан бошқа русча ёзилмиш турли фроқламацияларни «Рафиқ Собиров» билан икимиз турли кишиларнинг воситаси билан тарқатур эдик. Бу русча фроқламацияларга қаноат қилмай, мусулмонча типограф билан маҳфий суратда фроқламация босуб шаҳар ва қишлоқларга ҳам тарқата бошладук. Бу фроқламацияни(нг) ёзувчиси – Ўтаб котиб, Эски шаҳарға тарқатувчи – Эшонхўжа, Янги шаҳарға – мен, қишлоқларға – Умаркул Аноркул ўғли эди. Бизнинг ҳаракатимизни эски ҳукуматнинг сезганлиғи билинди. Менинг уйимда ёлғон паспорт билан турғон «Собиров»ни қочирдик. Ул Ўрунбургга бориб, кўлга тушиб қолди. Суд ўлимга ҳукм қилиб, Тошкентдаги кўмитани очиб берсанг, ўлим жазосин ўзгартамиз, деб шарт

кўйдилар. Ул ўлимдан қўрқиб, тамом қилғон ишларин, «Шуҳрат» газетасин шул қўмитани(нг) ёрдами билан чиқ-қанлигин ва инқилоб қўмита аъзоларин тутиб берди. Кўб кишиларнинг ўлимига, Сибирь ва турмага ёпилувига сабаб бўлди. 10-нўмеринда «Шуҳрат» газетасин тамом ни-марсаларин бутун идорадаги хат ва коғазлар билан мусодара қилиб, «чрезвичайни охран» кучи билан чиқармасқа мендан имзо олиб тўхтатди. Йиқилғон курашга тўймас, дегандек, 1908 йилда ёзувчиларимиздан, идорамда хизмат қилғувчи Аҳмаджон Бектемиров номига «Озиё» исмли газетга рухсат олиб, идорани ўз уйимга кўчириб, яна чиқара бошладим. 6-нўмерида ҳукумат жониворлари келиб, буни ҳам мусодара қилиб, беркитиб кетди. Мундан умидим узилиб, 1908 йилда (яна) Мирободда «усули жадид» мактаби очиб, муаллимлик қила бошладим. Шул замонда Тошкентда очилмиш 9 «усули жадид» мактабнинг саккизига ҳукумат томонидан рухсат берилиб, менга рухсат олмоқ учун уч йил овора бўлмоқға тўғри келди.

1909 йилда бир неча ўртоқлар билан қонун тузиб, «Жамияти хайрия» очдик. Олти ой раис бўлиб турдим.

1913 йилдан бошлаб халқни қўзин очмоқ, маданиятга яқинлаштирумок учун театруга киришиб, театру ишларин йўлга қўювчиларнинг бошуғи бўлиб, Туркистоннинг бир неча шаҳарларига бориб, ўзбеклар орасида театруга йўл очдим. 10 га яқин озарбойжон пьесаларин ўзбекчага таржима қилиб, саҳнага қўйдим. З пьеса ёздим. «Турон» исмли театральни благотворительний жамиятни юзага чиқардим. Шул йилда Эски шаҳарда очилғон потребительний обществонинг таъсис аъзоларидан-да эдим. Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди.

1915 йилда Тошкентда чиқғон «Садойи Туркистон» газетасига ёзувчилик, муҳаррирлик қилдим. Ҳамда шул йилда устав—қонун тузиб, «Жамияти хайрия» очдик. Ҳукуматдан рухсат олмоқ учун бир ярим йил овора бўлмоқға тўғри келди. Ики маротаба берган аризамиз рад қилиниб, учинчи маротабада рухсат бўлди. Мен шул «Жамияти хайрия»-нинг муассис аъзолариндан бўлиб, бошлаб очилувида бир йил раислик хизматин адо қилдим. Андин сўнг то хуррият давригача аъзоси бўлиб, мактабларга, етим ва фарибларга ёрдам қилиб келинадур.

1915 йилда маҳалла халқи, «домламиз «театрчи» бўлди», «масхарабоз» бўлди», деб мени мактабдан қувиб, Миробод маҳалладаги бошлангич мактабни ёпдилар. Мактабни Эски шаҳар Дегрез маҳалласига кўчириб, 2-босқич (ўрта) мактаб очиб, ўзим мудир бўлиб, Низомиддин қорини муаллим қилиб турдим. Хадра маҳалладаги общество томонидан очилган «Мактаб кутубхонаси»га бир ойига йигирма беш сўмдан моҳиёнага приказчик (хизматчи) бўлдим. Бу миёнада бир неча мактаб китоблари ва бир неча шеър китоблари ёздим.

1917 йилда ўзгариш бошланиши билан «Турон» жамияти томонидан «совет солдатски рабочи депутат»га вакил сайланиб, шўрода ишладим. Шўро томонидан Эски шаҳар озиқ қўмитасига контрол тайин этилдим. Тошкентда ерли халқлар орасида бош(лиқ) бўлиб, «Ўқитувчилар союзи» ва бошқа бир неча рабочий союзлар ташкил қилдим. Шул йилда масъуль муҳаррир бўлиб, «Турон» номли газета чиқара бошладим. Шул газетанинг 2-нўмеринда муллаларга қарши ёзилғон Мирмуҳсин мақоласи тўғрисидан «Шўройи исломия» идорасинда барпо бўлғон зўр бир йифинда уламолар томонидан мени ўлдирмоқға ва тошбўрон қилмоқға хукм қилмоқчи бўлдилар ва газетамга бойқот эълон қилдилар. Бир неча ёвруполик ўртоқларнинг ҳаракатлари билан аларнинг чангалидан қутулдим. 3-нўмеринда яна муллаларга қарши аввалгидан қаттиғроқ мақола босиб юбордим. Бундан сўнг ўз аҳбларимизнинг батзи ўнг фикрлиарининг иштироклари билан мени ўртоқлар орасинда суд қилдилар. Бу ўртоқлар судида менга ики хил хукм қилмоқчи бўлдилар. Бири уламоларнинг қутқуси билан қозихонага олиб бориб жазо бермоқ, икинчиси, газета чиқармаслиқға мендан имзо олмоқ. Мен бунга рози бўлмадим. Бир гуноҳға бир жазо дея жавоб бердим. Охирада ўз исмимға газета чиқармаслиқға мендан имзо олиб, газетани боғладилар. 5-нўмерасин ўртоғим Низомиддин қорининг номига чиқардим. Бу нўмерида жўрттага уламоларга қарши хотин-қизлар ҳақинда ёзилғон ўртоқ Абдулҳай Тожининг мақоласин босиб юбордим. Мана мундан сўнг уламолар мени йўлимни тўса олмасликлариға кўзлари етиб, бошқа йўллар изладилар. Матлабим мусулмон матбааси бўлиб, мундан бошқа матбаада газета чиқарурлиқ мусулмонча ҳарф йўқлигиндан, бошқа бир матбаада ҳарф бўлса ҳам ҳукумат газета босилиб турғонлигиндан истифода қилиб, уламолар

матбаа эгаларининг уйларига вакиллар юбориб, агарда сиз Авлоний газетасин матбаангизга боссангиз, ўлсангиз сизга жаноза ўқи(т)масмиз, деб қўрқитиб, мени газетимни босмаслиққа сўз олмишлар. Мана шул кундан эътиборан мени газетим Тошкентда матбаа кўп бўлса-да, ҳарф ва наборшик йўқлигиндан тўхтамоқфа мажбур бўлур. Лекин мен яна нима бўлса ҳам газетани чиқармоқ чорасига киришдим. Бисотимда бор оқчани, «Турон» жамиятидан бироз оқча олиб, Бокуға бориб, 25 пуд ҳарф ва ики наборшик олиб келиб, «Харидмон» матбаасинда «Турон» газетасин чиқармоқфа бошладим. Бу замонда Тошкентда зўр куч олғон «Уламо» жамиятининг бармоғи билан «Турон» газетасининг тўхтатувнинг чорасига киришса-да, чора тополмай, фақат исмин ўзгартуб, «Турк эли» исми билан чиқаруға ўз аҳбобларимиз бир мажлисда қарор қилдилар. Мана шул кундан эътиборан газетадан қўлимни тортдим. Юқорида сўйланмиш «Жамияти хайрия» идорасига муовини раис сайланиб, шу йилги очлик билан курашдим. Тиловой рабочилар организациясига иштирок этдим. Идорада аъзоси-да бўлиб хизмат қилдим. Бундан бошқа солдат ва работи депутатлар шўроси томониндан Эски шаҳарда барпо бўлғон озиқ қўмитасига муфаттиш тайин қилиниб, ишлаб турдим. 1917 йилда 2-краевой съездга вакил бўлиб сайландим. 5-краевой съезддан 10-краевой съездгача вакил бўлиб ҳам член ТурЦИК бўлиб сайландиб, турли маъсуллиятли ўринларда хизмат қилиб келдим.

1918 йилда коммунист фирмасига кирдим... Эски шаҳарда қоровуллар, тунукасозлар, собун ишловчилар союзин ташкил қилдим. 1918 йилдан 1923 йилгача Тошкент шаҳар ҳам Эски шаҳар шўросига член бўлиб сайландиб ишладим. 2-фирқа қурултойида вакил бўлиб, Туркистаннинг Марказий Фирқа қўмитасига – крайқўмға член президиум бўлиб сайландим...

1919 йил 15 июля ТурЦИК томонидан Афғонистонга юбориладурғон ҳайъат ичида сиёсий вакил муовини – замполпред тайин бўлиб, Афғонистонга кетдим. Замполпред ҳам Ҳирот шаҳарида генералний консул бўлиб турдим. Бир йилу уч ой Шўролар Ҳукуматининг хизматинда юруб, 7 ой консуллик вазифасин адо қилуб, касалигим сабабли қайтиб келдим.

1920 йилда «Қизил байроқ» газетасига ЦК томонидан

редколлегия аъзоси тайинланиб ишладик. Комземда член коллегия бўлиб ишладим. 1920 йилда Туркбюро ЦСПС мени ЦКдан сўраб олди. Нашриёт шўбасига мудир бўлдим. «Касабачилик ҳаракати» журналини ҳам газетасини чиқарив турдим.

1921 йилда ЦК мени Туркбюородан ўз ихтиёрига олиб, Эски шаҳар маориф шўбасига муовини раис тайин қилди. 7 ой ишлаганимдан сўнг 1921 йил 6 сентябрда ЦК, ТурЦИК, Маориф қўмиссарлигининг вакиллари томонидан тузилғон бир мажлисда Ўлка Ўзбек Билим юрти мудири тайин этилдим. Мунда бир ярим йил ишлаб, чарчагонлиғимдан ариза бериб чиқдим.

1922 йилда хотин-қизлар билим юртига тайин қилдилар. Мудир бўлиб олти ойча ишладим. Миллий комиссариатда член коллегия бўлиб ишладим.

1923 йилда Ўқитувчилар Союзининг конференциясида жамиятта сайланиб, Эски шаҳар маориф союзига раис тайинландим. Райком профбюро президиум аъзолигига сайланиб ишладим. Биринчи райкомда исполбюро бўлиб ишладим. Эски шаҳар шўросига ижроқўмфа президиум сайланиб ишладим.

1924 йил 15 январда Туркфронт томонидан юборилган коғазга биноан Биринчи райком мени Туркфронт қошидаги миллий шўбага — миллий, ҳарбий-сийёсий мактабга командировка қилди. Она тили муаллимлиги вазифасини ўтадим ҳам биринчи ротада фирмә ячейкасида ишладим. Янги шаҳар шўросига қўшчи союзи томонидан вакил сайланиб, унда ҳам ишладим. Ҳарбий мактабда 6 йил ишлаб, қартайганимдан ариза бериб, 1929 йил охирида бўшадим.

1925 йилдан бери САКУда илмий ҳам ўқитув ишлари билан машғулман. Ҳозирда ҳам САКУда кафедрада предмет комиссия раиси, тил ва адабиёт ўқитувчилик хизматини бажараман.

1929 йилда Ўзбекистон Марказий Ижроқўмига аъзо бўлиб ишладим.

1929—1930 йилда САКУнинг рабфагида предмет комиссияга раис ҳам ўқитувчи бўлиб ишладим.

1930—1931 йилда САГУнинг педфак бўлимида ўзбек тили ва адабиёти кафедрасига раис ҳам ўқитувчилик хизматин бажардим.

А. АВЛОНӢ, 1932 йил 26 ноябр

ИЗОХЛАР

Абдулла Авлонийнинг «ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ» асари биринчи маротаба 1914 йилда чоп этилди. Уни замондошлари «зўр шодлиғ» билан кутиб олдилар. Ва «Туркистон учун энг керакли... «ахлоқ китоби» сифатида қабул қилдилар. Унинг тарғибу ташвиқи билан шуғулландилар. Бу китобнинг ҳар бир оиласига кириб бориши уларнинг орзусига айланди. Айниқса, мактаб муаллимлари ва адабиёт муҳибларига «муҳим асар» сифатида тавсия қилдилар. «Садойи Туркистон» жаридасининг 1914 йил 3 декабрь сонида босилган «Туркистонга зўр шодлиғ» сарлавҳали хабар бунга далил. Мана унинг матни:

«Кўпдин бери кутилган Туркистон учун энг керакли «Туркний гулистон» исмли ахлоқ китоби очуқ тилда, Туркистон шевасида Шайх Саъдий усулида Абдулла Авлоний тарафидан ёзилуб, тошбосмада босилуб, 132 бетдан иборат муҳим асар майдонга чиқди. Ҳар бир адабиёт ошиқларина, хусусан, муаллим афандилари бирор нусхасини тавсия қилурман».

Дарҳақиқат, Авлонийнинг таълимий-ахлоқий асарлари орасида «Туркний гулистон ёхуд ахлоқ» алоҳида ўрин тутади. Адид инсонларни «яхшиликка чақирғувчи, ёмонликдан қайтарғувчи» бир илм — ахлоқ ҳақида фикр юритиб, бу ўринда тарбиянинг ҳал қилувчи ролини алоҳида таъкидлайди.

Авлоний инсонга хос хулқни иккига — яхши ва ёмонга ажратади. Муаллиф уларни тасниф қилади. Ҳар бирига алоҳида сарлавҳа ажратиб, маҳсус тўхталиб ўтади. Ўз мулоҳазаларини далиллаш учун Қуръон оятлари ва ҳадислардан, шунингдек, Арасту, Суқрот, Ибн Сино, Саъдий, Мирзо Бедил сингари машҳур мутафаккирларнинг фикрларини келтиради. Ҳар бир ахлоқий категорияга ўз муносабатини билдиргач, ўша фикрнинг мазмунини ифодаловчи байт ё бирор мақол-ҳикмат илова қилади. Асарнинг ширали тили, келтирилган хилма-хил мақол-ҳикматлар, равон, таъсиран услуб уни ўша даврдаги кўпгина таълимий-ахлоқий асарлардан ажратиб туради. У, айтиш мумкинки, ўзига хос бадиий асар ҳамдир. Авлоний дорини асалга қўшиб беморга егизган табибга ўхшайди. Ўзининг ахлоқ ва таълим, борлиқ ва жамият ҳақидаги қимматли фикрларини ўқувчига нафис ва гўзал либосда тақдим қилади.

Авлоний ўз асарини яратишда кўпроқ шайх Саъдийга эргашади. Китобга «Туркний гулистон» деб ном берганлиги ҳам бежиз эмас. Адабиётшунослар ҳақли эътироф этганларидек, эски ўзбек

мактабларида асосий дарсلىклардан бири сифатида ўқитилиб келган. «Гулистон» форс мұмтоз адабиётининг энг күркем, энг «баржаста»си эди. Үнга әргашиб ёзилған асарлар күп бўлди. «Туркий гулистон...» ҳам мана шу буюк обидага ўзига хос назира, ўзига хос жавоб, шогирднинг устозга таъзими бўлди.

Авлоний ахлоқ тўғрисида асар ёзар экан, анъанавий ахлоқ муаммоларини замонасининг муҳим, дардли масалалари билан боғлади. Инсон ва замонга, борлиқ ва тафаккурга, ахлоқ ва тарбияга ўз муносабатини билдиришда даврнинг илфор қарашларига таянди. Шоир ҳар бир ахлоқий категорияни талқин қылганда бевосита ўз даври масалаларига мурожат этади ва китобга ўша замон нафасини олиб киришга муваффақ бўлди. Масалан, бир ўринда яхши хулқларни тавсиф қила туриб, мустамлака Туркистоннинг миллӣй эрксизлиги, чоризм тазиқи, меҳнаткашларнинг машаққатли тирикчилигига бориб тақалувчи гапларни қистириб ўтади: «Биз осиёлилар, хусусан, туркистонлилар думба сотуб, чандир чайнаймиз, қаймоқ беруб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз».

Хуллас, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари асримиз бошларидаги нафақат педагогик фикр тараққиётида, балки бу давр ижтимоий-эстетик тафаккур ривожида ҳам сезиларли из қолдири.

УЙФУР – Маннон Уйфур (1894–1955). Ўзбек театрининг асосчиларидан, режиссёр, актёр, драматург, Ўзбекистон халқ артисти (1932), «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарининг 1917 йилги нашри М. Уйғурнинг моҳир хаттот бўлғанилигига ҳам гувоҳлик беради.

Авлонийнинг **«МУХТАСАР ТАРИХИ АНБИЁ ВА ТАРИХИ ИСЛОМ»** асари бошлангич мактабларнинг ўқувчилариға мўлжалланган. Унинг мухтасар (қисқа)лиги ҳам шундан. Ислом тарихи фанида пайғамбарлар тарихи, пайғамбаримиз Муҳаммаднинг (с.а.в.) ҳаётлари ва Ислом дини тарихи, шунингдек, илк халифалик даври тарихи уч босқичда ўрганилади. Масалан, Носируддин Рабгузийнинг «Қиссаси Рабгузий», Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарлари пайғамбарлар тарихига оид бўлса, Алихонтўра Соғунийнинг «Тарихи Муҳаммадий»си иккинчи, ва ниҳоят, Ризоуддин ибн Фахруддиннинг «Хулафои рошидин» асари учинчи даврни ўз ичига олади. Авлоний асари эса мана шу уч даврни ўзида мужассамлантиради. Гарчи қисқача бўлса-да, зарур воқеа ва ҳодисалар ҳақида маълумот беради. Авлоний Ислом тарихига оид йирикроқ асар ёзиши ҳам мумкин эди. Лекин унинг ўз олдига қўйган вазифаси бошқа. Адигнинг мақсади миллат келажаги бўлған болаларни бошлангич синфданоқ қисқача бўлсада ислом тарихи билан таништириш, диний маърифатларини ошириш, алалоқибат, уларнинг қалбларига имон нурини сингдиришидир. Мана шу йўлда Абдулла Авлонийнинг бу асари таҳсинга сазовор иш. (Аллоҳ ундан рози бўлсин.)

АДВОКАТЛИК ОСОНМИ?! Авлоний музейида сақланаёт-
ган қўлёзма-автограф асосида нашрга тайёрланди.

ПИНАК. Комедиянинг уч қўлёзма нусхаси сақланган. Ҳар
учаласи ҳам рақамланган: (35, 35 д, 35 е).

24 бетли йўл-йўл $18 \times 22,5$ см ҳажмли мактаб дафтарида қалам-
да ёзилган 35 рақами автограф нусхада воқеа 4-бетдаёқ узилган.

$17,5 \times 22$ см ҳажмдаги 16 бетлик катақ дафтарга ёзилган 35 д ра-
қамили қалами автограф нусха ҳам туталланмаган, 14-бетда узилган.

35 е рақамили $21/V-1920$ йилда Ҳусан (?) деган киши томо-
нидан дагал картон муқовали $23 \times 18,5$ см ҳажмдаги 12 бетлик
дафтарга қора сиёҳда кўчирилган учинчи нусха тугал бўлса-да,
галат ва қусурлари, имло хатолари кўп. Кейинги икки манба нус-
хадан кўра кўпроқ вариантга ўҳшайди. Воқеада: персонажлар-
нинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатларида сезиларли фарқлар бор.
Чамаси, асарнинг номи дастлаб «Турсун кўкнори или Толиб
қиморбоз» деб аталган. 35 д рақамили нусхада муаллиф уни ўчи-
риб, устига кейинги номини қўйган. Комедияни нашрга тайёр-
лашда, асосан мана шу 35 д рақамили автограф нусхага суюндиц.
Асарнинг якунланишини эса 35 е рақамили тугал кўчирилган нус-
хадан олдик. Шунингдек, айрим нуқталарни аниқлашда 35-пар-
чадан ҳам фойдаланилди.

БИЗ ВА СИЗ. А. Бобохонов Авлоний ҳақидаги бир мақоласи-
да («Совет Ўзбекистони санъати» журн. 1978 й., 9-сон) уни «Сиз»
номи билан тилга олади. Унинг тўла ва аниқ номи «Биз ва Сиз».
Ушбу нашрга асос қилиб олинган қўлёзма автограф бўлиб, 18×18
см ҳажмда оқ-сариқ сидирға қоғозда очик ва хушхат ёзилган,
100 саҳифада. Охирида «1923 йил 28 июн, Тошканд» ёзиб қўйил-
ган ва муаллиф одатдагидек имзо чеккан. Бу сана, бизнингча,
асарнинг кўчириб тамомланган вақти бўлиб, у 1917 йилга қадар
ёзилган. Негаки, инқилобдан кейин ёзилган бўлса, муаллиф бош-
ка ўтмиш мавзууда битилган асарларидаги (масалан «Пўртуго-
лиё инқилоби») сингари изоҳ берган бўлур эди.

ИНДАМАС – Авлонийнинг тахаллусларидан бири. Адибнинг
«Садойи Туркистон» газетасидаги мақолалари шу тахаллус би-
лан чоп этилган эди.

«МУЛЛА НАСРИДДИН» – 1906 йилдан бошлаб озарбой-
жон тилида чиққан ҳажвий журнал. Машҳур адаб Жалил Мамад-
қулизода бошчилигида дастлаб Тбилисида, 1922–1931 йилларда
эса Бокуда чоп этилган.

МАЛЛАХОН – Маллахон Шералихон ўғли Қўқоннинг сўнгги
хони Худоёрхоннинг акаси, 1859–1862 йилларда Қўқон хони бўлган.

ДАҚЁНУС – юнонистонлик золим бутпараст шоҳ.

ХУЛОҚУ – Ҳулокухон. 1256 йил Эрон ва Ироқли ҳулокулар
давлатига асос солган мўғул ҳукмдори. 1256–1265 йилларда ҳукм-
ронлик қилган.

РИЗО ҚОЗИ – Ризоуддин ибн Фахруддин (1858–1936). Татар маърифатпарвари. Узоқ йиллар Оренбург қозиси бўлиб ишлаган. 1906 йил истеъро бериб, қолган умрини илмий-ижодий ишга бағишлаган. Дастрас «Вақт» газетасига, кейинчалик машҳур «Шўро» журналини ташкил қилиб, унга муҳаррирлик қилган. «Қавоиди фикъия», «Хулафой рошидин», «Кутуби ситта», «Осор», «Машҳур хотунлар», «Оила», «Насиҳат», «Аҳлу аёл», «Тарбияли хотун» сингари бир қанча исломий асарлар муаллифи.

НИКОЛАЙ ЗАХАРЬЕВИЧ БРОВИН – Октябрь инқилобигача Эронда чор ҳукуматининг дипломати бўлиб ишлаган. Фазнада, 1919 йилда августдан Кобулда РСФСРнинг мухтор элчиси. Ўша йили Фазнада номаълум сабаблар билан ўлдирилган.

(Қаранг: «Правда Востока» г., 1989 й., 16 июнь.)

* маъноси:

Эй дил, ҳушёр бўл, дунё бари кетди (келганлар кетди);

Ёшу қари, шоҳу гадо, хосу ом – ҳаммалари кетдилар.

** маъноси:

Илоҳий фазилат осмонининг күёши, тантрининг танлаган орифи, икки дунёнинг улуғ сарвари, султонлар сардори Кутбиддин Мавдуд Аллоҳнинг улуғ ва ишончли мададкори(дир).

Диннинг қутби (устуни), саховат оламининг подшоҳи(дир). Шон-шухрати кўккача ёйилган шайхи оламдир. Фалак у кишининг – Хожа Мавдуд Чаштининг қадри олдида сажда қиласи. Подшо (хисрав)лар мақсад каъбаси арши сингари (унинг) даргоҳининг қулларидирлар. Унинг муҳлис (мурид)лари ҳар икки дунёда азиздурлар, мункирлари илоҳий раҳматидан маҳрум. Ҳақдан ажал ояти етгач, руҳи куши улуғлик томон қанот қоқди. Фалакнинг жабру жафосидан додким, кишига вафоси фақат жафо бўлади. Сорамий ақлга мурожаат қилиб, вафот йилини сўради. Ақл нуктадони жаннатдан нидо бердиким, (таърифи) «қоддаса Аллоҳ сираҳу Мавдуд» (Аллоҳ Мавдуднинг сирларини муқаддас қилғай).

*** маъноси:

Аллоҳ азиз тутган шоҳ (бу) мақтовларга сазовор, ишончли мададкор, эшиги мақсадлар каъбаси бўлган шайх, саййидлар сultonи Кутбиддин Мавдуддир. Саховат оламининг амири бўлган бу Хожа Аллоҳнинг ердаги мавжуд суюклисидир. Яхшилик ва тўғрилик ҳожатгоҳи Чашт у (Хожа)нинг равзai (қабрлари) туфайли малойик руҳи сингари пурфайзидир. Эй Сорамий, шуни билгилки, Чашт жаҳон сultonи (Мавдуд)нинг ҳикматидан ер юзидағи беҳиштдир.

ЯКОВ ЗАХАРОВИЧ СУРИЦ – РСФСРнинг 1919 йилда Афғонистонга юборилган биринчи расмий элчиси.

ЛУФАТ

А

Авбош — бебош
Аврат — инсон баданининг но-
маҳрамларга кўрсатилиши
мумкин бўлмаган аъзолари
Ажз — кучсизлик
Амора — амр этувчи
Анонийят — манманлик
Арасот — майдонлар
Аскиё — аскиячи
Атолат — мутаассиблик
Афрод — ёлғизлар
Афъы — заҳарли
Афъол — ҳаракатлар
Альмо — кўр, сўқир
Альмол — амаллар
Ақсом — қисмлар
Агниё — бойлар
Аҳком — хукмлар

Б

Баъд аз намоз — намоздан ке-
йин
Байд — йироқ, узоқ
Балиғ — нафис, силлиқ
Балоҳат — аҳмоқлик
Бам-баёз — оппоқ
Басит — содда, оддий
Бебок — бепарво
Болиг — балофатга етган
Бурада — бу ерда
Бухл — баҳиллик
Буъз — гина, кек

В

Валад — ўғил, фарзанд
Вирди забон — тилда такрорлаш

Вожиб — бажарилиши зарур
Вукур — бардошлилик

Г

Гўша — бурчак, хилват
Гўшанишин — хилватда ўти-
рувчи

Д

Даражот — мартабалар
Дигар — бошқа
Диёнат — диндорлик, поклик
Дор — уй

Ж

Жавориҳ — бадан аъзолари
Жаҳд — тиришиш
Жаҳим — жаҳаннам
Жибонат — қўрқоқлик
Жид — астойдил ҳаракат қилиш
Жинон — жаннатлар
Жиҳор қироат — Қуръон су-
раларини овоз чиқариб ўқиши
Жовидон — абадий
Жомафурушлик — кийим со-
тиш
Журм — жиноят, гуноҳ

З

Зако — зийраклик
Залил — хор, тубан
Замима — ёмон, тубан
Зарф — идиш
Зи — тирик, жонли
Зироат — дехқончилик

И

Ижтиҳод — тиришиш
Ийзо — озор бериш
ИНС — инсон
Иода — қайтиш
Иртиқоб — киришиш
Истиҳбоб — севиш, маъқуллаш
Ифрат — ҳаддан ошиш
Ифтиро — бўғтон, туҳмат
Иқтидор — қодир бўлиш
Иҳота — ўраб олиш
Иҳтиroz — сақланиш

К

Кабир — катта, улуғ
Кавнайн — икки дунё(нинг)
Каззоб — ёлғончи
Каром — чегара, қирғоқ
Кас — киши, шахс
Касир — кўп, мўл
Касолат — сустлик
Катмон — яшириш
Кизб — ёлғон
Кин — душманлик
Ком — тилак, мақсад
Кор — иш, меҳнат
Кубро — катта, улуғ
Кўнка — трамвай
Кўшиш — ҳаракат

Л

Лафз — оғзаки сўз
Лаъл — қизил рангли тош
Лобуд — мажбурий, керак

М

Мабни — асос, ўзак
Мавт — ўлиш, вафот этиш
Мадфун — дағн этилган
Мазийят — ортиқлик, зиё-
 далик
Мазмум — ёмонланган
Мазҳаб — йўл, маслак
Мамдуҳ — мақталган
Мамнуъ — ман этилган

Мамот — ўлим, вафот этиш
Мариз — касал
Масмум — заҳарланган
Масрур — хурсанд, шод
Масъуд — баҳтли, саодатли
Матин — мустаҳкам
Матонат — бардош, чидам
Мафхум — фаҳмланган, тушу-
 нилган
Машварат — мажлис, кенгаш
Машруъ — қонуний, рухсат
 этилган
Маъсият — гуноҳ, исён
Маҳд — бешик
Маҳжур — ҳижронда қолган
Маҳсур — чегараланган
Молояни — маъносиз
Мор — илон
Мубоҳ — рухсат этилган иш
Мубин — равшан, очиқ
Муваддат — дўстлик
Мудоҳана — лаганбардорлик
Мукаллиф — таклиф этилган
Муколама — суҳбат
Мулаввас — ифлосланган
Мунис — дўст, ўртоқ
Мунофиқ — нифоқ солувчи
Муоҳада — келишув
Мурид — 1. Талаб этувчи.
 2. Эргашувчи
Мурофия — тортиш
Муршид — тўғри йўлга солувчи
Мусаххар — фатҳ этилган
Мусаллаҳ — қуролланган
Мусовий — тенг, баробар
Мусовот — тенглик
Мусона — ёрдам берувчи
Мусриф — исрофгар
Мусташриқ — шарқшунос
Мусҳаф — Қуръон
Мутаҳҳара — покланган
Мухоласат — самимийлик
Мухосара — қамал
Муқобала — қарши чиқиши

Мұхіб – севувчи
Мұхораба – уруш, жанг

Н

Назари ибрат – ибрат күзи
Назофат – поклик
Назоҳат – нұқсонсиз
Намимат – чақимчилик
Наммом – чақимчи
Нафсоният – ўз нағсига тортиш

Нақв – морфология

Наҳй – қайтариш

Нифоқ – муноғиқлик

Ниқор – душманлик

Нор – ўт, олов

Нубувват – набийлик

Нұфус – аҳоли, халқ

О

Олат – асбоб, қурол

Ориф – маърифатли

Осий – гумроҳ, гуноҳкор

Осор – белгилар, нишоналар

Осуда – тинч, ташвишсиз

Офият – соғлик, тинчлик

Оғ – ип, тор

Р

Равза – жаннат

Ражо – умид, тилак

Раззоқ – ризқ берувчи, Аллоҳ

Ранж – меҳнат, мاشаққат

Раховат – танпарвар, дангаса

Риёзат – қийналиш

Риоят – эътиборга олиш

Рисолат – расуллик, пайғамбарлик

Риҳлат – күчиш

С

Сабий – ёш бола

Сайийд – бошлиқ, етакчи

Сарват – бойлик

Сафолат – хасислик, тубанлик

Сафоҳат – ақлсизлик, нодонлик

Саъй – ҳаракат, тиришиш

Саҳв – хато

Силоҳ – қурол, аслаха

Сироят – юқиши, таъсир қилиш

Соил – сұровчи, тиловчи

Сурфа – күкйұтал

Сұызан – бирор ҳақида ёмон
фикар құлмоқ, ҳақорат

Сұғро – кичик

Т

Таадди – зулм қилиш

Таайишиш – айш қилиш, роҳатланиш

Таарруз – қаршилик күрсатиш

Тавозуъ – адабилик

Тавфиқ – ёрдам, мадад

Тадови – даволаш

Тажовуз – чегарадан ўтиш

Тазвир – фириб, алдаш

Тай – юриш, ўтиш

Такфир – коғирға чиқариш

Такмил – камолга етиш

Талх – аччиқ

Таоли – юксаклик, күтарилиш

Тараддуд – иккиланиш

Тафрид – сустлик қилиш

У

Убудият – бандалик, қуллик

Узор – юз, чеҳра

Улвийят – баланд мартабалик

Улувийя – улуғлик, олий дарежа

Умрон – ободончилик

Уммул ҳабоис – ёмонликлар
онаси

Уҳда – 1. Мажбурият;
2. Масъулият.

Ф

Фано – тугалиш, йўқ бўлиш

Фарт – ҳаддан ошиқ, чегара-
дан ташқари

Фасиҳ – ёқимли сўзловчи
Фасод – бузилиш, айниш
Фасоҳат – ёқимли нутқ
Фатво – шаръий кўрсатма
Фатонат – ўткир зеҳн, зийраклик
Фатҳ – 1. Очиш; 2. Забт этиш
Фикҳ – исломий ҳуқуқ илми
Фосид – фасод тарқатувчи
Фоҳиш – ахлоқсиз, зинокор

X

Хайма – чодир
Хайр – яхшилик
Халлоқ – яратувчи, Аллоҳ
Харж – чиқим, сарф
Хасосат – тама қилиш, пасткашлик
Хилоф – тескари, зид
Хилофат – халифалик
Хирадманд – ақлли, донишманд
Хок – тупроқ
Холиқ – яратувчи, Аллоҳ
Хор – тикан
Хун – қон
Хуш – яхши, маъқул

Ч

Чашм – кўз
Чилонбонка – банк аъзоси
Чолишмоқ – ишламоқ, ҳаракат қилмоқ
Чуғз – бойкуш
Чўқ – кўп

Ш

Шаб – тун, кечада
Шажиъ – шижоатли
Шай – нарса
Шафоат – восита бўлиш
Шақоват – баҳтсизлик, ёмонлик

Шикаста – синиқ, кўнгли озор чеккан
Ширк – Аллоҳнинг шериги бор деб эътиқод қилиш
Шомил – ёйилган, умумга тегишли

Я

Яд – қўл
Яъс – маъюслик, умидсизлик

Қ

Қавл – гап, сўз
Қаробат – яқинлик
Қибитий – мисрлик
Қироат – ўқиши
Қут – овқат, емак

F

Ғазавангир – ғазабли
Ғибта – орзу қилиш
Ғўта – сувга шўнғиб чиқиши

Ҳ

Ҳавлиок – кўрқинчли
Ҳандаса – геометрия
Ҳарисона – очкўзларча
Ҳариф – қарши
Ҳасана – яхши, чиройли
Ҳасосат – хушёрлик, зийраклик
Ҳиддат – тезлик, ўткирлик
Ҳилм – ҳалимлик, мулойимлик
Ҳисор – кўргон, қалъа
Ҳифз – сақлаш, кўриқлаш
Ҳифзи сиҳнат – соғлиқни сақлаш
Ҳовий – ўраб олган
Ҳубб – севиш, яхши кўриш
Ҳукамо – ҳакимлар, донишмандлар
Ҳусул – ҳосил бўлиш

МУНДАРИЖА

ПАНДЛАР, ҲИКОЯТЛАР, ИБРАТЛАР

«Биринчи муаллим» китобидан	5
Муаллим афандилар дикқатина	6
Ямонлик жазоси	6
Қаноат	7
Зар қадрин заргар билур	7
Яхшилик ерда қолмас	7
Тұғрилик	8
Иттифоқ	8
«Құшма сұзлар»дан	8
«Икінчи муаллим» китобидан	9
Муқаддима	10
Ақп.....	10
Салавот	11
Мактаб	11
Сахийлик	12
Бахиллик	13
Ахлоқий ҳикоя	13
Арслон ила айиқ	14
Булбұл ила әшак	14
Нафси бузук ҳайитда ўлар	15
Ақылли қарға	15
Боғча	16
Хасад балоси	16
Ақыллы бола	17
Қаланғир ила чүл яллизи	17
Овоз	17
Ялғон дүст	18
Чин дүст	18
Хурус ила бўри	18
Жанжалчиллик зарари	19
Тамаъ балоси	19
Ақлсиз бола	20
Болалар боғчаси	20
Тақсим	21
Болари ила пашша	22
Йил, сана	22
Қамарий ҳисоби	22
Йилнинг фасли	24
Ёз фасли	24
Куз фасли	24
Қиши фасли	24
Баҳор фасли	25
Мактаба даъват	25
Бўри ила хотун	25

Ики девона	26
Бўри ила узум	26
Яхшилик	26
Очқўзлик	27
Илмсизлик балоси	27
Ақлли боғбон	28
Бўри ила қўзи	28
Шайх Саъдий	29
Қўрқоқ	29
Ит ила гадо	30
Мақтанчоқ ғоз	30
Айиқнинг дўстлиги	30
Каламуш ила сичқон	31
Кўр киши	31
Аҳмад ила отаси	31
Соқи ила онаси	32
Кўр ила чўлоқ	32
ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ	33
Ахлоқ	34
Хулқ	34
Яхши хулқ, ёмон хулқ	35
Тарбия	36
Тарбиянинг замони	37
Бадан тарбияси	38
Фикр тарбияси	39
Ахлоқ тарбияси	40
Яхши хулқлар	41
Фатонат	41
Диёнат	42
Исломият	43
Назофат	44
Саъй ва файрат	45
Риёзат	46
Шижаат	47
Қаноат	47
Илм	48
Ақсоми илм	49
Сабр	50
Хилм	51
Интизом	52
Миқёси нафс	53
Виждан	54
Ватанни суймак	55
Ҳаққоният	56
Назари ибрат	57
Иффат	58
Ҳаё	59
Идрок ва зако	60
Ҳифзи лисон	61
Иқтисод	62
Виқор	63

Хавф ва ражо	64
Итоат	65
Хақшунослик	65
Хайрихөлник	66
Мунислик	67
Садоқат	67
Адолат	68
Мұҳаббат	69
Олихиммат	70
Ағу	70
Ёмон хүлқлар	71
Фазаб	72
Шаҳват	73
Ақсоми жаҳолат	74
Жаҳолат	74
Сафоҳат балоси	76
Ҳамоқат	78
Атолат	79
Хасосат	79
Раховат	80
Анонийят	81
Адоват	81
Намимат	82
Фийбат	84
Ҳақорат	84
Қаримталиқ дүнёдур	85
Жибонат	86
Ҳасад	86
Кизб	88
Нифоқ	89
Тамаъ	89
Зулм	90
Бир-ики сўз	92
МУХТАСАР ТАРИХИ АНБИЁ ВА ТАРИХИ ИСЛОМ	93
ДРАМАЛАР	129
Адвокатлик осонми?	130
Пинак	146
Биз (ва) Сиз	156
Пўртуголиё инқилоби	187
МАҚОЛАЛАР	215
Маданият тўлқунлари	216
Тиётр хусусида мунозара	220
Ким нимани яхши кўпар?	227
Ўз шахримда саёҳат	229
Кайфим учди	232
Закот	233
Саное нафиса	235
Афғон саёҳати	237
Таржимаи ҳолим	287
<i>Изоҳлар</i>	<i>293</i>
<i>Луғат</i>	<i>297</i>

Адабий-бадиий нашр

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

II жилд

Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти,
драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари

Toшкент «Маънавият» 2006

Мұхаррир *У. Құчқор*
Рассом *А. Пономарёв*
Мусаҳҳиҳ *О. Бозорова*
Техн. мұхаррир *Т. Золотилова*
Компьютерда тайёловчи *Ш. Соҳибов*

Теришга 18. 05. 2006 й. да берилди. Босишга 29. 09. 2006 й. да рухсат этилди.
Бичими 84×108/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 15,96. Шартли кр.-отт. 16,38. Нашр т. 15,84. 5000 нусха. Буюртма № 2954.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-үй. Шартнома 20–06.
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида чоп этилди. 100083.
Тошкент, Буюк Турон кӯчаси, 41-үй. 2006.

ISBN 978-9943-04-

9 789943 0431